

Universiteit
Leiden

De intergenerationele overdracht van extremisme

Een empirisch onderzoek naar de overdracht van rechts-extremistische en jihadistische denkbeelden binnen de gezinscontext

Layla van Wieringen
Daan Weggemans
Marieke Liem

Maart 2024

ISGA Report

De intergenerationele overdracht van extremisme

Een empirisch onderzoek naar de overdracht van rechts-extremistische en jihadistische denkbeelden binnen de gezinscontext

Dit onderzoek is in opdracht van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) van het ministerie van Justitie en Veiligheid uitgevoerd door:

L. van Wieringen, MSc.

D.J. Weggemans, MSc.

Prof. Dr. M.C.A. Liem

Universiteit Leiden

Faculteit Governance and Global Affairs

Institute of Security and Global Affairs

© 2024, NCTV/ Van Wieringen/ Weggemans/ Liem/ Universiteit Leiden.
Auteursrechten voorbehouden.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	6
SUMMARY	13
INLEIDING	20
<i>Sociaal leren, socialisering, en intergenerationele overdracht</i>	21
<i>De overdracht van extremisme</i>	23
<i>Doel- en vraagstelling</i>	25
<i>Afbakening van het onderzoeksonderwerp</i>	27
<i>Methodologie</i>	29
<i>Drie gezinsdimensies</i>	31
OVERDRACHT	33
<i>Inleiding</i>	33
<i>Directe overdrachtsmechanismen</i>	33
<i>Indirecte overdrachtsmechanismen</i>	46
<i>Multigenerationele overdracht</i>	50
<i>Afwezigheid van overdracht</i>	51
<i>Voorlopige conclusie</i>	53
OPVOEDING	55
<i>Inleiding</i>	55
<i>Opvoeding in de thuis sfeer</i>	56
<i>Opvoeding in IS-gebied</i>	62
<i>Opvoeding in detentie</i>	65
<i>Voorlopige conclusie</i>	68
OUDERSCHAP	70
<i>Inleiding</i>	70
<i>Ouderschapsattitudes</i>	71
<i>Discipline en beschaving</i>	72
<i>Rolpatronen in extremistisch ouderschap</i>	74
<i>Ouderschap en uitreizen</i>	76
<i>Ideologische conflicten in ouderschap</i>	78
<i>Ouderschap als extremistisch narratief</i>	80
<i>Hypocrisie in ouderschap</i>	82
<i>Uittreden door ouderschap</i>	83
<i>Voorlopige conclusie</i>	85
NASLEEP	87
<i>Inleiding</i>	87
<i>Labelling en stigmatisering</i>	87
<i>Trauma's en psychische problematiek</i>	88
<i>Deradicalisering en losmaken</i>	91
<i>Contactverbreking en -continuering</i>	93
<i>Doorwerking als ouder</i>	94
<i>Spijt en schaamte</i>	95
<i>Voorlichting</i>	97

<i>Voorlopige conclusie</i>	99
DISCUSSIE EN CONCLUSIE	101
<i>Beantwoording van de onderzoeksvragen</i>	102
<i>Theoretische duiding van de bevindingen</i>	107
<i>Implicaties voor beleid en praktijk</i>	111
<i>Methodologische overwegingen</i>	113
<i>Tot slot</i>	118
LITERATUUR	120
BIJLAGEN	132
APPENDIX 1. METHODOLOGIE	132
<i>Ethische overwegingen</i>	132
<i>Selectie van interviewrespondenten</i>	132
<i>Werving van respondenten</i>	133
<i>Achtergrond respondenten</i>	135
<i>Interviewopzet</i>	137
<i>Privacy en informed consent</i>	138
<i>Codering en analyse</i>	139
<i>Analyse van OM-dossiers</i>	140
<i>Analyse van gerechtelijke uitspraken</i>	142
APPENDIX 2. TOPICLIJST	145

Samenvatting

In Nederland zijn meerdere gezinnen waar kinderen mogelijk opgroeien met extremistische denkbeelden. In 2019 waarschuwde de NCTV al voor het potentiële gevaar dat zou uitgaan van kinderen die opgroeien in een jihadistisch milieu (NCTV, 2019), maar ook in extreemrechtse kringen worden kinderen mogelijk met extreme denkbeelden opgevoed (Nieuwsuur, 2021). Er is vandaag de dag echter nog weinig bekend over de wijze waarop kinderen van extremistische ouders opgroeien, zo constateerden wij al eerder (Van Wieringen, Weggemans, Krüsselmann & Liem, 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). Ook naar de precieze overdrachtsmechanismen en hun gevolgen is in de Nederlandse context nog geen onderzoek gedaan. In dit onderzoek zullen wij een eerste licht op dit fenomeen werpen, aan de hand van het concept ‘intergenerationele overdracht’. Deze term verwijst naar een multi-directioneel proces waarbij zowel ouders als kinderen elkaar direct of indirect beïnvloeden in hun overtuigingen, normen en waarden (Bernardi, 2013; Roest, 2007). In dit onderzoek kijken we specifiek naar intergenerationele overdracht in de richting van ouder op kind. Centraal staat de manier waarop ouders en ouderfiguren uit hedendaagse extremistische netwerken hun denkbeelden op hun kinderen overdragen. Hierbij ligt de nadruk op rechtsextremistische en jihadistische gezinnen in Nederland en daarbuiten. Aan de hand van interviews, casusdossiers en gerechtelijke uitspraken over dergelijke gezinnen, trachten wij de bestaande situatie verder inzichtelijk te maken. Deze kennis kan uiteindelijk helpen geïnformeerd beleid en interventies te ontwikkelen, teneinde de (schadelijke effecten van) extremistische overdracht tegen te gaan.

Methodologie

In ons onderzoek maken we gebruik van verschillende databronnen, zowel uit Nederland als daarbuiten. Zo hebben we interviews afgenomen met voormalig (extremisten) uit binnen- en buitenland (N=30) – waaronder (voormalig) extremistische ouders en (volwassen) kinderen die in een extremistisch gezin opgroeiden. Daarnaast spraken we met derden zoals onderzoekers, casusdeskundigen, en journalisten (N=20). Gesprekken vonden plaats online via videoverbinding; in persoon op een neutrale locatie; en op de terroristische afdeling (TA) van drie Nederlandse gevangenissen. We maakten hierbij gebruik van een semigestructureerde interviewmethode, aan de hand van een topiclijst. De gesprekken zijn *ad verbatim* getranscribeerd en deductief (thematisch) gecodeerd.

Ter aanvulling op deze interviews hebben we de dossiers van rechts-extremistische en jihadistische ouders opgevraagd bij het Openbaar Ministerie (N=12). Ook kregen we via de Raad voor de Rechtspraak toegang tot de volledige gerechtelijke uitspraken van 27 strafrechtscasussen over ouders met dergelijke denkbeelden. In de analyse van de OM-dossiers en gerechtelijke uitspraken hebben we

gebruik gemaakt van een thematisch codeerschema, gebaseerd op de bevindingen uit ons eerdere onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021), maar met voldoende ruimte voor nieuwe observaties.

Resultaten

In ons eerdere onderzoek bleek al dat extremistische overdrachtsmechanismen niet los kunnen worden gezien van de familieverhalen, opvoedingsstijlen, en rolpatronen die ouders zich eigen hebben gemaakt (Van Wieringen e.a., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). In het huidige rapport hebben wij er daarom voor gekozen om extremistische gezinsdynamieken te beschouwen tegen het licht van drie overlappende relevante dimensies: Overdracht, Opvoeding en Ouderschap. Hiermee laten wij zien dat intergenerationele overdrachtsmechanismen onlosmakelijk verbonden zijn met bredere patronen en processen die zich binnen deze gezinssystemen afspelen.

De dimensie ‘Overdracht’ gaat over de directe en indirecte manieren waarop ouders hun denkbeelden op hun kinderen overbrengen. Deze hangen, zoals gezegd, samen met de manier waarop zij hun eigen opvoedings- en ouderschapsrol bezien. De dimensie ‘Opvoeding’ heeft betrekking op de algemene keuzes die ouders maken in de socialisering van hun kinderen. Hierbij kijken we zowel naar opvoedingspraktijken in de thuissfeer, als naar de manier waarop opvoeding werd of wordt vormgegeven in bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld tijdens verblijf in Islamitische Staat-gebied (door uitgereisde ouders) of in detentie (door gedetineerde ouders). Het is binnen deze opvoedingscontext dat overdrachtsmechanismen al dan niet aanslaan. De dimensie ‘Ouderschap’ verwijst vervolgens naar de bredere attitudes, aannames en patronen die aan deze opvoedingskeuzes ten grondslag liggen. Het betreft de manier waarop ouders zichzelf zien; de betekenis die zij aan het ouderschap toekennen; en de manier waarop deze overtuigingen vervolgens doorwerken in hun rol als vader of moeder. Tot slot beschrijven wij in de laatste sectie van dit rapport, ‘Nasleep’, enkele langetermijneffecten van intergenerationele overdracht, zowel voor (voormalig) extremistische ouders als hun kinderen.

Overdracht

Onze resultaten laten zien dat ouders hun denkbeelden op diverse manieren op hun kinderen kunnen overbrengen. Wij maken hierbij onderscheid tussen directe en indirecte overdrachtsmechanismen. Directe (of oudergestuurde) overdracht betreft de bewuste en actieve keuzes die ouders in deze extremistische socialisering maken. Zo zien we dat extremistische ouders sociale isolatie, mediacontrole, thuisonderwijs en extremistische taal of symbolen inzetten om hun denkbeelden doelbewust op kinderen over te brengen. Dit sluit aan bij de bevindingen uit ons eerdere literatuuronderzoek (Van Wieringen e.a., 2021, zie ook Van Wieringen, Weggemans en Liem, 2022).

Naast directe overdrachtsmechanismen speelt echter ook indirecte (of kindafhankelijke) overdracht een rol. De indirecte mechanismen hebben betrekking op de manier waarop kinderen vervolgens met de door hun ouders aangereikte denkbeelden omgaan, en de verschillende factoren die hierbij een rol spelen. Zo wijst onze data op het belang van loyaliteit van kind naar ouder; romantisering van extremistisch gedachtegoed door kinderen; en de multigenerationele overdracht van extremisme.

Door directe en indirecte overdrachtsmechanismen in samenhang te beschouwen, laten we zien dat intergenerationele overdracht een gelaagd fenomeen is, waarin zowel ouder als kind een belangrijke rol spelen. Onze bevindingen suggereren desondanks dat de intergenerationele overdracht van extremisme zeker niet altijd succesvol is. Dat komt enerzijds omdat er naast ouderlijke overdrachtsinspanningen ook een ontvankelijkheid bij kinderen moet zijn. Uit de interviews blijkt dat deze laatste soms ontbreekt, en dat sommige kinderen weldegelijk weerbaar zijn tegen het gedachtegoed van ouders. Anderzijds blijken sommige extremistische ouders geenszins de behoefte te hebben om hun denkbeelden op hun kinderen over te dragen. Om hun kroost tegen het geweld en de haat van hun ideologie te beschermen, kiezen sommige ouders ervoor hun kinderen volledig weg te houden bij hun ‘dubbellevens’ als extremist. Zowel in rechtsextremistische als in jihadistische gezinnen lijken niet alle ouders dus actief bezig te zijn hun denkbeelden op hun kinderen over te brengen. Dat neemt niet weg dat overdracht zich ook hier op een indirecte manier kan manifesteren, doordat kinderen zich mogelijk uit zichzelf tot hun ouders’ ideologie aangetrokken voelen.

Opvoeding

De manier waarop ouders hun kinderen opvoeden, is een belangrijk element in (de bestudering van) de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden. Ons onderzoek laat zien dat extremistische ouders – ondanks hun gewelddadige overtuigingen – in staat zijn om hun kinderen een warme en liefdevolle opvoeding te bieden. Zowel rechtsextremistische als jihadistische ouders kunnen zich zorgzaam en betrokken tonen in de opvoeding van hun kinderen. Tegen gangbare beeldvorming in, blijkt dit in beide milieus zowel voor vaders als voor moeders te gelden. Bevindingen uit eerder onderzoek, die suggereren dat voornamelijk moeders in extremistische gezinnen een belangrijke rol spelen in de opvoeding (zie Copeland, 2019; Dauber, 2017; Windisch, 2019), vonden in ons onderzoek geen weerklank. Hoewel we op basis van onze data geen uitspraken kunnen doen over hechtingsstijlen onder individuele respondenten, suggereren onze resultaten dat kinderen zich ook binnen extremistische gezinnen op een veilige manier aan hun ouders kunnen hechten. Het zelfvertrouwen en de weerbaarheid die een gezonde hechting met zich meebrengt, vormen mogelijk een beschermende factor tegen de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden.

Tegelijkertijd kunnen ook dysfunctionele opvoedingssituaties zich in extremistische gezinnen voordoen. Ons onderzoek wijst op de onveilige omstandigheden waarin kinderen van extremistische ouders soms opgroeien, waarbij ook emotionele en fysieke mishandeling regelmatig worden

waargenomen. Bovendien bedienen extremistische ouders zich soms van een ambivalente opvoedingsstijl, waarbij (schijn)veiligheid zich afwisselt met kleinering of psychologische manipulatie. De kinderen die in deze gezinnen opgroeien, zullen vermoedelijk onveilige hechtingsstijlen laten zien, wat de intergenerationele overdracht van extremisme in de hand kan werken.

Tot slot laat ons onderzoek zien dat een groot deel van de (voormalig) jihadistische respondenten worstelt met hun ouderrol in detentie. Dat komt enerzijds door praktische beperkingen (weinig tijd om kinderen te kunnen zien en spreken), en anderzijds door de emotionele afstand die sommigen vertellen te ervaren. Ons onderzoek suggereert dat gedetineerde (voormalig) extremistische ouders gebaat zouden zijn bij meer pedagogische en praktische ondersteuning in de opvoeding van hun kinderen, zowel tijdens als na gevangenschap.

Ouderschap

Onze resultaten laten bovendien zien dat de intergenerationele overdracht van extremisme onlosmakelijk is verbonden met individuele ideeën en assumpties over het ouderschap. Dat komt enerzijds doordat het ouderschap een belangrijk onderwerp is in extremistische ideologieën, wat doorwerkt in het gezinsleven van extremistische ouders. Anderzijds kunnen diverse ouderschapsstijlen indirect de vatbaarheid voor extremistische denkbeelden onder kinderen vergroten. Onze resultaten suggereren dat (voormalig) rechtsextremistische en jihadistische ouders verschillende ideeën hebben over de betekenis van ‘goed’ ouderschap – met uiteenlopende percepties van hun mate van invloed op en verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van hun kroost. Wel wijst onze data op het belang van disciplineren en beschaving als centrale waarden in het (extremistisch) ouderschap. Dit suggereert dat zowel rechts- extremistische als jihadistische ouders mogelijk neigen naar een autoritaire ouderschapsstijl (zie Baumrind, 1991), waarin discipline en orde een belangrijke rol innemen.

Ook is gender een belangrijke factor in (ideeën over) het ouderschap. In zowel jihadistische als rechtsextremistische milieus worden vrouwen op een voetstuk gezet vanwege hun vruchtbaarheid. Deze vruchtbaarheid is inherent onderdeel van de extremistische ambities van moeders: het baren van een nieuwe generatie extremisten, is voor hen een individuele en een collectieve plicht, zo laat ons onderzoek zien. Dit lijkt zeker het geval voor vrouwen die naar IS-gebied zijn uitgereisd, voor wie het ouderschap, en specifiek het moederschap, een fundamenteel ideologische taak lijkt te zijn. Dit ligt in lijn met extremistische narratieven waarin alleen het krijgen van kinderen het voortbestaan van de ideologie kan garanderen. Voor mannen staat het ouderschap minder centraal in hun gewelddadige ambities: zij vervullen hun rol als extremistisch strijder vooral bij de organisatie waar zij lid van zijn, en in mindere mate als gezinshoofd.

Desondanks worden extremistische narratieven over de opvoeding van kinderen in de praktijk lang niet altijd te worden nageleefd, en zeker in rechtsextremistische kringen lijken dubbele standaards onder ouders niet ongebruikelijk. Hoewel de extremistische ideologie ouders opdraagt een nieuwe

generatie van strijders groot te brengen, zagen we dat ouders er regelmatig voor kiezen om hun kinderen juist niet met deze denkbeelden op te voeden. Het gevaar en de stress die een leven als extremist met zich meebrengt, wensen zij niet altijd hun kinderen toe. Ook ideologische conflicten onder ouders, waarbij vaders en moeders niet op dezelfde manier tegen het extremistische gedachtegoed aankijken, remt in sommige gevallen de intergenerationele overdracht van deze denkbeelden.

Tot slot observeerden wij dat het ouderschap voor ouders een eerste stap kan vormen richting deradicalisering. Het krijgen van kinderen kan een levensveranderende ervaring kan zijn, waardoor ouders een nieuwe (zachtere, zorgzamere) kant van zichzelf ontdekken. Het ouderschap kan ouders bovendien leren om verantwoordelijkheid te dragen voor iets dat groter is dan henzelf en hun ideologie. Tegelijkertijd kan het ouderschap ook het wereldbeeld van ouders omvergooien: de confrontatie met de puurheid en kwetsbaarheid van een baby illustreert dat men niet met haatvolle denkbeelden geboren wordt. Een dergelijke levenshouding is aangeleerd, en kan dus ook weer afgeleerd worden. Dit inzicht kan voor sommigen het startpunt voor een deradicaliseringproces vormen.

Nasleep

Tot slot staan wij in dit rapport stil bij de lange termijneffecten van de intergenerationele overdracht van extremisme. Zowel de kinderen die opgroeiden in een extremistisch gezin, als voormalig extremistische ouders, hebben soms te lijden onder hun familiegeschiedenis. Negatieve reacties vanuit de buitenwereld, waaronder stigmatisering en labeling, blijken regelmatig te worden ervaren. Dergelijke vijandigheid kan de overdracht van extremistisch gedachtegoed versterken: enerzijds doordat het de isolatie van extremistische gezinnen versterkt, waarmee eventueel tegengeluid wordt buitengehouden, en anderzijds omdat dit het slachtoffergevoel van kinderen uit extremistische gezinnen mogelijk aanwakkert. Dit gepercipieerde (collectieve) slachtofferschap speelt een belangrijke rol in de narratieven van deze gezinnen, zo zagen we al in eerder onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021; zie ook Pemberton & Aarten, 2018).

Dat kinderen niet noodzakelijkerwijs in hun ouders' extremistische voetsporen treden, blijkt uit het feit dat kinderen uit extremistische gezinnen wel degelijk in staat zijn om zich los te maken van hun ouders' ideologie. Er kunnen verschillende redenen zijn dat men de extremistische gezinsideologie verlaat. De rol van tegengeluid en ontmoetingen met “de Ander”; nieuwe vormen van zingeving, waaronder ook (oosterse) religie; en zelfstudie, staan hierin centraal. Dit suggereert dat het doorbreken van de isolatie van het extremistische gezin cruciaal is om andere verhalen, en daarmee wereldbeelden, toe te laten, en deradicalisering mogelijk te maken. Ook blijkt uit ons onderzoek dat het voor sommigen noodzakelijk is om het contact met extremistische familieleden te verbreken, om een nieuwe identiteit te kunnen ontwikkelen.

Toch worstelen zelfs de respondenten die de gezinsideologie van zich afgeworpen hebben met trauma's en psychische problematiek. Ook hebben zij veelal moeite met hun latere ouderrol, aangezien

zij bang zijn dat zij door hun geschiedenis niet geschikt zijn om een kind groot te brengen. Tot slot laten onze interviews zien dat ook voormalig extremistische ouders door hun verleden worden achtervolgd. Zij kijken vaak met schaamte en spijt terug op de opvoedkeuzes die zij in het verleden hebben gemaakt. Sommigen kiezen daarom voor een voorlichtingsmoment waarin zij hun beslissingen van destijds aan hun kinderen toelichten. Vermoedelijk is een dergelijk openhartig gesprek voor zowel ouder als kind essentieel om zich met de extremistische familiegeschiedenis te kunnen verenigen.

Tot slot

Dit rapport vormt een belangrijk startpunt in het onderzoek naar de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden. Zoals we reeds eerder beargumenteerden, staat dit onderzoeksveld nog in de kinderschoenen (Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). Met de huidige studie laten we echter zien dat het voor onderzoekers mogelijk is om een voorzichtige blik te werpen achter de voordeur van extremistische gezinnen, en dat, ondanks individuele verschillen in gezinssystemen, het wel degelijk mogelijk is om op hoofdlijnen iets te zeggen over de manier waarop kinderen in extremistische milieus worden opgevoed.

Ondanks de internationale focus die wij in deze studie hanteerden, suggereert onze data dat ook in Nederland kinderen opgroeien met extremistisch gedachtegoed, en dit vermoeden wordt ook in gesprekken met Nederlandse praktijkdeskundigen bevestigd. Op basis van ons onderzoek kunnen we echter weinig harde conclusies trekken over de mate waarin de intergenerationele overdracht van extremisme zich in Nederland voordoet. Wel hebben we enkele aandachtspunten voor de Nederlandse context kunnen blootleggen. Zo is nog altijd weinig zicht op de aard en omvang van rechtsextremistische gezinnen in Nederland. Het aantal kinderen dat opgroeit met rechtsextremistische denkbeelden is onbekend, en deze groep laat zich bij uitstek moeilijk bestuderen. Ook laat dit onderzoek – in lijn met onze eerdere studie (Van Wieringen e.a., 2021) – zien dat extremistisch thuisonderwijs vermoedelijk in Nederland voorkomt, maar het is onduidelijk in hoeverre en op welke manier dat gebeurt. Een gebrek aan kennis en signaleringsbereidheid onder leerplichtambtenaren speelt hier mogelijk een rol, en ook hier zou in de toekomst op ingezet moeten worden.

Door de uiteenlopende bronnen die we hebben gebruikt, hebben we een gelaagd beeld kunnen scheppen van extremistische ouders en hun kinderen. Dit maakt het huidige rapport van waarde voor iedereen die werkt met gezinnen waarin mogelijk sprake is van extremistische overdracht. Hierbij moet worden vermeld dat dit rapport in de eerste plaats illustreert hoe het extremistische gezinsleven eruit *kan* zien. We zagen, naast enkele gelijkenissen, ook veel verschillende manifestaties hiervan. De resultaten van dit rapport zijn daarom ook niet bedoeld voor de duiding van individuele casussen – waarbij een maatwerkbenadering te allen tijde de voorkeur heeft. Wel biedt dit onderzoek een eerste inkijk in de mechanismen en dynamieken waarmee de intergenerationele overdracht van extremisme mogelijk plaatsvindt. De resultaten van ons onderzoek onderschrijven het belang van een

interdisciplinaire benadering in de bestudering van de intergenerationele overdracht van extremisme. Zo zagen we elementen uit diverse vakgebieden terug, waaronder de pedagogiek en de ontwikkelingspsychologie, criminologie, sociologie, victimologie, en terrorismestudies. Ook in toekomstig onderzoek zou deze interdisciplinaire aard van extremistische overdrachtsprocessen een centrale rol moeten spelen.

De intergenerationele overdracht van extremisme is een veld is dat ook de komende jaren aandacht zal blijven vragen. Zoals we in dit rapport beschrijven, kunnen ouders inderdaad een actieve rol spelen in de overdracht van extremisme van ouder op kind. Toch gebeurt dit over het algemeen niet uit kwade intenties, maar juist uit de behoefte kinderen te beschermen tegen gepercipieerde dreigingen van buitenaf. Dergelijke observaties zijn van cruciaal belang in de ontwikkeling en toepassing van interventie- en preventiemethoden in extremistische gezinnen. Zoals we in ons eerdere onderzoek al aangaven (Van Wieringen e.a., 2021), zouden dergelijke programma's zich bovenal moeten richten op een systemische aanpak, waarin ouders en kinderen, en de dynamiek tussenbeide, centraal staat. Indien geen sprake is van (ernstige aanwijzingen van) een ontwikkelingsbedreiging voor kinderen, zou voorzichtig moeten worden omgesprongen met ingrijpende maatregelen. Het wantrouwen van gezinsleden kan door tussenkomst van instanties immers worden aangewakkerd – wat vervolgens verdere isolatie, en mogelijk ook verdere overdracht naar kinderen, tot gevolg kan hebben. Het stimuleren van diversiteit en dialoog, het tegengaan van stigmatisering, en het doorbreken van sociale isolatie van gezinnen zou dan ook centraal moeten staan in het tegengaan van extremistische overdracht.

Summary

In numerous families in The Netherlands, children may be growing up with extremist beliefs. In 2019, the National Coordinator Counterterrorism and Security (NCTV) already warned against the potential dangers posed by children growing up in a jihadist environment (NCTV, 2019), but children of right-wing extremist parents may similarly be exposed to violent beliefs (Nieuwsuur, 2021). However, as we have stated before, little is currently known about the ways in which children are raised within extremist milieus (Van Wieringen, Weggemans, Krüsselmann & Liem, 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). Also, in the Dutch context hardly any research has been conducted on potential transmission mechanisms in extremist families. In this study, we therefore aim to shed light on this phenomenon using the concept of *intergenerational transmission*. This concept refers to a multi-directional process in which both parents and children directly or indirectly influence each other's beliefs, norms, and values (Bernardi, 2013; Roest, 2007). Specifically, we focus on intergenerational transmission from parent to child, examining the various ways in which parents and parental figures in contemporary extremist networks pass their beliefs on to their children. The emphasis of this study is on right-wing extremist and jihadist families in the Netherlands and beyond. Through interviews, case file research, and an analysis of court rulings involving extremist families, we seek to further understand this phenomenon. Our findings may ultimately contribute to the development of informed policies and intervention measures to counteract the (harmful effects of) extremist transmission within the family context.

Methods

In this study we draw on various data sources from the Netherlands and beyond. We conducted interviews with former extremists from both domestic and international contexts (N=30), including (former) extremist parents and (adult) children who grew up in an extremist household. Additionally, we spoke with third parties such as practitioners, case experts, and journalists (N=20). Interviews took place online via a video connection; in person at a neutral location; and at the terrorist ward of three Dutch prisons. We employed a semi-structured interview protocol using a topic list. All interviews were transcribed *ad verbatim* and deductively (thematically) coded.

In addition to the interviews, we examined case files of extremist parents from the Public Prosecution Service (Openbaar Ministerie, N=12). We also gained access to the full court rulings of 27 criminal cases involving extremist parents through the Council for the Judiciary (Raad voor de Rechtspraak). In analyzing these case files and court rulings, we used a thematic coding scheme based on the findings of our earlier research (Van Wieringen et al., 2021), while allowing for new observations.

Results

Our previous study already suggested that extremist transmission mechanisms are interconnected with the family stories, parenting styles, and gender role patterns that extremist parents employ (Van Wieringen et al., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). In this current report, we therefore chose to examine extremist family dynamics in light of three overlapping spheres: Transmission mechanisms; extremist parenting practices; and narratives of extremist parenthood. This approach demonstrates that intergenerational transmission mechanisms are inherently linked to broader patterns and processes within these family systems.

The first sphere, ‘Transmission mechanisms’, involves the direct and indirect ways in which parents convey their beliefs to their children. The dimension of ‘Extremist parenting practices’, then, relates to the general choices parents make in the socialization of their children, and the parenting styles employed by extremist parents. It is within this broader context of everyday family life that transmission mechanisms may take hold. The third sphere, ‘Narratives of extremist parenthood’, refers to the attitudes, assumptions, and values underlying these parenting choices. It considers the ways extremist parents see themselves, the meaning they attribute to their parenthood, and how these beliefs subsequently influence their role as father or mother. Finally, in the last section of this report, ‘Aftermath’, we describe some long-term effects of intergenerational transmission, both for (former) extremist parents and their children.

Transmission mechanisms

Our results show that parents transmit their beliefs to their children in various ways. We distinguish between direct and indirect transmission mechanisms. Direct (or parent-driven) transmission involves the conscious and active choices parents make in pursuit of this transmission. Based on our data, we observe that extremist parents use mechanisms of social isolation, media control, homeschooling, extremist discourses and symbols to deliberately convey their beliefs to children. This aligns with the findings from our earlier literature review (Van Wieringen et al., 2021, also see Van Wieringen, Weggemans, and Liem, 2022). However, indirect (or child-dependent) mechanisms of transmission also play a role. Indirect mechanisms pertain to how children subsequently deal with the beliefs provided by their parents, and the various factors involved in their adoption or rejection of the ideology. Our data points at the importance of children's loyalty to their parents, the romanticization of extremist ideology by children, and multigenerational transmission processes.

Nevertheless, our findings suggest that the intergenerational transmission of extremism is not always successful. This is because, on the one hand, besides parental transmission efforts, children must also be receptive to the extremist ideology. Interviews indicate that this receptivity is sometimes lacking, and some children indeed prove resilient to their parents’ extremist beliefs. On the other hand,

our data indicates that in both right-wing extremist and jihadist families, not all extremist parents have the desire to transmit their beliefs to their children. To protect their children from the violence and hatred of their ideology, they sometimes opt to keep their children completely away from their extremist ‘double lives’. Regardless, this observation does not negate the possibility of transmission occurring indirectly, as children may be drawn to their parents’ ideology of their own accord.

Extremist parenting practices

Newt, the ways parents raise their children is an important element in (the study of) the intergenerational transmission of extremist ideologies. Our research suggests that extremist parents, despite their violent beliefs, are capable of providing their children with a warm and loving upbringing. Both right-wing extremist and jihadist parents may prove to be committed and involved parents. This applies to both fathers and mothers in both environments, contrary to earlier findings suggesting that specifically mothers play a pivotal role in extremist families (see Copeland, 2019; Dauber, 2017; Windisch, 2019). Although based on our data, we cannot make statements about attachment styles among individual respondents, our results suggest that children in extremist families may indeed be securely attached to their parents. Considering the self-esteem and resilience associated with secure attachment, it is possible that this mitigates the risk of intergenerational transmission.

At the same time, dysfunctional parenting situations can occur in extremist families as well. Our research points at the unsafe conditions in which children of extremist parents sometimes grow up – with emotional and physical abuse regularly being observed. Moreover, extremist parents at times exhibit an ambivalent parenting style, where (apparent) security alternates with belittlement or psychological manipulation of children. Children growing up in these families are likely to exhibit insecure attachment styles, which could in turn foster intergenerational transmission processes.

Finally, our research suggests that a remarkable portion of (former) jihadist interview participants struggle with their parental role while in prison. This is partly due to the practical constraints of detention (e.g., limited time to engage with their children) and partly due to the emotional distance that some experience. Our study suggests that detained (former) extremist parents would benefit from more pedagogical and practical support in parenting their children, both during and after imprisonment.

Narratives of extremist parenthood

Our data demonstrates that the intergenerational transmission of extremism is inherently connected to individual ideas and assumptions about parenthood. Ultimately, parenthood is a crucial concern in extremist ideologies, subsequently influencing the everyday family lives of extremist parents. Additionally, parenting styles can indirectly increase susceptibility to extremist messaging among

children. Our results suggest that (former) right-wing extremist and jihadist parents have diverse ideas about the meaning of ‘good’ parenthood, with varying perceptions of their influence on and responsibility for their children's development. However, our data highlights the importance of discipline and civilization as central values in (extremist) parenthood, suggesting that both right-wing extremist and jihadist parents may lean towards authoritarian parenting styles (see Baumrind, 1991), where discipline and order play a significant role.

Gender is also a crucial factor in (ideas about) parenthood. In both jihadist and right-wing extremist environments, women are put on a pedestal due to their fertility. This childbearing capacity is simultaneously an inherent part of the extremist ambitions of mothers: giving birth to a new generation of extremists is considered both an individual and a collective duty, our research shows. This is particularly evident for (former) jihadist women who have traveled to Islamic State territory, for whom parenthood, especially motherhood, seems to be a fundamentally ideological task. This aligns with extremist narratives which suggest that having (many) children is crucial for the survival of the in-group. For men, parenthood is less central to their violent ambitions; they primarily fulfill their role as extremist fighters within their organization and, to a lesser extent, as heads of families.

However, extremist narratives about parenthood are not always adhered to in practice, as double standards among parents are not uncommon – particularly in right-wing extremist milieus. Despite the extremist ideology instructing parents to bring forth a new generation of ‘fighters’, we observed that parents often choose not to raise their children with these beliefs. The danger and stress that come with a life as an extremist are not always something they wish upon their children. Ideological conflicts among partners, where fathers and mothers do not see eye to eye on their extremist beliefs, sometimes hinder the intergenerational transmission of these beliefs.

Finally, we observed that parenthood can be a first step towards a deradicalization process for parents. Having children can be a life-changing experience, leading parents to discover a new (softer, more caring) side of their identity. Parenthood can also teach parents to take responsibility for something greater than themselves and their ideology. At the same time, parenthood can challenge extremist parents’ worldviews: being confronted with the purity and vulnerability of a baby illustrates that one is not born with hateful beliefs. Such attitudes are learned and can, therefore, be unlearned. These insights may serve to be the starting point of a deradicalization process, our research shows.

The aftermath

Finally, this report reflects on the long-term effects of the intergenerational transmission of extremism. Both children who grew up in extremist families, and former extremist parents experience various consequences of their family history. Negative reactions from the outside world, including stigmatization and labeling, are often mentioned by our interview participants. Such hostilities may reinforce the transmission of extremist ideologies, both by strengthening the isolation of extremist

families, keeping potential counter-narratives at bay, and by possibly fueling the victim mentality of children from extremist families. This perceived (collective) victimhood plays a significant role in the narratives of these families, as previous research shows (Van Wieringen et al., 2021; see also Pemberton & Aarten, 2018).

The fact that children do not necessarily follow in their parents' extremist footsteps is evident from the fact that children from extremist families are indeed capable of breaking away from their parents' ideology. Various reasons may lead individuals to abandon the extremist family ideology. Our study indicates that counter-narratives and encounters with “the Other”, as well as new-found forms of identity-seeking and meaning-making – including involvement in (Eastern) religious practices and self-study – are central to this process. This suggests that countering the isolation of the extremist family is crucial to allowing other stories and, consequently, worldviews to enter and facilitating deradicalization. Our study also reveals that, for some, it is necessary to sever ties with extremist family members to develop a new identity.

However, even respondents who managed to overcome the family ideology, struggle with trauma and mental health issues. They also often face challenges in their later parental roles, fearing that their history makes them unsuitable to raise a child. Finally, our interviews show that former extremist parents are haunted by their past. They often look back with shame and regret on the parenting decisions they made. Some choose to have a moment of explicit disclosure where they explain their past decisions to their children. Such an open and honest conversation is likely crucial for both parent and child to reconcile with their extremist family history.

Concluding

This report serves as an essential starting point for research into the intergenerational transmission of extremist ideologies. As we have argued before, this field of study is still in its early stages (Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). However, with the current study, we demonstrate that researchers can cautiously peek behind the doors of extremist families. Moreover, despite individual differences in family dynamics, we have shown that it is indeed possible to make general observations about how children are raised in extremist environments.

Despite the international focus in this report, our data suggests that children in the Netherlands also grow up with extremist ideologies, a suspicion confirmed in conversations with Dutch experts. However, based on our study, we cannot draw firm conclusions about the extent of the intergenerational transmission of extremism in the Netherlands. Still, we have uncovered some points of attention for the Dutch context. There is still little visibility into the nature of right-wing extremist families in the Netherlands. The number of children growing up with right-wing extremist beliefs is unknown, and this group is particularly challenging to study. Also, this report, in line with our previous study (Van Wieringen et al., 2021), indicates that in the Netherlands, extremist homeschooling practices probably

do take place, but it is unclear to what extent this is the case. A lack of knowledge and awareness among education officers may play a role, and this may require addressing in the future.

In using diverse sources, we have created a layered image of extremist parents and their children. This makes the current report valuable for anyone working with families potentially experiencing intergenerational transmission of extremism. It should be noted that this report primarily illustrates what extremist family life *may look like*. Besides some similarities, we also observed many differences among households. Therefore, the results of this report are not intended for interpreting individual cases, where a customized approach is always preferred. Regardless, this study provides a first glimpse into the mechanisms and dynamics with which the intergenerational transmission of extremism may take place. The results of our research underscore the importance of an interdisciplinary approach in studying the intergenerational transmission of extremism. We found that concepts and elements from various fields may prove valuable in understanding these mechanisms – including pedagogy and developmental psychology, criminology, sociology, victimology, and terrorism studies. This interdisciplinary nature should play a central role in future research on extremist transmission processes.

The intergenerational transmission of extremism is a field that will continue to demand attention in the coming years. As described in this report, parents can indeed play an active role in transmitting extremism from one generation to the next. However, this generally does not happen with malicious intent, but rather, they act out of the desire to protect children from perceived external threats. Such observations are crucial in the development and implementation of intervention and prevention methods in extremist families. As we mentioned in our earlier research (Van Wieringen et al., 2021), such programs should primarily focus on a systemic approach – emphasizing the role of parents, children, and their broader family dynamics. In the absence of (serious indications of) parents' ideologies posing a developmental threat to children, it is best advised to be cautious with drastic measures. Interventions by authorities can fuel distrust among family members, leading to further isolation and possibly fostering ideological transmission to children. Therefore, promoting diversity and dialogue, combating stigmatization, and breaking the social isolation of families should take central stage in preventing extremist transmission mechanisms.

Inleiding

Op 29 juni 2021 veroordeelde de rechtbank Den Haag een 33-jarige Nederlandse vrouw tot zes jaar cel en tbs met dwangverpleging, voor de verspreiding van IS-propagandamateriaal (Algemeen Dagblad, 2021). Zij zou via Telegram-groepen filmpjes extremistische teksten en gewelddadige filmpjes hebben gedeeld. De rechter oordeelde dat zij daarmee deelnam aan deze organisatie, en ook anderen heeft aangespoord tot het plegen van een aanslag (Baneke, 2021).

Minder centraal in de rechtszaak stond het feit dat de verdachte in deze zaak de alleenstaande moeder is van drie jonge kinderen, die ook hebben blootgestaan aan haar extreme overtuigingen. Door de opname van vertrouwelijke communicatie (OVC-opnamen) in het huis van de verdachte, kon de politie haar gesprekken met haar dochter en zoons afluisteren. Eén van deze interacties verloopt als volgt, zo blijkt uit de bewijsvoering (Rechtbank Den Haag, 2021):

“De verdachte zegt: ‘Stouteriken die kinderen doodmaken gaan [naar] de hellevuur, ik heb jullie vorige keer laten zien, de kinderen die aan het huilen zijn, ze worden doodgemaakt, zo zielig! Ja die moeten naar het hellevuur die mensen’.

[zoon 1 verdachte] zegt: ‘Nee’.

De verdachte zegt: ‘Wel, kijk maar, hier’. De verdachte zoekt vermoedelijk een video op, om het aan [zoon 1 verdachte] en [dochter verdachte] te laten zien. (...) De verdachte doet mensen na die zeggen dat IS slecht is, en zegt vervolgens: ‘Deze gaan allemaal naar het hellevuur, want hij liegt, mag niet liegen he! Hij maakt de mensen dood, hij maakt moslims dood met deze vliegtuigen en die bombarderen, kijk wat ze kapot maken, ze maken onze mensen kapot’.

[zoon 1 verdachte] zegt: ‘Wij gaan doodmaken!’.”

In Nederland zijn er meerdere gezinnen waarin kinderen mogelijk op soortgelijke wijze worden opgevoed (NCTV, 2019). In 2019 waarschuwde de NCTV al voor het potentiële gevaar dat zou uitgaan van kinderen die opgroeien in een jihadistisch milieu (NCTV, 2019). Maar ook in extreemrechtse kringen worden kinderen mogelijk met extreme denkbeelden gevoed. In een reportage van *Nieuwsuur* (2021) vertelt een Nederlandse rechtsextremist bijvoorbeeld hoe hij zijn zevenjarige dochtertje racistisch gedachtegoed meegeeft. Zo verbiedt hij haar om niet-witte kinderen thuis uit te nodigen, en ook het aangaan van een interetnische relatie is voor deze vader geen optie (Nieuwsuur, 2021).

Er is vandaag de dag echter nog weinig bekend over de wijze waarop en mate waarin Nederlandse kinderen met extremistische denkbeelden opgroeien (Van Wieringen, Weggemans, Krüsselmann & Liem, 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). In hoeverre zijn bovenbeschreven casussen uitzonderingen – of juist het topje van een grotere ijsberg? Ook over de precieze

overdrachtsmechanismen en hun gevolgen is in de Nederlandse context nog geen onderzoek gedaan. Is het waarschijnlijk dat deze kinderen op de langere termijn inderdaad in de voetsporen van hun ouders zullen treden? En wat kan worden gedaan om eventuele schadelijke gevolgen op langere termijn tegen te gaan?

In dit onderzoek zullen wij een eerste licht op deze vragen werpen, aan de hand van het concept ‘intergenerationele overdracht’. Dit verwijst naar een multi-directioneel proces waarbij zowel ouders als kinderen elkaar direct of indirect beïnvloeden in hun overtuigingen, normen en waarden (Bernardi, 2013; Roest, 2007). In dit onderzoek kijken we specifiek naar intergenerationele overdracht in de richting van ouder op kind. Centraal staat de mate waarin en de manier waarop ouders en ouderfiguren uit hedendaagse extremistische netwerken hun denkbeelden op hun kinderen overdragen. Hierbij ligt de nadruk op rechtsextremistische en jihadistische gezinnen in Nederland en daarbuiten. Aan de hand van interviews, casusdossiers en gerechtelijke uitspraken over dergelijke gezinnen, trachten wij de bestaande situatie verder inzichtelijk te maken. Deze kennis kan uiteindelijk helpen geïnformeerd beleid en interventies te ontwikkelen, teneinde de (schadelijke effecten van) extremistische overdracht tegen te gaan.

Sociaal leren, socialisering, en intergenerationele overdracht

Intergenerationele overdracht is het proces waarmee waarden, denkbeelden en eigenschappen van ouder op kind worden overgedragen (Hasenfratz, & Knafo-Noam, 2015; Roest, 2007). Het concept intergenerationele overdracht vindt zijn oorsprong onder meer in psychologische benaderingen over het aanleren van gedrag – specifiek de sociaallerentheorie en de socialiseringstheorie. De sociaallerentheorie ontstond in de jaren ’40, als reactie op het behaviorisme van onder andere de Amerikaanse psycholoog Burrhus Skinner (1938). Behavioristen veronderstelden dat gedrag de objectieve en meetbare uitkomst is van de verwerking van externe stimuli. Aan de hand van een reeks experimenten lieten zij zien dat men door manipulatie van deze stimuli – specifiek het uitdelen van straffen en beloningen – gedrag kan aan- of afleren. De sociaallerentheorie voegde hieraan toe dat niet alleen het *ondergaan* van straffen of beloningen, maar ook het *waarnemen* ervan al kan leiden tot gedragsverandering (Akers & Jennings, 2016). In dat geval spreken we van ‘leren door observatie’.

De Canadese psycholoog Albert Bandura was één van de grondleggers van de sociaallerentheorie. In zijn beroemde Bobo Doll-experiment stelde hij kinderen bloot aan volwassenen die een pop agressief behandelden. Als de kinderen naderhand werden geconfronteerd met dezelfde pop, imiteerden zij dit gedrag (Bandura, Ross & Ross, 1961). Maar wanneer volwassenen de pop neutraal behandelden, deden de kinderen dat ook (Bandura, Ross & Ross, 1961; Bandura & Walters, 1977). De bevindingen van Bandura's studies werden al snel toegepast op de opvoedingspraktijk. Zo leidde de sociaallerentheorie tot het inzicht dat het kijken naar gewelddadige films ook tot gewelddadig gedrag onder kinderen zou kunnen leiden (Eron et. al., 1972; Schutte et. al., 1988; zie ook Bandura, Ross & Ross, 1963). Bovendien

is deze theorie een waardevolle benadering gebleken bij het begrijpen van criminele en antisociale neigingen onder jongeren, en de rol van de directe omgeving hierin (Akers, 1973; Akers & Jennings, 2016).

De sociaallereentheorie heeft uiteindelijk geleid tot een concept genaamd *socialisering*. Volgens Maccoby (2007) verwijst deze term naar het proces waarin “*naive individuals are taught the skills, behavior patterns, values, and motivations needed for competent functioning in the culture in which the child is growing up*” (p. 3). Het belangrijkste verschil met sociaal leren is dat socialisering niet alleen over gedrag gaat: het gaat ook over de overdracht van algemene waarden, attitudes, overtuigingen en betekenissen die gangbaar zijn binnen een sociale groep (Baltes & Schaie, 2013). Over het algemeen wordt onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire socialisering. Primaire socialisering vindt plaats in onze kindertijd, waarbij ouders en familieleden de basis leggen voor de sociale vaardigheden, overtuigingen en gedragingen die we de rest van ons leven met ons meedragen (Oetting, 1999; Whitbeck, 1999). Secundaire socialisering vindt plaats wanneer de invloed van ouders en directe familieleden afneemt, en leeftijdgenoten een belangrijkere plaats in ons sociale leven innemen. Het is dan via school, (sociale) media, vriendengroepen en romantische relaties dat onze socialisering zich verbreedt en verdiept (Callary, Werthner, & Trudel, 2011; Crisogen, 2015).

De rol van ouders als primaire socialiseerders is inmiddels op een verscheidenheid aan gedragingen aangetoond (zie Whitbeck, 1999). Onderzoek uit diverse disciplines – waaronder psychologie, pedagogiek, criminologie, filosofie, theologie, sociologie en antropologie – laat zien dat ouders een cruciale rol spelen in de ontwikkeling van gedrag en gedachtenpatronen onder kinderen. Deze invloed varieert van politieke attitudes (Nieuwbeerta & Wittebrood, 1995), religieuze overtuigingen (Bengtson e.a., 2009) en waardesystemen (Min, Silverstein & Lendon, 2012), tot middelengebruik (Henry & Augustyn, 2017; Mares, Lichtwarck-Aschoff & Engels, 2013), delinquentie (Bijleveld & Wijkman, 2009), en antisociaal of gewelddadig gedrag (Weijer & Spapens, 2019).

In dit onderzoek nemen wij deze invloed van ouder op kind als uitgangspunt. Desondanks volgen wij eerdere studies (zie o.a. Schwarz, 2021) in de keuze voor de term ‘intergenerationele overdracht’, in plaats van ‘socialisering’. Een eerste reden hiervoor is dat het concept socialisering een zekere passiviteit ten aanzien van de rol van kinderen suggereert (Schwarz, 2021). Zij zouden willoos overgeleverd zijn aan de ideologie van hun ouders, zonder hier zelf invloed op te kunnen uitoefenen. Inmiddels wordt echter aangenomen dat de overdracht van denkbeelden een interactief proces is, waaraan kinderen zelf actief deelnemen (Bernardi, 2013; Hasenfratz, & Knafo-Noam, 2015; Roest, 2007) – wat intergenerationele overdracht een passendere term maakt (Schwarz, 2021). In de tweede plaats stelt het concept *intergenerationele overdracht* ons in staat om de ervaringen van oudere generaties te begrijpen in relatie tot die van jongere generaties (Chaieb & Schwarz, 2014; Schwarz, 2021). Deze verticale focus (in tegenstelling tot het horizontale perspectief van de socialiseringstheorie) vergemakkelijkt de analyse van de manieren waarop narratieven, betekenissen en wereldbeelden van generatie op generatie worden doorgegeven. In de derde en laatste plaats laat het concept

intergenerationele overdracht een onderscheid tussen de *vorm* en de *inhoud* van de overdracht toe (Kellermann, 2001; Rogers, 2021). De inhoud verwijst in dat geval naar de specifieke overtuigingen die kinderen krijgen aangeleerd, terwijl de vorm betrekking heeft op de manier(en) waarop dit gebeurt (Rogers, 2021).

In hoeverre ouders uit extremistische netwerken hun denkbeelden aan hun kinderen doorgeven, en de wijze waarop dit al dan niet gebeurt, is slechts in beperkte mate bestudeerd. Er zijn verschillende redenen om te suggereren dat de invloed van ouders op kinderen minstens net zo relevant is waar het de overdracht van intolerante ideologieën binnen dergelijke ‘schaduwmaatschappijen’ betreft (zie Tammilehto, 2019, p. 143). De sociaal-maatschappelijk geïsoleerde context waarin extremistisch gedachtegoed zich veelal manifesteert (Bötticher, 2017), maakt dat de invloed van de directe (gezins)omgeving op kinderen mogelijk een nog belangrijkere bron van overdracht is, dan dat voor kinderen uit ‘reguliere’ gezinnen geldt. Laat ons eerst nader stilstaan bij de huidige stand van empirisch onderzoek naar de overdracht van extremisme binnen gezinnen.

De overdracht van extremisme

In het rapport *Familie van Uitreizigers* beschrijven Weggemans, Van der Zwan en Liem (2018) de verschillende rollen die familieleden in radicaliseringsprocessen kunnen vervullen. Aan de hand van interviews met casusdeskundigen en gezinsleden van Syriëgangers, onderscheiden zij drie vormen. Familieleden kunnen allereerst een inhiberende rol spelen, waarbij zij de radicalisering van een gezinslid actief trachten te beperken. Daarnaast kunnen familieleden een latente rol spelen in radicaliseringsprocessen. In dat geval staat men ambivalent tegenover de radicalisering van het familielid of blijft men hierin op de achtergrond. Volgens de auteurs valt de meerderheid van de gesproken gezinnen in de latente categorie (Weggemans, Van der Zwan & Liem, 2018). Aan het uiterste van het continuüm bevinden zich de gezinsleden met een stimulerende invloed. Deze groep “[steunt] in meer of mindere mate een radicaliseringsproces of uitreis of belemmeren juist – in een latere fase – de terugkeer of re-integratie van een individu” (Weggemans, Van der Zwan & Liem, p. 7). Deze stimulerende invloed kan zowel direct (bijvoorbeeld door het bieden van hulp bij uitreizen) als indirect (bijvoorbeeld door deelname aan extremistische activiteiten goed te keuren) van aard zijn.

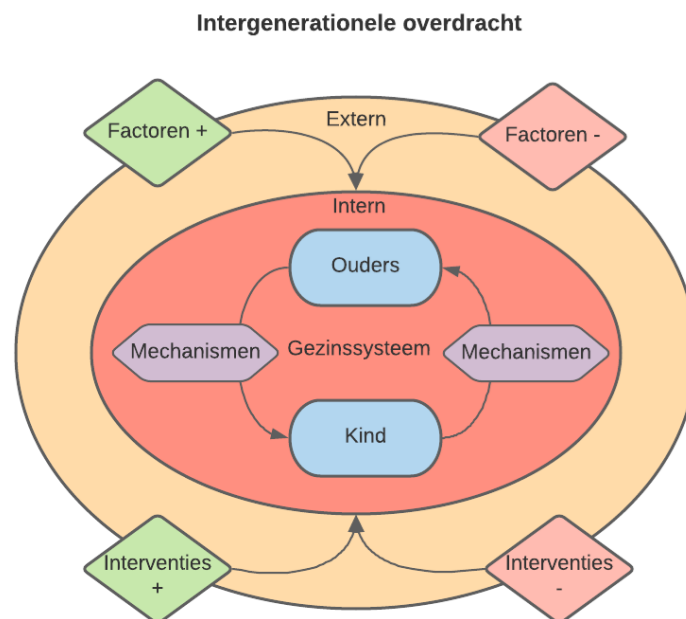
In vervolgonderzoek hebben wij ons vervolgens gericht op de stimulerende rol van familieleden, en specifiek de rol van ouders hierin. In een eerste verkennende studie in opdracht van het WODC hebben we een overzicht gemaakt van empirische studies naar de overdracht van extreme denkbeelden van ouder op kind (Van Wieringen, Weggemans, Krüsselmann & Liem, 2021). We hebben hierbij gebruik gemaakt van een systematische literatuurreview enerzijds, en een reeks aan verdiepende interviews anderzijds. In eerste instantie leverde de systematische literatuurstudie aan de hand van zoektermen meer dan 40.000 studies op, waarvan er uiteindelijk 58 voldeden aan de selectiecriteria. Deze resultaten van deze studies hebben we geanalyseerd en uitvoerig beschreven. Om onze

bevindingen vervolgens te toetsen aan de ervaringen van deskundigen, hebben we interviews afgenomen met radicaliseringsprofessionals en - wetenschappers uit binnen- en buitenland.

Zowel de literatuurstudie als de gesprekken met deskundigen bevestigden het idee dat ouders in sommige gevallen een actieve rol kunnen spelen in de radicalisering van hun kinderen. Zo blijkt dat politiek- en religieus-gemotiveerde extremistische ouders weloverwogen keuzes maken in hun opvoedingsmethodiek, om tegenwicht te bieden aan het heersende discours in samenleving en politiek (Van Wieringen e.a., 2021). De manieren waarop ouders hun kinderen voeden met extremistische overtuigingen zijn soms expliciet en direct van aard (zoals ouders die hun kinderen meenemen naar ideologische bijeenkomsten), maar kunnen ook indirect zijn (waarbij kinderen zich bijvoorbeeld spiegelen aan het voorbeeld van hun ouders) (Van Wieringen e.a., 2021). In die zin onderschrijven deze resultaten de eerdere bevindingen van Weggemans, Van der Zwan en Liem (2018).

Figuur 1.

Schematische weergave van het proces van intergenerationale overdracht (Van Wieringen e.a., 2021)

Twee andere systematische literatuurstudies bevestigen eveneens de stimulerende rol die familieleden kunnen spelen. Wolfowicz en collega's (2021) vonden aan de hand van een meta-analyse van 127 studies dat het hebben van geradicaliseerde gezinsleden een klein maar significant effect heeft op de radicalisering van individuen. Ook Zych en Nasaescu (2022) vonden dat het hebben van extremistische familieleden de kans op radicalisering significant vergroot. Hierbij geldt wel de kanttekening dat deze laatste meta-analyse gebaseerd is op slechts twee studies die deze factor hebben bestudeerd (Zych & Nasaescu, 2022). Tot slot constateren ook LaFree en collega's (2018) aan de hand van data over 1473

geradicaliseerde personen uit de VS dat het hebben van geradicaliseerde familieleden de kans op (deelname aan) extremistisch geweld vergroot.

Voor al deze kwantitatieve studies geldt echter dat enkel naar familieleden in brede zin is gekeken, en niet naar de specifieke rol van ouders. Enkele recente kwalitatieve studies kunnen ons meer vertellen over de precieze manier waarop extremistische ouders hun kinderen opvoeden. Mattsson (2021) beschrijft aan de hand van interviews met vier Zweedse neonazileiders welke keuzes zij maken in het onderwijs van hun kinderen. Alle vier de gesproken vaders tonen zich uiterst wantrouwend tegenover het schoolsysteem, en gaan regelmatig met de kinderen de discussie aan wanneer zij op school waarden aangeleerd krijgen die niet stroken met hun eigen nazistische overtuigingen (zoals bijvoorbeeld het gelijkheidsprincipe en het universele mensenrechtenbeginsel). Zij putten bovendien uit hun eigen schoolervaringen als neonazi-jongere in de jaren '80 en '90 in de opvoeding van hun kinderen. Zo beschrijft Mattsson (2021) dat *they prepare their children to disregard democratic teachings without attracting too much attention* (p. 11). Daarnaast voorzien alle vaders hun kinderen van alternatief onderwijs in de thuis sfeer - *although to different degrees and in varying forms* (Mattsson, 2021, p. 11).

Desondanks blijkt uit de bestaande literatuur bovenal dat er nog veel onduidelijk is over de mate waarin intergenerationele overdracht van jihadistische of andere extremistische denkbeelden plaatsvindt. Ook over de aard van extremistische overdracht in Nederland zijn nog veel vragen en is er een sterke behoefte aan empirische data (Van Wieringen e.a., 2021). In hoeverre ook hier kinderen met extremistische ideeën worden opgevoed (en zo ja, op welke wijze), is grotendeels onbekend. Zowel in de wetenschap als in de praktijk is bovendien nog weinig zicht op de factoren die dergelijke overdracht kunnen stimuleren dan wel verhinderen. Deze lacune is niet alleen vanuit academisch en beleidsmatig oogpunt problematisch: het kan ook tot onjuiste inschattingen leiden in individuele casuïstiek. Met dit onderzoek beogen we het oordeelsvormend vermogen van allen die in hun werk te maken krijgen met kinderen uit extremistische gezinnen, te versterken.

Doel- en vraagstelling

Dit onderzoek beoogt de bevindingen uit ons eerste onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021) verder empirisch uit te diepen door specifiek te kijken naar de overdrachtpatronen in hedendaagse extremistische gezinnen in Nederland en daarbuiten. Het onderzoek zal onder meer helpen de mogelijke *'pathways'* van kinderen uit radicale en extremistische milieus in kaart brengen. De nadruk ligt daarbij op intergenerationele overdracht binnen gezinnen met jihadistische en rechtsextremistische denkbeelden, gezien de mogelijke dreiging die hiermee samenhangt (NCTV, 2023). Hierbij kijken we naar de Nederlandse situatie, maar ook naar algemene trends en patronen op internationaal niveau. We zijn geïnteresseerd in de drie centrale elementen van het idee van ideologische overdracht: (1) de ouders als zenders; (2) de kinderen als ontvangers; (3) de gezinsideologie als object van overdracht. Onder

‘ouders’ scharen we niet enkel biologische ouders, maar ook pleegouders, adoptieouders, en stiefouders. Daarnaast hanteren we een brede interpretatie van het concept ‘ideologie’, waarbij de overdracht van zowel gedachte- als gedragspatronen binnen dergelijke netwerken wordt bestudeerd. Niet alleen de doctrines die van ouder op kind worden doorgegeven, maar ook de problematische (dat wil zeggen: intolerante of gewelddadige) en niet-problematische gedragingen die hier mogelijkwijs uit volgen, staan hierbij centraal.

Dit empirische onderzoeksproject dient een beschrijvend, vergelijkend en (deels) verklarend doel (Tabel 1). Descriptieve onderzoeksvragen die in relatie tot de intergenerationele overdracht binnen deze contexten zullen worden gesteld, zijn onder meer: Hoe vindt de intergenerationele overdracht van jihadisme en rechtsextremisme plaats? Wat zijn de narratieven en verhalen waaraan kinderen uit gezinnen met dergelijke ideeën worden blootgesteld – en hoe worden ouderlijke denkbeelden vervolgens geïnternaliseerd? In hoeverre zijn kinderen uit deze milieus in staat zich los te maken van de ideologieën die zij van huis uit hebben meegekregen – en hoe kijken zij op latere leeftijd terug op hun jeugd?

Ter verklaring van deze mechanismen zullen we vervolgens kijken naar factoren op bovenbeschreven drie dimensies (zender, ontvanger, en de boodschap), evenals de bredere tijd- en plaatsgebonden context waarin de overdracht plaatsvindt. De veronderstelling van het huidige onderzoek is dat deze factoren een cruciale rol spelen in de mate waarin en de manier waarop de overdracht van radicaal en extremistisch gedachtegoed plaatsvindt (zie ook Van Wieringen e.a., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022).

Tot slot zal dit onderzoek een vergelijking proberen te trekken tussen de geobserveerde patronen van intergenerationele overdracht in uiteenlopende contexten. In hoeverre overlappen de overdrachtsprocessen binnen jihadistische en rechtsextremistische gezinnen, en waar zitten eventuele verschillen? Hierbij zal specifiek worden gekeken naar verschillen en overeenkomsten in de verhalen van kinderen uit diverse milieus die zich los hebben weten te maken uit van de gezinsideologie. Dergelijk inzicht bieden de mogelijkheid tot aanbevelingen voor interventies om intergenerationele overdracht en diens gevolgen op langer termijn tegen te gaan.

Afbakening van het onderzoeksonderwerp

In dit onderzoek kijken we naar de overdracht van extremistische ideologieën. De term ‘extremisme’ laat zich echter moeilijk afbakenen: over de precieze betekenis bestaan veel verschillende opvattingen (Bötticher, 2017; Stephens, Sieckelinck, & Boutellier, 2021; Williford, 2019). Zo wordt in de literatuur onderscheid gemaakt tussen ideologisch en gedragsmatig extremisme (Eatwell & Goodwin, 2010; Stephens, Sieckelinck, & Boutellier, 2021; Weine e.a., 2017); gewelddadig en niet-gewelddadig extremisme (Holt e.a., 2018; Schmid, 2013); collectief en individueel extremisme (Hogg & Adelman, 2013; Wibisono, Louis, & Jetten, 2019); en politiek en religieus extremisme (Ezinga & Boelens, 2019; Lösel e.a., 2020).

Extremisme wordt soms bovendien in één adem genoemd met radicalisme, maar tussenbeide bestaan wezenlijke verschillen (Feddes, Nicholson & Doosje, 2015) – met name wat betreft de acceptatie van geweld in nastreving van ideologische doeleinden (Brunt, Murphy & Zedginidze, 2017; De Graaf, 2018). Extremisten hebben, in tegenstelling tot radicalen, het ideaal de gehele samenleving te onderwerpen aan hun dogmatische en rigide ideologie door middel van onderdrukking van andersdenkenden – waarbij zij het gebruik van geweld niet schuwen (Borum, 2011; Van den Bos, 2019; Stephens, Sieckelinck, & Boutellier, 2021; Williford, 2019). Schmid (2013) onderscheidt bovendien vier kenmerken van extremisten en hun organisaties: (1) anticonstitutioneel, antidemocratisch, antipluralistisch en autoritair; (2) fanatiek, onverdraagzaam, compromisloos en hanteren strikte zwart-wit-denkbeelden; (3) tegen de rechtsstaat, en voorstanders van een filosofie waarin doelen de middelen heiligen; (4) bereid hun doelen op alle mogelijke manieren te verwezenlijken, inclusief het gebruik van massaal politiek geweld tegen tegenstanders. Om hun agenda's te realiseren, verkiezen extremisten het gebruik van geweld boven overreding; uniformiteit boven diversiteit; collectieve doelen boven individuele vrijheid; en bevelsstructuren boven dialoog (Schmid, 2013).

In dit onderzoek volgen we de definitie van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). Die omschrijft extremisme als ‘[het] fenomeen waarbij personen of groepen vanuit ideologisch motief bereid zijn in ernstige mate de wet te overtreden of activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen’ (NCTV, 2020). Hierbij zijn we bij uitstek geïnteresseerd in twee extremistische stromingen: het jihadisme en het rechtsextremisme. Deze twee vormen van extremisme worden door de AIVD nog altijd beschouwd als de meest prominente dreiging in Nederland (NCTV, 2023), wat een focus op deze ideologieën rechtvaardigt. Bovendien stelt een vergelijking tussen deze twee milieus ons in staat om eventuele dwarsverbanden en mogelijke verschillen aan te tonen, waarmee we onze bevindingen van grotere externe validiteit voorzien. Hieruit volgt dat we andere vormen van extremisme, waaronder linksextremisme, in dit onderzoek buiten beschouwing laten.

Voor het jihadisme geldt geen universeel geaccepteerde definitie (Sedgwick, 2015; Sternersen, 2020). Vaak wordt deze term afwisselend gebruikt met andere concepten, zoals salafistisch-jihadisme,

gewelddadig Islamisme of militante islam (De Poot e.a., 2009; Lefèvre, 2021; Sedgwick, 2015). Het jihadisme is echter afgeleid van de term ‘jihad’, welke twee verschillende betekenissen kent. In de Koran verwijst de term ‘jihad’ naar de morele plicht voor individuele moslims om zuiver te leven. Tegenover deze ‘grote’ jihad van innerlijke worsteling staat de ‘kleine’ jihad, of de ‘heilige oorlog’ (Berger, 2006; Peters, 1996; Wittendorp e.a., 2017). In deze laatste interpretatie draait het om de gewapende strijd die jihadisten voeren tegen de, in hun ogen, vijanden van de islam (Leede, 2017).

Hoewel het jihadisme niet gelijk staat aan terrorisme, kunnen jihadistische overtuigingen wel uitmonden in terroristische acties. Zoals Sedgwick (2015) stelt, *‘jihadism closely resembles terrorism in being essentially a means to an end, not an end in itself’* (p. 39). Omdat jihadisten verregaande maatschappelijke of politieke veranderingen nastreven, is niet uitgesloten dat zij bereid zijn om daar evenzeer verregaande middelen voor in te zetten (Sedgwick, 2015). In dit onderzoek volgen we de definitie van de NCTV, die jihadisme beschouwt als ‘[een] stroming binnen de politieke islam die op basis van een specifieke invulling van de salafistische leer en op basis van onder meer het gedachtegoed van Sayyid Qutb door middel van een gewapende strijd (jihad) streeft naar een mondiale heerschappij van de islam en daarmee naar de heroprichting dan wel instandhouding van de islamitische staat (kalifaat)’ (NCTV, 2020).

De definitiekwesties die de term jihadisme omgeven, gelden ook voor rechtsextremisme – hoewel in mindere mate (Carter, 2018; Pillo, 2023). Ondanks dat rechtsextremisme en aanverwante concepten (zoals neonazisme, neofascisme en *white supremacist extremism*) in de literatuur op verschillende manieren worden geoperationaliseerd, bestaat er over het algemeen een redelijke consensus over definitie ervan, schrijft politicoloog Elisabeth Carter (2018). Op basis van eerder onderzoek door Mudde (1995) en aan de hand van een analyse van 15 academische definities van rechtsextremisme, onderscheidt Carter de vijf belangrijkste karakteristieken van rechtsextremisme. Dat zijn: (1) autoritarisme, of de nadruk op conventionele normen en waarden en traditionele staatsvormen; (2) nationalisme, of een sterk geloof in het belang van de eigen nationale of etnische gemeenschap; (3) racisme en xenofobie, of het buitensluiten van personen die niet tot deze nationale of etnische gemeenschap behoren; (4) anti-democratie, of de weerstand tegen zowel het democratische systeem als de onderliggende rechtsbeginselen; en (5) populisme, of een nadruk op een tweedeling tussen ‘het volk’ enerzijds en ‘de elite’ anderzijds (Carter, 2018; Mudde, 1995).

Waar sommige auteurs (de legitimering van) het gebruik van geweld zien als een kernonderdeel van rechtsextremisme (e.g. Lefere e.a., 2015; Lucardie, 2007; Perry & Scrivens, 2018), is dit element afwezig in de definitie van Carter (2018). Wel volgt Carter (2018) het werk van Altemeyer (1983) in haar constatering dat autoritarisme gepaard kan gaan met agressie, wanneer men gelooft dat de eigen in-groep bedreigd wordt. Ook volgens de Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD) kan rechtsextremisme gewelddadige vormen aannemen, maar is dit geen noodzakelijke voorwaarde. Centraal staan voor de AIVD de elementen van ‘vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde (cultuur)elementen en ultranationalisme’ (AIVD, 2022) die het rechtsextremisme kenmerkt. Hierbij

geldt dat rechtsextremisten ondemocratische doelen nastreven, ‘al dan niet met ondemocratische middelen’ (AIVD, 2022). Het gebruik van geweld is één van deze mogelijke middelen.

In ons onderzoek geven we de geweldsbereidheid van rechtsextremisten een centralere plaats, om zo het onderscheid tussen extremisme enerzijds en radicalisme anderzijds te waarborgen (zie ook Bötticher, 2017). We richten ons, met andere woorden, op die groepen en individuen die het gebruik van geweld direct dan wel indirect legitimeren bij het nastreven van de ideologische doelen. Hiermee sluiten we aan bij een bredere traditie van onderzoekers die deze geweldslegitimatie als een inherent onderdeel van (rechts)extremistisch gedachtegoed beschouwt (zie bijvoorbeeld Wahlström, Törnberg, & Ekbrand, 2021; Stakić, 2016).

Methodologie

Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in de mate waarin de intergenerationele overdracht van jihadistische en rechtsextremistische denkbeelden zich voordoet, en de manier waarop deze overdracht plaatsvindt. Hierbij maken we gebruik van verschillende databronnen, zowel uit Nederland en daarbuiten. Zo hebben we interviews afgenomen met voormalig (extremisten) uit binnen- en buitenland (N=30) – waaronder (voormalig) extremistische ouders en (volwassen) kinderen die in een extremistisch gezin opgroeiden. Daarnaast spraken we met derden zoals onderzoekers, casusdeskundigen, en journalisten (N=20). Gesprekken vonden plaats online via videoverbinding; in persoon op een neutrale locatie; en op de terroristische afdeling (TA) van drie Nederlandse gevangnissen. We maakten hierbij gebruik van een semigestructureerd interviewmethode, aan de hand van een topiclijst. Voor een toelichting op deze interviewmethodologie, zie Appendix 1.

Deze eerstehands ervaringen zijn een belangrijke bron wanneer we willen begrijpen hoe intergenerationele overdracht er in de praktijk uit ziet. De verhalen van respondenten vormen de hoeksteen van dit onderzoek. Zij geven ons inzicht in de manier waarop overdracht plaatsvindt, maar ook in familiedynamieken die deze overdracht versterken, het proces van losmaken, en de uiteindelijke betekenis die men aan deze gebeurtenissen heeft gegeven. Ter aanvulling op deze interviews hebben we de dossiers van extremistische ouders opgevraagd bij het Openbaar Ministerie (N=12). Ook kregen we via de Raad voor de Rechtspraak toegang tot de volledige gerechtelijke uitspraken van 27 strafrechtscasussen over extremistische ouders. De manier waarop elke databron ons helpt onze onderzoeksvragen te beantwoorden, is weergegeven in Tabel 1. Voor een uitgebreide beschrijving van de dataselectie, -verzameling en -analyse, zie Appendix 1.

Tabel 1. Onderzoeksvragen en databronnen

<i>Doel</i>	<i>Kern</i>	<i>Vraagstelling</i>
1 <i>Beschrijven</i>	Mechanismen Dimensies	Hoe vindt de intergenerationele overdracht van extremisme plaats?
2 <i>Verklaren</i>	Factoren Verbanden	Waarom doet overdracht zich in bepaalde gevallen wel/niet voor? Welke oorzaken liggen hieraan ten grondslag?
3 <i>Vergelijken</i>	Patronen Verschillen en gelijkenissen	In hoeverre verschilt overdracht in rechtsextremistische context van overdracht in jihadistische context?

Bij onze methodologie zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. We zullen een aantal hiervan kort uitlichten, voor een uitgebreide discussie, zie paragraaf ‘Methodologische overwegingen’ in Appendix 1. Zoals gezegd hebben we in ons onderzoek niet enkel gekeken naar Nederlandse extremistische gezinnen: door de moeilijke bereikbaarheid van de populatie hebben we ervoor gekozen om ook met respondenten uit het buitenland te spreken. Dit heeft geleid tot een bredere respondentenselectie, maar mogelijk ook enige vertekening in de data. Een groot deel van de respondenten die we hebben gesproken is immers afkomstig uit de Verenigde Staten en Canada, waar de politieke, historische en culturele context sterk verschilt van die in Nederland. Bovendien vertegenwoordigt het merendeel van deze groep (voormalig) rechtsextremistische ideologieën: het bereiken van jihadistische gezinnen bleek een stuk ingewikkelder. Onze (voormalig) jihadistische populatie is op zijn beurt grotendeels gebaseerd op gesprekken die we hebben gevoerd in Nederlandse gevangnissen en OM-dossiers, en deze onderzoeksdata komt eveneens met beperkingen (zie Appendix 1 voor een uitgebreide bespreking). Wij pretenderen dan ook niet dat onze respondentenselectie representatief is voor de bredere extremistische gemeenschap: op basis van onze data kunnen we geen generalistische uitspraken doen over extremistische gezinnen in Nederland, of de duiding van individuele casussen. Wel vormt dit onderzoek een belangrijk eerste inkijkje in het gezinsleven van een moeilijk bereikbare groep.

Tot slot is het belangrijk te benoemen dat veel van de hier besproken mechanismen en patronen niet uniek zijn voor extremistische gezinnen. De meeste niet-extremistische gezinnen zullen tot op zekere hoogte ook gebruik maken van ideologische socialisatiemechanismen. Dat is niet verwonderlijk, aangezien we in eerder onderzoek al constateerden dat intergenerationele overdracht van extremisme gelijkenissen vertoont met de overdracht van ‘reguliere’ politieke overtuigingen en religie in bredere zin (Van Wieringen, Weggemans en Liem, 2022; zie ook Aggeborn & Nyman, 2021; Jennings, Dalton

& Klingemann, 2007; Van Ditmars, 2023). Toch zijn extremistische groeperingen in veel opzichten dusdanig uniek (wat betreft hun sociaal-geïsoleerde karakter; de geweldslegitimering in hun denkbeelden; de non-conformatie aan heersende structuren, etcetera) dat specifieke aandacht voor overdrachtsmechanismen in deze context noodzakelijk is. Het is tegen deze achtergrond dat de volgende hoofdstukken gelezen dienen te worden.

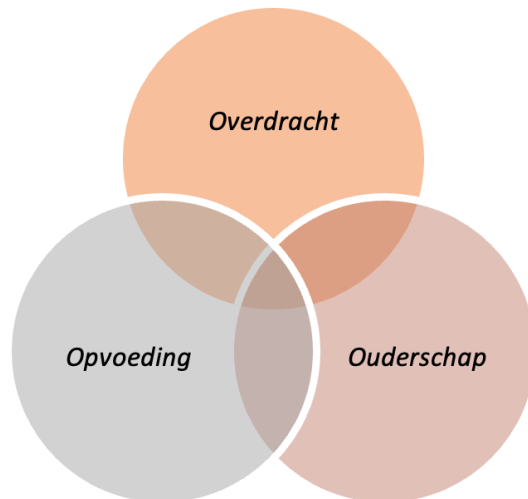
De resultaten van onze analyse bespreken we aan de hand van drie dimensies, in overeenkomstige hoofdstukken: ‘Overdracht’ (p. 19), ‘Opvoeding’ (p. 41) en ‘Ouderschap’ (p. 56). De keuze voor deze drie invalshoeken lichten we hieronder toe. In het hoofdstuk ‘Nasleep’ (p. 73) bespreken we vervolgens enkele van de langetermijneffecten van extremistische gezinsdynamieken, zowel voor (voormalig extremistische) ouders, als voor personen die in een extremistisch gezin zijn opgevoed. In het laatste deel van dit rapport, ‘Discussie en Conclusie’ (p. 87) formuleren we uiteindelijk een antwoord op de onderzoeksvragen en bespreken we de belangrijkste beperkingen en implicaties van dit rapport.

Drie gezinsdimensies

In ons voorgaande onderzoek bleek al dat extremistische overdrachtsmechanismen niet los kunnen worden gezien van de familieverhalen, opvoedingsstijlen, en rolpatronen die ouders zich eigen hebben gemaakt (Van Wieringen e.a., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). In het huidige rapport hebben wij er daarom voor gekozen om extremistische gezinsdynamieken te beschouwen tegen het licht van drie overlappende relevante dimensies: Overdracht, Opvoeding en Ouderschap (Zie Figuur 2). Hiermee laten wij zien dat intergenerationele overdrachtsmechanismen onlosmakelijk verbonden zijn met bredere patronen en processen die zich binnen deze gezinssystemen afspelen.

Figuur 2.

Drie overlappende dimensies in extremistische gezinnen

De dimensie ‘Overdracht’ gaat over de directe en indirecte manieren waarop ouders hun denkbeelden op hun kinderen overbrengen. Deze hangen, zoals gezegd, samen met de manier waarop zij hun eigen opvoedings- en ouderschapsrol bezien. De dimensie ‘Opvoeding’ heeft betrekking op de algemene keuzes die ouders maken in de socialisering van hun kinderen. Hierbij kijken we zowel naar opvoedingspraktijken in de thuissfeer, als naar de manier waarop opvoeding werd of wordt vormgegeven in bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld tijdens verblijf in Islamitische Staat-gebied (door uitgereisde ouders) of in detentie (door gedetineerde ouders). Het is binnen deze opvoedingscontext dat overdrachtsmechanismen al dan niet aanslaan. De dimensie ‘Ouderschap’ verwijst vervolgens naar de bredere attitudes, aannames en patronen die aan deze opvoedingskeuzes ten grondslag liggen. Het betreft, met andere woorden, de manier waarop ouders zichzelf zien; de betekenis die zij aan het ouderschap toekennen; en de manier waarop deze overtuigingen vervolgens doorwerken in hun rol als vader of moeder. Door deze elementen mee te nemen in onze analyse, hopen we een meer holistisch beeld te kunnen scheppen van de manier waarop extremistische ouders hun denkbeelden aan hun kinderen meegeven.

Overdracht

Inleiding

De intergenerationele overdracht van extremisme laat zich moeilijk bestuderen: het gezinsleven speelt zich over het algemeen achter gesloten deuren af, en voor buitenstaanders is het lastig zicht te krijgen op de precieze interacties tussen ouder en kind waarmee ideologische overdracht mogelijk plaatsvindt. In dit hoofdstuk proberen we aan de hand van interviews, OM-dossiers en gerechtelijke uitspraken een beeld te schetsen van de manier waarop intergenerationele overdracht er in de praktijk uit zal zien. Hierbij volgen we de observatie van eerdere onderzoekers dat intergenerationele overdracht een dynamisch en wederkerig proces is, waarbij ouder en kind elkaar continu beïnvloeden in hun (levens)visie en overtuigingen (Bernardi, 2013; Roest, 2007). Hoewel we primair geïnteresseerd zijn in de invloed die extremistische ouders op hun kinderen hebben, moeten we dan ook erkennen dat dit proces zich niet in een vacuüm afspeelt. Kinderen hebben immers, tot op zekere hoogte, zelf invloed op de manier waarop zij met de ideeën van hun ouders omgaan. Dat geldt vermoedelijk zeker voor oudere kinderen die in staat zijn te reflecteren op (hun visie op) de gezinsideologie.

In dit hoofdstuk onderscheiden we dan ook twee verschillende vormen van overdracht. Directe (of oudergestuurde) overdracht betreft de bewuste en actieve keuzes die ouders in deze overdracht maken. Denk hierbij aan het gebruik van sociale isolatie, mediacontrole en extremistische taal of symbolen. Indirecte (of kindafhankelijke) overdracht gaat daarentegen over de manier waarop kinderen vervolgens met de door hun ouders aangereikte denkbeelden omgaan, en de verschillende factoren die hierbij een rol spelen. Zo hangt de manier waarop kinderen op hun ouders' extremistische overtuigingen en activiteiten reageren, deels af van hun eigen persoonskenmerken. Door directe en indirecte overdrachtsmechanismen apart van elkaar te bespreken, laten we zien dat intergenerationele overdracht een gelaagd fenomeen is, waarin zowel ouder als kind een belangrijke rol spelen.

Directe overdrachtsmechanismen

Sociale isolatie

Uit onze data blijkt de belangrijke rol die (sociale) isolatie in de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden speelt. Zowel rechtsextremistische als jihadistische ouders kunnen proberen om hun kinderen zoveel mogelijk weg te houden bij mogelijke tegengeluiden, zo laten de interviews en OM-dossiers zien. In praktijk betekent dit dat kinderen in een ideologische bubbel zullen opgroeien, waarbij contact met de buitenwereld wordt tegengewerkt. Jeffrey, de zoon van een rechtsextremistische vader uit de Verenigde Staten, vertelt:

“I was almost never with [my father] in public. We didn’t do anything together as a family. You know, we didn’t go out on picnics, we didn’t go out and socialize with the neighbors. The only time I ever remember being out in public with him, was when we were meeting members of his Nazi Party” (Interview Jeffrey).

Voor Jeffrey leidt deze isolatie ertoe dat hij als kind nauwelijks op de hoogte is van wat er in de wereld speelt. *“I had no idea about the things that my classmates talked about, like music or pop culture. I didn’t know anything about their world. And I didn’t realize until much later how isolated my parents had kept me”* (Interview Jeffrey).

Andere respondenten, die ook in een rechtsextremistisch gezin opgroeiden, noemen hun jeugd *“very isolated and lonely”* (Interview Brooke) en *“extremely solitary”* (Interview Jocelyn). In de meeste rechtsextremistische gezinnen oefenen ouders bijvoorbeeld strenge controle uit op de vriendschappen van hun kinderen (Interview Jeffrey; Interview Benjamin; Interview Michael). Elk contact met niet-witte kinderen wordt hen streng verboden – en romantische relaties zijn al helemaal uit den boze. *“One time my brother was dating someone who was 25 percent black and they got so upset with him. They were furious”*, vertelt de dochter van rechtsextremistische ouders uit de VS (Interview Charlotte).

Ook in de jihadistische gezinscontext komt het belang van sociale isolatie terug. Zo vertelt de Nederlandse respondent William over zijn (voormalig) jihadistische broer, en de manier waarop hij zijn kinderen isoleerde van de buitenwereld: *“Wat mij altijd opviel was dat ze [hun kinderen] extreem afschermden. Ze vonden een islamitische opvoeding belangrijk, en ze gingen ook naar een islamitische basisschool, maar verder waren ze erg bezig hun kinderen af te schermen van de buitenwereld”* (Interview William). Naar zijn idee waren zijn broer en zijn vrouw op zoek naar een *“eigen zuil”* van gelijkgestemden.

De OM-dossiers over jihadistische gezinnen ondersteunen het belang van sociale isolatie (bijv. Dossier 1; Dossier 12; Dossier 3). In Dossier 1 houdt een geradicaliseerde verdachte zijn kinderen bijvoorbeeld weg bij het kinderdagverblijf, omdat hij ervan overtuigd is dat zij daar worden mishandeld. Ook maakt de verdachte ruzie met de huisarts van de kinderen, en met de basisschool van zijn oudste dochter. *“[Hij] maakte zich erg druk om de wereld die tegen ons was”*, zo verklaart zijn vrouw later aan de politie (Dossier 1). Volgens de vrouw van betreffende verdachte was de man ervan overtuigd dat de wereld een onveilige plek was voor zijn kinderen – en wilde hij hen daar zoveel mogelijk van weghouden. *“[Hij deed] alles om de kinderen de kinderen te beschermen”*, aldus zijn vrouw (Dossier 1).

Deze voorbeelden laten zien dat sociale afzondering om verschillende redenen kan plaatsvinden. Zo proberen ouders de buitenwereld bij hun kinderen weg te houden om hun ideologische invloed te bestendigen, maar mogelijk ook omdat zij hen hiertegen willen beschermen. Hieruit blijkt dat ouders de buitenwereld niet enkel als een (moreel) *slechte* plek beschouwen; ze vinden deze bovenal

gevaarlijk. Deze observatie kan niet worden losgezien van het institutionele wantrouwen dat extremistische gedachtesystemen veelal kenmerkt (zie Van den Bos, 2019; Stephens, Sieckelinck, & Boutellier, 2021; Williford, 2019). Desondanks vormt dit inzicht een belangrijke nuance op het beeld van ouders die hun kinderen enkel uit kwade intenties thuishouden.

Mediacontrole

In het verlengde hiervan ligt ook de controle op de media die kinderen consumeren, als onderdeel van de intergenerationele overdracht van extremisme. Voormalig rechts-extremistische respondent Michael uit de Verenigde Staten vertelt bijvoorbeeld dat hij zijn kinderen niet liet kijken naar televisieprogramma's waarin Chinees werd gesproken, uit angst dat zij beïnvloed zouden raken door het communisme. *“I was terrified of them getting indoctrinated by anything that I saw as a detriment to white people”*, herinnert hij zich (Interview Michael). Ook andere programma's waren daarom verboden:

“I remember talking to my wife about how we can't have the kids watching 'Jake and the Neverland Pirates' because it was promoting diversity. It was like brown kids, and white kids, and Asian kids, and black kids. There was just too much diversity. It was not, you know, the way things should really be between the races” (Interview Michael)

Een andere Amerikaanse respondent herinnert zich hoe het was om met zijn rechtsextremistische vader televisie te kijken: *“At home, we would be watching a show on TV or something, and if a black person came on [TV], my dad would make these really disgusting sounds and act like he had just seen something that made him want to throw-up”* (Interview Jeffrey). Zijn vader was bovendien van mening dat alle reguliere media gestuurd werd door een Joodse elite, en hij maande zijn kinderen niets van wat zij op televisie zagen voor waar aan te nemen, aldus Jeffrey.

Op vergelijkbare wijze vertelt de Nederlandse rechtsextremistische respondent Vincent dat hij kritisch is op de media die zijn kinderen tot zich nemen. *“Alles wat je op televisie ziet is gestuurd. Ik haat het gewoon, ik word er doodziek van”* (Interview Vincent). Hij kijkt naar eigen zegen dan ook niet meer naar wat hij de “staatstelevisie” noemt. *“En ook als er een programma is over BIJ1 of GroenLinks – ja, dat zet ik meteen uit. Daar kijken wij niet naar”* (Interview Vincent). Hij laat zijn kinderen liever kijken naar kanalen die zijns inziens objectief en onafhankelijk nieuws brengen, en welke volgens hem vooral online te vinden zijn.

Ook in jihadistische gezinnen speelt propaganda vaak een belangrijke rol in de mediacontrole van ouders, zo blijkt uit de OM-dossiers. In verschillende zaken is sprake van ouders die hun kinderen extremistische propaganda laten zien – waaronder filmpjes van personen die onthoofd worden. In Dossier 2 geven kinderen van jihadistische ouders aan dat zij dit soort materiaal leuk vinden, en zij

vragen hun ouders om sommige video's nog een keer te zien. In andere dossiers luisteren ouders met hun kinderen naar *nasheeds* (islamitische liederen) (Dossier 2; Dossier 3; Dossier 12). In Dossier 2 wordt expliciet vermeldt dat het hier gaat om een lied waarin het martelaarschap verheerlijkt wordt, en in Dossier 12 zijn gewerschoten te horen in een *nasheed*. In deze laatste casus zijn de kinderen dusdanig gewend aan het horen van dit gewelddadige lied, dat zij deze kunnen meezingen. Een citaat:

“[De verdachte] zet een *nasheed* aan. Eén van de kinderen vraagt om “die mooie”. Ze wil een andere *nasheed* horen. [De verdachte] zet de *nasheed* heel hard aan. Later klinken ook *nasheeds* met gewerschoten op de achtergrond. De kinderen zingen deels mee. [De verdachte] moet lachen. Hij legt aan de kinderen uit hoe ze de woorden moeten uitspreken die in de *nasheed* gezongen worden” (Dossier 12)

Hoewel de kinderen in bovenstaande casus vermoedelijk te jong zijn om de strekking van deze liederen te begrijpen, vindt geweldslegitimatie indirect plaats door de gewerschoten in het nummer. Ook kan het ‘speelse’ en interactieve karakter van dit fragment – waarbij kinderen met hun ouders lachen en meezingen – mogelijk een versterkend effect hebben in de intergenerationele overdracht van extremisme.

Thuisonderwijs

Voor sommige extremistische ouders is (aanvullend) thuisonderwijs een manier om hun denkbeelden over te brengen op hun kinderen. Damian, een voormalig rechtsextremistische vader uit Canada, herinnert zich dat thuisscholing binnen zijn organisatie zeer gebruikelijk was. Verhalen over Noorse volkeren en Vikingen zouden in dit onderwijs een prominente rol spelen. “*It would all have a really strange overtone of whiteness*”, herinnert hij zich (Interview Damian). Ook had het onderwijs vaak een Christelijke inslag, vertelt hij. “*They would teach their children that Jesus was not from the Middle-East, but that he was actually a white person. All that stuff*” (Interview Damian). Deze religieuze onderstroom werd enerzijds gebruikt om het rechtsextremistische gedachtegoed te consolideren binnen een bredere Christelijke traditie, en anderzijds vormde het geloof een welkome “dekmantel” voor de rechtsextremistische boodschap. Volgens Damian maakte dit het moeilijk om te onderscheiden waar religieus thuisonderwijs eindigde, en extremistische bijscholing begon (Interview Damian).

Sommige rechtsextremistische ouders kiezen om praktische of financiële redenen ervoor hun kinderen niet volledig van school thuis te houden, maar om hun kinderen enkel bij te scholen op die thema's die direct raken aan hun ideologie. In de praktijk gaat het daarbij meestal om geschiedenislessen – specifiek over de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog (Interview Jeffrey; Interview Liam; Interview Ethan). Zo vertelt de zoon van een Amerikaanse rechtsextremistische vader:

“My Dad denied the Holocaust. He taught us that it was all Jewish propaganda. He said it did not happen and he had several very well-rehearsed and very well-thought-out talking points that he used to debate any intellectual person and get people to actually start doubting what they thought was true” (Interview Jeffrey)

Een andere respondent vertelt op soortgelijke wijze hoe zijn stiefvader hem thuis bijschoolde over zijn rechtsextremistische ideologie:

“I would be sitting with him, and he would pull me up to the side, he would have me read different white supremacist books, tell me stories about different things and explain to me the government and you know, this whole Zionist attack on the world and how the Jewish people are here to spread homosexuality” (Interview Ethan)

Ons dossieronderzoek laat zien dat thuisonderwijs niet een standaard keuze is voor jihadistische ouders. In diverse casussen gaan kinderen uit jihadistische gezinnen naar een openbare basisschool (Dossier 2; Dossier 9) of islamitische school (Dossier 12). In verschillende dossiers krijgen kinderen bovendien Koranlessen – welke ofwel door een prediker (Dossier 12), ofwel door de ouders in kwestie zelf worden verzorgd (Dossier 1; Dossier 2; Dossier 12). Hierin lijken jihadistische gezinnen weinig te verschillen van ‘reguliere’ islamitische gezinnen.

Desondanks suggereert ons onderzoek dat ook in Nederland thuisonderwijs voorkomt, zo blijkt uit gesprekken met diverse experts en praktijkdeskundigen. In de praktijk is het moeilijk om zicht te krijgen op de mate waarin dit gebeurt, aangezien leerplichtambtenaren geen melding hoeven te maken bij vermoedens van extremistische thuisscholing. Zowel de OM-dossiers als de rechtszaken bevatten echter enkele signalen van mogelijk jihadistisch thuisonderwijs in Nederland. In Rechtszaak 5 wordt bijvoorbeeld beschreven hoe een docente van een Amsterdamse onderwijsstichting jihadistische opvoedingspraktijken afdwong onder haar vrouwelijke studenten. Betreffende docente vertelde haar leerlingen:

*“De kinderen moeten een strakke islamitische opvoeding volgens de sharia-leer krijgen, zelfs naar muziek mogen zij niet luisteren want dat is niet toegestaan. Jouw lesstof moet je goed verbergen, [jouw echtgenoot] kan dat bij de *Kuffar* [ongelovigen] bekend maken hetgeen nadelig voor jou zal zijn en tot ernstige problemen kan leiden!”*
(Rechtszaak 5)

Hoewel onduidelijk is in hoeverre deze lesstof ook aan kinderen zelf werd geleerd, laat de gerechtelijke uitspraak wel zien dat dergelijke onderwijsactiviteiten een sterke doorwerking kunnen hebben op het privéleven van betrokken vrouwen. Bovendien spreekt uit deze casus hoe isolatie wordt ingezet om

andersdenkenden (specifiek echtgenoten) buiten te houden. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze vrouwen haar richtlijnen voor wat betreft de opvoeding van kinderen hebben opgevolgd.

Slechts één OM-dossier suggereert religieus thuisonderwijs met een expliciet extremistisch karakter. In de woning van een terrorismeverdachte worden tijdens een huiszoeking verschillende IS-schoolboeken aangetroffen. Het dossier schrijft: “Eén van deze boeken, genaamd (vertaald) “Lichamelijke Opvoeding” bevatte een training voor het omgaan met een Kalasjnikov, zoals algemene informatie over het wapen, het onderhoud, reparatie en schietoefeningen” (Dossier 9). Het boek is bedoeld, zo blijkt uit de inleiding, voor middelbare scholieren van “niveau twee”, waarmee in Syrië de middelbare school wordt aangeduid. Een ander boek heeft als (vertaalde) inleiding:

“De nieuwe elementen van ongeloof en ketterse dwalingen hebben hun duidelijke sporen achter gelaten op moslimjongeren. Daarom heeft de Staat van het Kalifaat de taak op zich genomen om hen [de jongeren] terug te brengen naar het goede pad, het pad van de eenheid van God, en hen te brengen naar het wijde plein van de Islam onder de vlag van het wijze Kalifaat” (Dossier 9)

In hoeverre de verdachte in deze zaak deze boeken ook daadwerkelijk heeft gebruikt in de opvoeding van (zijn) kinderen, is niet uit het betreffende dossier op te maken. Wel laat het zien dat ook in Nederland mogelijk gebruik wordt of werd gemaakt van IS-lesmateriaal in de bijscholing van kinderen.

Introductie tot ouderlijk netwerk

Niet alleen houden extremistische ouders hun kinderen weg bij andersdenkenden, ook zorgen zij ervoor dat hun kinderen sociale inbedding vinden in hun eigen netwerk. Zo kiezen rechtsextremistische ouders er vaak voor om hun kinderen mee te nemen naar ideologische bijeenkomsten of activiteiten (Interview Jeffrey; Interview Brooke; Interview Liam). Een voormalig rechtsextremistische respondent uit Canada vertelt bijvoorbeeld over de gezinnen die hij bij rechtsextremistische *rallies* zag: “*A lot of these folks would bring out their kids and then they would have like swastikas on their shirts or whatever*”, vertelt hij. “*Those things had a real Third Reich-feel to it*” (Interview Damian). Volgens betreffende respondent waren veelal de moeders verantwoordelijk voor het organiseren van deze kinderbijeenkomsten, waar vooral werd geknutseld en spelletjes werden gespeeld. “*But all with a strong Nazi theme to it*”, voegt hij daaraan toe (Interview Damian). De Amerikaanse respondent Brooke vertelt dat haar vader, die lid was van de KKK, het eveneens belangrijk vond dat zijn dochter meegang naar bijeenkomsten van de “Klan”.

“He had my mom sew a little robe for me so that he could dress me up in it and bring me around to things like Klan rallies. And I saw things at some of these Klan rallies, that were

so frightening for a such a young child (...) Just seeing those crosses being burned, with all these adult people standing around in white robes, like ghosts, I mean that was very, very scary” (Interview Brooke)

Volgens respondent Benjamin is het binnen Amerikaanse neonazigroeperingen zelfs de norm om kinderen mee te nemen naar dergelijke events. Hij ervaarde zelf ook veel druk vanuit zijn medeleden. *“It was not just accepted, more like expected that you’d start bringing your kids at some point. Especially when you dressed them up, that was really applauded. All the members would be like: “Aw, that is adorable””* (Interview Benjamin). Een andere voormalig rechtsextremistische ouder beaamt dat. Hij vertelt over neonazifestivals waar honderden kinderen van extremistische ouders al Hitler-saluterend bij elkaar kwamen. *“They’d be saying things, like curse words, no child at that age should say”* (Interview Ethan). Hij geeft toe dat hij zijn eigen kinderen ook eens naar een dergelijke bijeenkomst heeft meegebracht – *“but luckily they were too young to remember any of that”* (Interview Ethan). Ook een Nederlandse rechtsextremistische vader vertelt dat hij zijn kinderen wel eens naar demonstraties en protesten heeft meegenomen, waaronder pro-Zwarte-Piet-betogingen. *“Dat vonden ze geweldig”,* zegt hij, *“Het was echt zo’n happening voor ze (...) Die interesse hebben ze wel echt van huis uit meegekregen, denk ik”* (Interview Vincent).

In andere gevallen worden kinderen onbedoeld blootgesteld aan de vrienden en kennissen van ouders. De zoon van een rechtsextremistische vader herinnert zich bijvoorbeeld: *“I grew up hearing my dad talk to his nazi friends in the garden every weekend. They would talk all day about their hate of gays, feminists, immigrants, trans-people. It was my experience of normalcy”* (Interview Benjamin). Ook de Duitse respondent Lukas vertelt dat zijn ouders hun medeleden regelmatig over de vloer hadden. *“Our living room was one of their main informal meeting [points]. So, every now and then, all of the group members would gather in our house, just to discuss politics and movement matters, and so on. (...) I have very strong memories of that, I mean, witnessing that as a child”* (Interview Lukas).

In een uitzonderlijk geval betrekken ouders hun kinderen niet alleen bij sociale events, maar ook bij het plegen van extremistisch geweld. Zo vertelt een Amerikaanse respondent hoe haar rechtsextremistische vader haar meenam in de auto om de huizen van zwarte mensen te beschieten of in brand te steken (Interview Brooke). Ook in de media zijn enkele soortgelijke verhalen, van extremistische ouders die hun kinderen inzetten bij het plegen van geweld, terug te vinden (Zie bijvoorbeeld BBC, 2018; Kapoor, 2018). De geringe prevalentie van dergelijke verhalen moet echter worden benadrukt: het aantal gezinnen waarin kinderen een expliciete geweldsrol vervullen, is vermoedelijk een sterke minderheid. Op bovenstaand interviews na, bevat ook onze eigen data verder geen verhalen van ouders die hun kinderen betrekken bij terroristisch geweld.

Verwachtingen, aanmoedigingen en angstbeelden

Extremistische ouders kunnen verder gebruikmaken van psychologische pressiemiddelen, waaronder het uitspreken van verwachtingen, aanmoedigingen en angstbeelden, om hun gedachtegoed op kinderen over te brengen. Amerikaanse respondent Jeffrey vertelt dat zijn rechtsextremistische vader hem leerde dat zwarte mensen “onmenselijke demonen” zijn. *“At first, I looked at them with fascination, but I quickly learned to be afraid of them. My Dad convinced me that they were responsible for all of the ills of our society, and it was because of them that all the bad things that were happening in our country”* (Interview Jeffrey). De Amerikaanse Brooke had eveneens met dergelijke bangmakerij te maken door haar rechtsextremistische vader: *“When I was in school, I can remember going to the bathroom and washing my arms with soap because my dad told me: “Black people carry diseases” and one had bumped into me”* (Interview Brooke). Wanneer haar vader erachter komt dat zijn dochter ondanks deze bangmakerij toch soms met een niet-wit vriendinnetje speelt, dreigt hij: *“I ever see you playing with that little N-word again, I will burn a cross in her backyard”* (Interview Brooke).

Ook in jihadistische context maken ouders gebruik van psychologische manipulatiemiddelen om hun denkbeelden op hun kinderen over te brengen. In Rechtszaak 4 vertelt een jihadistische pleegvader zijn pleegzoon bijvoorbeeld dat vrouwen en Nederlanders slecht zijn. Dit wekt dusdanig veel angst op bij het kind, dat zijn relatie met zijn moeder sterk onder druk komt te staan, wat de rechtbank uiteindelijk tot een uithuisplaatsing doet besluiten (Rechtszaak 4). In Rechtszaak 5 zegt een moeder tegen haar kinderen dat zij trouw moeten zweren aan Al-Baghdadi (de voormalig leider van Islamitische Staat), en spreekt zij haar kroost aan op hun verplichting om ongelovigen te doden. Ook uit diverse OM-dossiers blijkt dat jihadistische ouders deze verwachting koesteren. In Dossier 3 schrijft een uitgereisde verdachte in een brief dat zij hoopt dat haar zoon een “sterke jongen” wordt, om “zoveel mogelijk *kaffirs* [ongelovigen] te doden als hij kan, om in *jannah* [het paradijs] te komen”. Dossier 2 beschrijft op gelijke wijze hoe een verdachte haar kinderen vertelt dat als iemand de profeet uitscheldt, dat zij die persoon dan mogen doodmaken, en dat zij dan naar het paradijs zullen gaan. Uit dit dossier blijkt dat deze kinderen hun moeders denkwijze overnemen, en inderdaad regelmatig dreigen met geweld (Dossier 2).

De verheerlijking van martelaarschap speelt hierbij een belangrijke rol (Dossier 2; Dossier 3; Dossier 5; Rechtszaak 5). In Rechtszaak 5 verheerlijkt een jihadistische moeder het overlijden van haar man, door tegen haar kinderen te zeggen dat zij trots moeten zijn op zijn martelaarsdood. Ook in Dossier 3 spreekt een moeder de wens uit om als martelaar te sterven - “en gaan mijn kinderen met mij mee, of blijven ze om op te groeien als *mujahideen* of de vrouw van een *mujahid*?”, vraagt zij zich hierbij af (Dossier 3). Dossier 2 illustreert hoe een verdachte over de (in IS-gebied) overleden vader van haar kinderen praat: “[De verdachte] vertelt haar dochter onder andere dat haar vader een *mujahideen* [jihadstrijder] was en dat ze daar trots op mag zijn. [De verdachte] stelt haar dochter voor om hun best te doen om haar vader zo snel mogelijk in het paradijs te zien”, zo beschrijft het dossier (Dossier 2). In

een ander fragment geeft dezelfde verdachte expliciet aan dat zij verwacht dat haar kinderen “net zoals *baba* [papa] worden”. Zij belooft haar kinderen dat zij hun vader weer in het paradijs zullen zien, en dat zij aan Allah moet vragen om zo snel mogelijk naar het paradijs te gaan. Dit gaat zelfs zo ver, dat de moeder in kwestie haar wens uitspreekt dat haar kinderen niet ouder worden dan 15 tot 17 jaar – zij ziet hen liever vroegtijdig overlijden en naar het paradijs gaan (Dossier 2).

In dossier 2 blijkt bovendien dat extremistische ouders hun kinderen angst kunnen aanjagen door te dreigen met doembeelden. Een citaat uit een opname vertrouwelijke communicatie (OVC):

“[De moeder] gaat vermoedelijk tekeer tegen [haar dochter] en zegt: “Uit respect zitten en luisteren! Wil je niet beschermd worden? Weet je dan niet dat je in je slaap schreeuwt? Weet je dat dan niet? Wist je dat de satans bij jou komen iedere nacht? Dat je aan het schreeuwen en aan het huilen bent uit het niets? Begrijp je dat dan niet? Luister naar de Koran, ook al zeg je het niet op, luister dan tenminste! Luister naar de woorden van Allah!”. Terwijl [de moeder] schreeuwt zijn de kinderen muisstil.” (Dossier 2)

In Dossier 12 blijkt uit OVC-opnamen een soortgelijke interactie plaats te vinden tussen een verdachte en zijn kinderen. Het dossier schrijft:

“Op de opname van [datum] was te horen dat [verdachte] geweld gebruikte tegen zijn kind. Uit de latere uitwerking van de geluidsopname van die dag is te horen dat [verdachte] aan [dochter] vraagt waarom zij had gezegd dat Satan goed is en God slecht is. [Dochter] wordt vervolgens meerdere keren geslagen door [verdachte]. [Verdachte] geeft aan dat als zij dit zegt, God haar in een groot vuur gaat gooien.” (Dossier 12)

Een fragment uit hetzelfde dossier:

“[De verdachte] legt aan de kinderen uit wat wel en niet mag van Allah. Hij vertelt dat als je Allah gehoorzaam bent, dat je in het paradijs komt en als je ongehoorzaam bent kan Allah je straffen. [Op de opname is een] kinderstem te horen die zegt dat vrouwen een hoofddoek op moeten maar papa’s niet. [De verdachte] legt uit dat Allah heeft gezegd dat dit zo moet, en dat er geen discussie over is. [De verdachte] praat verder over wat het betekent om moslim te zijn en wat er gebeurt als je naar het paradijs gaat (dan word je weer jong volgens [de verdachte]).” (Dossier 12)

Hoewel deze citaten laten zien hoe ouders angstbeelden en beloften gebruiken om hun denkbeelden in de overdracht van hun denkbeelden, is het niet duidelijk met welke intentie zij dit doen. In de paragraaf ‘Sociale isolatie’ beschreven we al dat extremistische ouders de buitenwereld daadwerkelijk als een

onveilige plek beschouwen, en dat zij ervan overtuigd zijn dat zij het beste met hun kinderen voor hebben. Mogelijk is dat ook hier het geval. Zo vertelt een voormalig rechtsextremistische vader dat het gebruik van dreigingen en beloningen voor hem een manier was om zijn kinderen te beschermen: *“I was just so angry... I wanted [my children] to be aware of all these evil forces in the world. I thought to myself, if I could just instill this fear in them, perhaps they would build a defense mechanism. They'd be better prepared than I was as a child”* (Interview Benjamin). Dergelijke zelfreflecties komen niet terug in de verhalen van (voormalig) jihadistische ouders. Desondanks is het niet ondenkbaar dat ook daar het willen beschermen van kinderen een grotere rol speelt in het gebruik van angstbeelden, dan enkel het willen bestendigen van de extremistische ideologie.

Symbolen, decor en kleding

De thuissfeer is bij uitstek de plek waar ouders zich gevrijwaard voelen om hun idealen volledig tot uiting te brengen. Dat gebeurt onder meer aan de hand van allerlei symbolische decoraties, waaronder wandversieringen, vlaggen, banners, boeken, en memorabilia. Voormalig rechtsextremistische respondent Andrew vertelt bijvoorbeeld dat hij T-shirts met symbolische opdrukken, ideologische muziek, en *“boxes of magazines and literature and handbooks for the members”* in huis had, waar zijn kinderen naar eigen zeggen ook aan blootgesteld werden. Een andere respondent praat over de vergulde Hitler-buste en swastika-briefopeners die zijn rechtsextremistische ouders in hun huis hadden staan (Interview Jeffrey). Een andere voormalig rechts-extremistische respondent uit de Verenigde Staten vertelt:

“If you walked into my bedroom, you definitely knew that this was the home of a Nazi. In my bedroom, I had a map hung up on my wall that had a bunch of different places marked down where Latinos lived or where a lot of Jewish people lived. I went into the nitty-gritty with that stuff. I also had a swastika flag hung up right above my bed. I had different, you know, like parts of the World War 2, some kind of knife from World War 2 that had a swastika on the handle. I had symbols, like German symbols – at the time I was gonna make a necklace out of that – set up on the dresser. The whole room was like... You could totally tell that this all belonged to someone who was part of the Nazi movement” (Interview Ethan)

Ook kiezen ouders specifiek voor speelgoed dat in lijn ligt met hun denkbeelden. De Amerikaanse Jeffrey vertelt dat hij als kind van zijn rechtsextremistische vader een chemiekit cadeau kreeg, om samen bommen en explosieven te kunnen bouwen. Het gebruik van speelgoedwapens komt eveneens in diverse interviews terug (bijvoorbeeld Interview Ethan).

Tot slot gebruiken rechtsextremistische ouders ook tatoeages en kledingkeuzes om hun denkbeelden tot uiting te brengen (Interview Ethan; Interview Jeffrey; Interview Benjamin). Zo vertelt Amerikaanse respondent Ethan dat hij zijn kinderen graag camouflage shirts aan deed. Respondent Benjamin vertelt dat hij voor zijn driejarige zoontje een Ku Klux Klan-gewaad liet maken “*He loved it*”, herinnert hij zich. “*All day he would be like: “Dad, can I wear my robe? Can I wear my hood?” Looking back on it, it really makes my heart sink*” (Interview Benjamin). Nu hij gederadicaliseerd is, kan Benjamin niet begrijpen dat hij zijn kinderen niet van zijn rechtsextremistische denkbeelden heeft geprobeerd af te schermen.

Dat jihadistische ouders binnenshuis op soortgelijke wijze hun extremistische ideologie uitdragen, blijkt voornamelijk uit de OM-dossiers. In Dossier 2 wordt bijvoorbeeld beschreven dat de politie een IS-vlag aantreft in het huis van een verdachte. De kinderen van deze verdachte herkenden deze vlag al eerder op een propagandafilmpje, zo blijkt uit het dossier: “Die vlag hebben wij ook!”, zouden zij hebben geroepen (Dossier 2). Ook in speelgoed komt de jihadistische ideologie van ouders terug, zo blijkt uit hetzelfde dossier. In het proces-verbaal van dit dossier wordt besproken dat de verdachte haar kinderen poppen zonder gezicht geeft. De verklaring van deze moeder is dat haar dochter had aangegeven het gezicht van de poppen lelijk te vinden. “Weet je hoeveel geld ik heb uitgegeven aan die troep... Mijn kinderen houden van die dingen, en ik vind het moeilijk om nee tegen hen te zeggen” (Dossier 2). Uit de OVC-opnamen blijkt echter dat de moeder aan de kinderen heeft verteld dat poppen met gezichten “haram” zijn, wat suggereert dat dit speelgoed door de moeder zelf bij de kinderen is geïntroduceerd.

Voor gezinnen die in Syrië verbleven, bleken wapens bovendien een vast onderdeel van het huiselijk decor te zijn. In Dossier 8 wordt bijvoorbeeld beschreven hoe ouders op het online verkoopplatform “Marktplaats van het Kalifaat” net zo makkelijk babyspullen als munitie met elkaar uitwisselen. Zo verkocht een vrouwelijke verdachte via dit platform “een buggy en kinderschoenen, maar ook twee handgraten” (Dossier 8). In Dossier 3 beschrijft de politie verschillende foto’s waarop de kinderen van de verdachte met plastic geweren spelen. Aan de muur hangt een groot vuurwapen, zo blijkt uit het dossier – al verklaart de verdachte in kwestie dat deze nep is (Dossier 3). “In Syrië is het heel normaal dat kinderen spelen met speelgoedwapens en militaire poppetjes enzo”, aldus de verdachte (Dossier 3). In Dossier 8 vertelt een teruggekeerde moeder eveneens dat zij in Syrië wapens in huis hadden, waar de kinderen aan blootgesteld werden. De verbalisant vraagt hierop door:

“Verbalisant: “Hoe gingen jullie om met de kinderen en de wapens [in huis]?”

Verdachte: “Mag je niet aanraken”. Zo.”

Verbalisant: “Kinderen wisten ervan? Ze konden het zien”

Verdachte: “Mijn zoon was een baby!”

Verbalisant: “Ja”

Verdachte: “Dus die heeft er niet echt opgelet, nee. Maar mijn dochter, ja die heeft het denk ik wel gezien. Dan zeiden we tegen haar "mag je niet aanraken".”

(...)

Verbalisant: “Ik stel nog een keer de vraag: [Je echtgenoot] komt thuis...”

Verdachte: “Ja”

Verbalisant: “Je zegt, “hij zet zijn wapen gewoon in de kamer neer””

Verdachte: “Ja, in de hoek meestal”

Verbalisant: “In de hoek”

Verdachte: “Ja”

Verbalisant: “Je dochter ziet dat”

Verdachte: “Ja”

Verbalisant: “Wat was haar reactie? Ze komt uit Nederland”

Verdachte: ““Mag niet aanraken he?””

Verbalisant: “Zo gaat dat?!”

Verdachte: “Ja. Ze zal het wel interessant gevonden hebben, maar ze wist echt dat ze het niet mocht aanraken. Maar ze was drie he? Ze weet niet wat het inhoudt, ze weet misschien net wat het doet, maar ze weet niet eens wat ‘dood’ inhoudt! Nee hoor... Ik denk niet dat kinderen op die leeftijd al bewust zijn van de dood (...) en dat een wapen iemand dood kan maken. Want zij deed soms uitspraken zoals “ja die is gevallen”. Dus als ze iemand dood had zien gaan, zei ze, “ja hij is gevallen”” (Dossier 8)

In een enkel geval valt de ouderlijke ideologie niet aan de thuissfeer af te lezen. In Dossier 9 schrijft de politie in een notitie expliciet over het ontbreken van extremistisch decor in de woning van een jihadistische verdachte: “Tijdens de huiszoeking droeg [de moeder] geen *hijab*. Onze diensten troffen ook geen enkel religieus symbool (Koran, versen, wandversiering, ...) of andere aanwijzingen aan die zouden duiden op radicaal extremistisch gedachtegoed van de bewoners” (Dossier 9). Dit suggereert dat hoewel veel extremistische ouders in huis gebruikmaken van symbolen en decorstukken die hun denkbeelden weerspiegelen, dit niet noodzakelijkerwijs het geval hoeft te zijn, en dat afwezigheid van memorabilia niet op afwezigheid van ideologie hoeft te duiden. Mogelijk valt dit te wijten aan het veiligheidsbewustzijn dat jihadistische individuen veelal kenmerkt (zie Aarns & Roex, 2017; Grol, Weggemans & Bakker, 2014).

Extremistisch taalgebruik en “othering”

In ons eerdere onderzoek suggereerden we dat taalgebruik een belangrijke rol kan spelen in de overdracht van extremisme van ouder op kind (Van Wieringen, 2021). De manier waarop ouders tegen en met hun kinderen praten, kan immers hun extremistische *narratieven* blootleggen: de verhalen,

vertellingen of discoursen die mensen gebruiken om betekenis te geven aan gebeurtenissen, ervaringen en fenomenen in hun leven (Maruna & Liem, 2021; Presser & Sandberg, 2019). Narratieven kunnen worden gezien als de manier waarop mensen hun persoonlijke verhalen construeren en delen, en hoe ze betekenis geven aan zichzelf, anderen en de wereld om hen heen (Copeland, 2019; Maruna & Liem, 2021; Presser & Sandberg, 2019). In extremistische context spelen processen van “*othering*” specifiek een belangrijke rol in de constructie van deze narratieven. *Othering* verwijst naar het fenomeen waarbij individuen of groepen als “De Ander” worden geconstrueerd; buiten de eigen groep worden geplaatst; en als verschillend, vreemd of inferieur worden beschouwd (Dervin, 2012; Etaywe, 2022; Jensen, 2011). De groepsidentiteit wordt als het ware versterkt door het scheppen van een extern vijandsbeeld, en het creëren van een dichotomie tussen “wij” en “zij” (Mountz, 2009).

Dit dualistische, zwart-wit-wereldbeeld van extremistische ouders, komt sterk tot uiting in de manier waarop zij tegen hun kinderen praten, zo blijkt uit onze interviewdata. Door negatief te praten over andersdenkenden, en tegelijkertijd de eigen *in-group* op te hemelen, brengen zij hun denkbeelden op hun kinderen over. De voormalig rechts-extremistische Michael vertelt hoe zijn ouders hem al op jonge leeftijd blootstelden aan allerlei racistische uitspraken en termen. “*They called black people ‘darkies’ and they used all kinds of slur for Jewish people*”, vertelt hij (Interview Michael). De Amerikaanse Jeffrey beschrijft op een soortgelijke manier dat zijn rechts-extremistische vader zeer vocaal was in zijn Jodenhaat. “*He would constantly talk about his hatred for Jewish people*”, herinnert hij zich. “*He actually came up with nicknames that he loved to repeat over and over again. You could tell he had a visceral hatred for them*” (Interview Jeffrey). Ook de voormalige rechtsextremist Ethan vertelt dat zijn ouders hun racisme graag tentoonspreidden. “*It would be like: “Look there’s a black guy, lock the door” or they would use the N-word*” (Interview Ethan).

Ook in jihadistische gezinnen maken ouders gebruik van extremistisch taalgebruik, zo laten de dossiers zien. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop jihadistische ouders hun kinderen een gevoel van superioriteit aanpraten. In Dossier 2 zegt een geradicaliseerde moeder tegen haar kinderen: “Wij moeten de baas zijn, want wij zijn de moslims. Allah heeft ons moslims gemaakt, wij moeten de baas zijn” (Dossier 2). Ook noemt de moeder in kwestie Al-Baghdadi “onze leider” en “onze prins” tegenover haar kinderen (Dossier 2). Een ander fragment uit het dossier beschrijft:

“[De moeder] legt de kinderen uit dat ze later, als ze groot zijn, alleen maar hoeven te kijken en men al bang wordt. [De moeder] zegt dat “ze bang zijn voor ons” (...) [haar dochter] vraagt of iedereen dan bang is. [De moeder] bevestigt dat.” (Dossier 2)

Bovendien blijkt uit ons onderzoek dat deze uitspraken door jonge kinderen kunnen worden overgenomen. Rechtszaak 14 gaat bijvoorbeeld over de kinderen van een jihadistische moeder, die uit voorzorg uit huis zijn geplaatst. Maar na plaatsing in een pleeggezin uitte deze kinderen zich “zeer negatief en bedreigend over niet-moslims en ongelovigen”, zo beschrijft de Raad voor de

Kinderbescherming (Rechtszaak 14). Ook in Rechtszaak 17 geeft een jeugdbeschermingsinstelling aan dat de uithuisgeplaatste kinderen van een geradicaliseerde moeder “zeer zorgelijke uitspraken doen” in het pleeggezin waar zij verblijven. In Dossier 1 praten kinderen hun geradicaliseerde vader na – bijvoorbeeld wanneer zij bepaalde ervaringen toeschrijven aan de duivel – en de dochter van een vrouwelijke verdachte uit dossier 2 zou op school uitingen hebben gedaan als: “Wij zijn moslims, boeven zijn *kaffir* [ongelovigen]”, en “Die kanker *kuffar* [ongelovigen], ik ga ze doodmaken, ik wil snel groot worden” (Dossier 2).

Hoewel de kinderen in deze casus vermoedelijk nog te jong zijn om te begrijpen wat zij zeggen, en hoogstwaarschijnlijk enkel hun ouders napraten, laten deze casussen zien hoe vatbaar kinderen voor dergelijk taalgebruik zijn. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat extremistische narratieven – die zich laten kenmerken door een dualistisch, zwart-wit, wij-zij-perspectief – aansluiten bij de manier waarop kinderen naar de wereld kijken. Met andere woorden: waar kinderen hun omgeving indelen in “goed” en “fout”, doen extremistische narratieven dat ook. Zodoende kan het gebruik van *othering* en extremistisch taalgebruik door ouders, de intergenerationele overdracht van deze ideologieën wellicht stimuleren.

Indirecte overdrachtsmechanismen

Romantisering van de ideologie

Sommige respondenten vertellen dat de ideologie van hun ouders een betoverende werking op hen had, en dat zij hierdoor een geromantiseerd beeld van hun ouders (en hun denkbeelden) ontwikkelden. Voor kinderen kan een extremistisch milieu immers een zeer fascinerende omgeving zijn – vertelt één van de respondenten (Interview Jeffrey). Hij herinnert zich nog dat zijn rechtsextremistische vader door een rivaliserende neonazi-groepering werden opgewacht toen zij met het hele gezin in de auto zaten. De achtervolging die volgde, staat hem nog altijd voor de geest:

“It was very exciting, I mean my brother and I were in the back seat, the car was sliding from one side to the other and they were whipping around corners and stuff. You know, we couldn’t believe this was really happening and we just thought it was like, yeah, it was super exciting” (Interview Jeffrey)

Het zorgde ervoor dat hij zijn vader onbewust op een voetstuk plaatste: hij begon hem een heldenstatus toe te dichten. Ook leerde betreffende respondent van zijn vader bommen en explosieven te maken, wat voor hem eveneens een heel spannende ervaring was (Interview Jeffrey). Dit leidde naar eigen zeggen tot een “psychologische fascinatie” met zijn vader en zijn activiteiten, welke vervolgens zijn geromantiseerde beeld van zijn vaders’ rechtsextremistische organisatie voedde.

De betrokkenheid van familieleden bij de Tweede Wereldoorlog heeft op sommige kinderen een soortgelijke magnetische aantrekkingskracht. Zo vertelt een respondent dat hij als kind al gebiologeerd was door de littekens en oorlogswonden van zijn achterooms en grootouders, maar dat zij niets over hun geschiedenis wilden vertellen. Die geslotenheid deed zijn interesse in het rechtsextremisme enkel groeien. *“It just fostered my fascination with the history and the racism and the hate and all that. To me, they were some kind of war heroes”* (Interview Andrew). Een andere respondent vertelt op een vergelijkbare manier dat de nazi-geschiedenis van haar Duitse grootouders haar intrigeerde. *“Everytime I visited [my grandmother], she would say “Go to the bookshelf” and she’d give me some of her German books, which I just devoured”* (Interview Madison). Hierin is ook een element van multigenerationele overdracht terug te zien, waarover meer in de paragraaf ‘Multigenerationele overdracht’.

Ook in jihadistische context lijken kinderen hun ouders soms op een voetstuk te zetten. Een uit IS-gebied teruggekeerde moeder vertelt bijvoorbeeld over haar ex-man, tevens de vader van haar kinderen, die zich momenteel nog in een Syrisch detentiekamp bevindt (Interview Nour). Doordat haar kinderen hun vader lang hebben moeten missen, is hun beeld van hem vertekend geraakt, vertelt zij. Haar kinderen zijn hun vader als een “superheld” gaan zien, die met hen in IS-gebied enkel leuke en spannende dingen deed, zoals ritjes op de motor (Interview Nour). *“Zij zien die man als Nelson Mandela ofzo, helemaal geromantiseerd. Maar straks komt hij terug, en dat wordt natuurlijk wel een klap voor ze”* (Interview Nour). De vader in kwestie heeft immers nooit afstand genomen van zijn jihadistische gedachtegoed, vertelt betreffende respondent. Zij vreest dan ook dat de roze bril van haar kinderen er mogelijk toe leidt dat hun vader opnieuw vat op hen krijgt met zijn denkbeelden. Zij probeert hen daar nu alvast weerbaar tegen te maken:

“Dat is ook een van de redenen dat wij als gezin systeemtherapie hebben gedaan. Ik hoop dat voordat hij terugkomt [naar Nederland], dat [mijn kinderen] alvast stevig in hun schoenen staan wat betreft hun identiteit en het maken van eigen keuzes. Dat is wel één van mijn grootste zorgen voor als hun vader ooit terug zou komen. (...) Ik wil dat mijn kinderen gewoon hun eigen keuzes daarin leren maken en kunnen maken. Ik heb gewoon vier kinderen en alle vier zijn ze heel anders, ook qua geloof enzo. En ja, ik wil ook dat dat zo blijft natuurlijk” (Interview Nour)

In deze casus wordt het geïdealiseerde beeld dat kinderen van hun vader hebben versterkt door hun fysieke afstand. Al met al illustreert dit dat ouders (en hun ideologieën) in hun afwezigheid soms juist sterker aanwezig kunnen zijn – wat romantisering door kinderen in de hand werkt. Mogelijk dat dit mechanisme zich ook voordoet bij kinderen die hun ouders moeten missen vanwege een gevangenisstraf – al hebben we dit in ons onderzoek niet kunnen toetsen.

Loyaliteit en vertrouwen

Respondenten die in extremistische milieus zijn opgegroeid laten, ondanks hun deradicalisering, over het algemeen een grote loyaliteit naar hun ouders zien. Zij beschouwen hun ouders bovendien niet per se als slechte mensen. *“I get that question very often: “Why don’t you just cut ties?” But for me it’s not as simple as that”*, vertelt Audrey, een Amerikaanse dochter van rechtsextremistische ouders. Ze licht toe dat voor haar de overtuigingen van haar ouders losstaan van wie zij zijn als persoon. Ook in andere gesprekken komt deze loyaliteit naar ouders terug. Brooke, een andere Amerikaanse respondent, vertelt dat zij, ondanks zijn denkbeelden veel van haar rechtsextremistische vader hield. *“On his deathbed, he cried and asked for my forgiveness. I gave it to him”*, zegt zij. *“And to be honest, I still love him, obviously. He was a charismatic person; he was an intelligent person (...) And yes, there are days when I cry, I still cry over my Daddy”* (Interview Brooke). Haar omgeving vindt het moeilijk te begrijpen dat zij nog steeds zoveel van haar vader houdt. *“But I truly loved him, and I remember being loved by him, too”* (Interview Brooke). Een andere respondent zegt dat hij ondanks de gewelddadige aard van zijn opvoeding, niets liever wilde dan door zijn rechtsextremistische vader gezien en geliefd te worden. *“I never ever stopped wanting him to love me or acknowledge me, or say he was proud of me. (...) I never, never stopped wanting to have a normal father-son relationship with him”*, vertelt hij (Interview Jeffrey).

Ook lijkt er onder sommige kinderen uit extremistische milieus sprake te zijn van een blind vertrouwen in hun ouders. De echtgenote van een voormalig rechtsextremistische vader uit de VS vertelt dat hun kinderen zeer aan hem waren gehecht. *“They followed his every move (...) If he said “Jump” they wouldn’t even ask “How high?” – they’d already jumped”* (Interview Audrey). Een andere respondent herinnert zich eveneens dat hij nooit genoeg kon krijgen van zijn vaders aandacht en erkenning. Vandaag de dag kijkt hij nog altijd positief op zijn jeugd terug – ondanks dat hij al jarenlang therapie volgt om zijn gewelddadige, rechtsextremistische jeugd te verwerken. *“My father was a fun and loving man (...) I have very warm memories of him. Do I agree with the choices that [my father] made at the time? No, of course not. But I never resented him for that”* (Interview Jeffrey). Amerikaanse respondent Ethan, die ook opgroeide in een rechtsextremistisch gezin, noemt de liefde voor zijn ouders zelfs “onvoorwaardelijk”. Dat hij uit zelfbescherming al meerdere keren het contact met hen heeft verbroken, doet daar voor hem niet aan af (Interview Ethan).

Al met al blijkt hieruit dat veel mensen die opgroeiden in een extremistisch gezin een grote loyaliteit naar hun ouders laten zien. Het is echter de vraag in hoeverre dit uniek is voor deze populatie. Deze observatie past bij eerder onderzoek naar kinderen die fysiek of mentaal worden mishandeld door hun ouders (zie bijvoorbeeld Henry, 2002; Hodges e.a., 2009; Van Gemert, 2019). Volgens deze literatuur blijven ook kinderen die door hun ouders mishandeld of verwaarloosd zijn, zich soms achter hun ouders scharen. De loyaliteit die we in deze paragraaf observeerden, komt mogelijk dan ook voort uit onveilige hechtingspatronen, waardoor kinderen niet geleerd hebben om een gezonde kritische

houding ten opzichte van hun ouders aan te nemen. In het hoofdstuk ‘Opvoeding’ op pagina 52 gaan we dieper op hechtingsstijlen in.

Rebellie en weerstand

Toch lijken niet alle personen die opgroeiden in een extremistisch gezin onvoorwaardelijk loyaal aan hun ouders. Een klein deel van onze respondenten geeft aan nooit vatbaar te zijn geweest voor de extremistische gezinsideologie. Ook komt de diepe devotie en het (blinde) vertrouwen dat we in bovenstaande paragraaf observeerden, niet zozeer in hun verhalen terug. Britse respondent Jocelyn vertelt zich nooit thuis te hebben gevoeld bij de denkbeelden van haar rechtsextremistische vader:

“Even as a young girl... I already witnessed the consequences of my father’s ideas. Families ripped apart, many of my father’s friends were injured at some point, some even lethally...And I understood early on that there was just no purpose to it all. (...) I sympathized with my father, still do, I mean, I get where he’s coming from, but I never felt the desire to prove my love for him by getting violent or taking on these hateful ideas”
(Interview Jocelyn)

De Amerikaanse Brooke denkt dat haar rebellerende aard de reden is dat zij nooit het rechtsextremistische gedachtegoed van haar ouders heeft omarmd. *“I am a rebellious little shit”*, zegt zij over zichzelf. *“I saw what my mom and dad were doing and I was just like: “Ehh... I’m going to do the complete opposite””* (Interview Brooke). Deze rebellie komt naar eigen zeggen voort uit het feit dat zij haar ouders niet respecteerde. *“I loved them, but I didn’t respect them. I think that made a huge difference”* (Interview Brooke). Ook de Britse respondent Omar vertelt dat hij gedurende zijn jeugd steeds meer weerstand opbouwde tegen de jihadistische denkbeelden van zijn ouders. Hun gedachtegoed heeft daardoor nooit volledig postgevat, denkt hij. Toch kijkt hij niet per se positief naar zijn rebellerende houding van destijds. *“Because if you are doing the opposite of your parents, their behaviours or beliefs are still the anchor of your choices. (...) It may give you a sense of freedom, but you remain just as much a product of your upbringing”* (Interview Omar).

Dit laat zien dat niet alle kinderen hun ouders blind volgen in hun denkbeelden. Sommige respondenten blijken enige weerstand tegen dergelijk gedachtegoed te hebben opgebouwd. In ons eerdere onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021) suggereerden we dat oudere kinderen mogelijk minder vatbaar zijn voor de denkbeelden van hun ouders, aangezien zij zich vermoedelijk al een eigen identiteit los van de gezinsideologie hebben verworven, wat de ouderlijke invloed beperkt. Ook weten we uit de socialiseringsliteratuur dat de rol van ouders in het leven van kinderen kleiner wordt, naarmate kinderen ouder worden (Hurrelmann & Bauer, 2018; Muller-Wolf, 1974; Smetana, 1999). Door de (kwalitatieve, retrospectieve) aard van ons onderzoek hebben we niet kunnen toetsen welke rol leeftijd in de

intergenerationele overdracht speelt. Het is desondanks niet onvoorstelbaar dat deze factor ook in bovenbeschreven casussen van belang is geweest.

Multigenerationele overdacht

Voor sommige respondenten blijkt het extremistisch gedachtegoed meerdere generaties te zijn doorgegeven (bijv. Interview Madison; Interview Brooke; Interview Michael). Vooral voor rechtsextremisten lijkt dat het geval te zijn – wat mogelijk verklaard kan worden door het feit dat rechtsextremistische ideologieën in westerse landen een langere geschiedenis kennen dan het jihadisme (zie De Graaf, 2010; Klausen, 2021; NCTV, 2018). Vijf van de rechtsextremistische interviewrespondenten blijken bovendien van Duitse afkomst te zijn, waar zij naar eigen zeggen trots op zijn – en enkelen van hen noemen zichzelf zelfs “Germaans” (bijv. Interview Liam). Een Britse respondent Madison vertelt bijvoorbeeld dat zij zichzelf ook als Duits identificeert – ondanks dat haar broer dat niet doet. Waar betreffende respondent zich ook als kind al verdiepte in Duitse literatuur, muziek en geschiedenis, was haar broer daar totaal niet mee bezig. *“It’s funny, because we still grew up in the same household. But he identifies much more as British than I do”* (Interview Madison).

Drie rechtsextremistische respondenten vertellen dat hun familieleden tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben gevochten aan de kant van Nazi-Duitsland (Interview Madison; Interview Michael; Interview Andrew). In plaats van deze ongemakkelijke geschiedenis te verbloemen, spreken veel respondenten met trots over hun nazifamilieleden. Respondent Madison noemt haar grootouders bijvoorbeeld *“early adopters”* van het nazisme, en benadrukt hun hoge status en uitgebreide netwerk binnen het Derde Rijk. Voormalig rechtsextremistische respondent Andrew beweert dat dit ook voor zijn grootvader en achter-ooms het geval was. Deze familiegeschiedenis speelde naar eigen zeggen een belangrijke rol in zijn jeugd. *“It was that fascination with my grandfather’s history and everything that led me down that rabbit hole so to speak”*, legt hij uit. *“I asked more and more questions growing up so I got bits and pieces here and there”* (Interview Andrew).

Enkele voormalig rechtsextremistische respondenten menen dat het gedachtegoed zelfs nog verder teruggaat in hun familielijn. Zo vertelt de respondent in interview Lukas dat zijn overgrootvader al een hoge leider binnen een prominente rechts-extremistische organisatie was. *“It was like a generational thing. Like, it was just part of the family fabric”* (Interview Lukas). Toch lijken de meeste respondenten er niet van overtuigd dat de afstammeling van oudere generaties rechts-extremisten leidt tot meer status of aanzien binnen rechtsextremistische groepen. *“I think some [of the group members] thought my family history was a cool story, but I don’t think it helped me to rise the ranks [within the movement]”*, vertelt één van hen (Interview Ethan). Een andere respondent beaamt dat, en benadrukt dat hij niet te koop liep met het naziverleden van zijn grootouders. *“My grandparents were still alive at the time I was in the movement. And there is a fear amongst German veterans that they’ll be accused*

of certain atrocities or things...”, verklaart hij. *“I also knew there were a lot of infiltrators and informants within the movement. So, I kept a lot of my family background quiet”* (Interview Andrew).

Multigenerationele overdracht komt in Nederlandse jihadistische gezinnen minder expliciet voor, zo blijkt uit ons onderzoek. Wel laten de OM-dossiers zien dat er regelmatig sprake is van meerdere geradicaliseerde familieleden binnen een familiesysteem (Dossier 5, Dossier 6; Dossier 9; Dossier 12). Zo beschrijft Dossier 9 twee broers die medeverdachten van elkaar zijn in hun verdenking van (voorbereiding van) terroristische misdrijven. In Dossier 5 blijken zelfs drie generaties te zijn uitgereisd naar Syrië. Zowel de moeder, haar twee kinderen, en haar kleinkinderen hebben zich aangesloten bij IS – hoewel vermoedelijk de dochter in deze zaak de ideologische aanjager van de beslissing tot uitreizen was (Dossier 5). Ook in Rechtszaak 17 spelen zorgen over de rol van grootouders in de radicalisering van hun kleinkinderen, en in Dossier 9 deelt een verdachte bovendien jihadistische lezingen van een extremistische prediker in een groepschat met zijn broers en zussen.

Hoewel uit deze dossiers niet direct valt op te maken in hoeverre het gedachtegoed van de verdachte door de bredere familiecontext wordt gedeeld of gesteund, is het niet onvoorstelbaar dat naast vaders en moeders, ook andere familieleden mogelijk (direct of indirect) kunnen bijdragen aan de overdracht van extremisme. Ook kan multigenerationele overdracht (via familienarratieven over extremistisch geweld) op termijn een grotere rol gaan spelen naarmate de jihadistische gemeenschap in Nederland verder evolueert. In rechtsextremistische context zagen we immers al dat dit multigenerationele en/of historische perspectief een belangrijke rol kan spelen.

Afwezigheid van overdracht

Toch laten onze databronnen zien dat intergenerationele overdracht zich zeker niet in alle gevallen voordoet. In een groot deel van de casussen blijken extremistische ouders geenszins hun denkbeelden op hun kinderen over te willen brengen. Diverse respondenten vertellen bijvoorbeeld dat zij hun kinderen geen leven als extremist toewensen. *“I didn’t want them to have the violence that I grew up with. I didn’t want them to have any feelings of, you know, everyone is an enemy until they’re not”*, vertelt een voormalig rechtsextremistische vader (Interview Michael). Hij licht toe:

“I have cuts all over my body. I’ve been stabbed, I’ve been shot by a .22 in my shoulder, my teeth got kind of messed up from fighting. I have scars on my knuckles from human teeth getting stuck in them. It was a very violent, very not pleasant life and I didn’t want that for my kids” (Interview Michael)

Dit was voor hem een reden om zijn rechtsextremistische activiteiten vrijwel geheel te verbergen voor zijn kinderen. Hij leefde naar eigen zeggen een dubbelleven:

“I kept [my children] away from almost everything. Even to this day, they’d see pictures and they are like: “Why don’t we remember? We don’t recall you being a Nazi”. (...) They were completely aloof of everything throughout the entire time I was a member. It was as if I was living two separate lives. A Dad during daytime and a Nazi by night.”
(Interview Michael)

Dit element van ouders die “dubbellevens” leiden, komt ook terug in het verhaal van Charlotte, een voormalig rechtsextremistische respondent uit de VS. Zij vertelt: *“When I was younger, my parents never talked about being involved [in a right-wing extremist movement]. They would never admit to that. They lived separate lives, which they wanted to keep away from us”* (Interview Charlotte). Ook de voormalig rechtsextremistische respondent Damian zegt zijn denkbeelden nooit aan zijn kinderen mee te hebben willen geven.

“I just couldn’t sit down with my kids and read a copy [of a book] that turns racism down to them. Kids deserve to know how the world works, they have so many opportunities. That’s the way I saw it. There is so much to learn that is fun and great for kids – the last thing they need is this darkness, you know... “The world is ending because the people are being erased by the blacks”. Like, how could you say that with a straight face to a kid when you know that that isn’t actually what is happening?” (Interview Damian)

Een voormalig rechtsextremistische vader vertelt op gelijke wijze: *“Every parent wants a better life for their kids than they had and, you know, I did not want this life for them”* (Interview Andrew). Toch voelde hij zich tijdens de opvoeding van zijn kinderen in een spagaat: *“Part of me was like: “I like the ideology, and I’d want [my children] to get involved”. But then also, I knew that the life I had in this [movement] was filled with stress, violence and it’s a hard life”* (Interview Andrew). Doordat hij om zich heen keer op keer zag hoe deze gewelddadige denkbeelden gezinnen kon opbreken, besloot hij eveneens zijn ideologie gescheiden te houden van zijn rol als vader.

Enkele respondenten geven aan dat de jonge leeftijd van hun kinderen destijds een doorslaggevende rol speelde in de beslissing om hun extremistische activiteiten bij hen weg te houden. Sommige rechtsextremistische ouders vertellen dat zij zich hadden voorgenomen om kinderen pas op later leeftijd de mogelijkheid te bieden om zich bij de organisatie aan te sluiten (Interview Michael; Interview Andrew; Interview Vincent). *“Some of my children would ask, “Why can’t we go? When can we go with you [to the movement]?”. When you’re eighteen, then you can make your decision. That was the line”,* zegt één van hen (Interview Andrew). De meeste respondenten verlieten de extremistische organisatie echter al vóórdat hun kinderen deze leeftijdsgrens bereikten. *“In the end, none of my children came to anything like that, and I’m glad for that”* (Interview Andrew).

Ook bij een Nederlandse rechtsextremistische respondent lijkt de intergenerationele overdracht beperkt. “Wij zijn ook gewoon een gezin. Wij draaien gewoon mee. Het is niet alsof ik continue bezig ben om mijn politieke mening te ventileren”, zegt hij (Interview Vincent). Hij heeft niet per se de verwachting dat zijn kinderen zijn denkbeelden zullen opvolgen of dat ze zich aansluiten bij zijn organisatie. “Ze moeten dat helemaal zelf weten. Ik laat mijn kinderen vrij. (...) Als ze het wel willen is het prima, maar ze moeten niks. Als een van de jongens zegt “Het lijkt me leuk pap”, nou prima. Maar je moet kinderen niks verplichten” (Interview Vincent). Hij vergelijkt dat met ouders die naar de kerk gaan of die vegetarisch eten, en dat ook van hun kinderen verwachten. “Daar ben ik ook sterk op tegen” (Interview Vincent).

Enkele van de (voormalig) jihadistische respondenten geven ook aan dat zij nooit expliciet geprobeerd hebben om hun denkbeelden op hun kinderen over te brengen. Zo vertelt een (voormalig) jihadistische gedetineerde die met haar kinderen uit Syrië is teruggekeerd, dat haar kinderen zich nooit erg verdiept hebben in haar ideologie, en dat zij dit ook niet van hen vroeg. “Mijn jongste kind wist destijds niet eens wat het verschil was tussen ‘Allah’ en ‘Hollanda’ [Nederland in het Arabisch]. Dus toen ik zei” “Wij gaan terug naar Nederland, naar Hollanda”, toen zei hij: “Ik wil nog niet naar Allah”. Dus hij is er totaal niet mee bezig” (Interview Nour). Enkele van haar andere kinderen zijn wel geïnteresseerd in de islam, maar van radicale of extremistische denkbeelden is geen sprake:

“Voor het eten zullen ze misschien in God’s naam een zegen vragen over het eten, *that’s it*. En dan heb ik een dochter die iets ouder is die af en toe een beetje meeluistert, maar die is er voor de rest niet echt geïnteresseerd in. De oudste is meer geïnteresseerd in religieuze verhalen dan het praktiseren van het geloof. Die heeft haar hoofddoek afgedaan enzo. En als zij hem weer op wil doen dan is dat goed voor mij natuurlijk, maar als ze hem af wil laten, dan is dat ook goed voor mij. ” (Interview Nour)

In jihadistische context lijken dus niet alle ouders bezig te zijn met het overbrengen van hun denkbeelden – en stimuleren sommigen hun kinderen juist om een eigen (religieuze) identiteit te ontwikkelen. Bovenstaande citaten suggereren dat de factor leeftijd ook hier mogelijk een rol speelt: ouders zullen wellicht minder moeite steken in het overbrengen van hun denkbeelden, wanneer zij merken dat hun kinderen hier mettertijd minder vatbaar voor worden.

Voorlopige conclusie

In dit hoofdstuk beschreven we welke overdrachtsmechanismen uit de interviews, dossiers en gerechtelijke uitspraken naar voren zijn gekomen. We lieten zien dat ouders hun denkbeelden op diverse manieren op hun kinderen kunnen overbrengen, zoals middels sociale isolatie, mediacontrole en thuisonderwijs. Hierbij speelt ook de loyaliteit van kind naar ouder; de aantrekkingskracht van

extremistische denkbeelden voor kinderen; en de multigenerationele overdracht van extremisme een belangrijke rol. Dit sluit aan bij de bevindingen uit ons eerdere literatuuronderzoek (Van Wieringen e.a., 2021, zie ook Van Wieringen, Weggemans en Liem, 2022). De overdrachtsmethoden die we in dit hoofdstuk beschrijven zijn echter niet uniek voor extremistische milieus: uit de literatuur is bekend dat deze elementen zich ook kunnen voordoen bij de intergenerationele overdracht van “reguliere” politieke of religieuze denkbeelden (zie bijvoorbeeld Grob, Morgenthaler & Käppler, 2009; Jennings, Dalton & Klingemann, 2007; Van Ditmars, 2023). Desondanks is een specifieke focus op extremistische gezinnen gerechtvaardigd vanuit zowel een veiligheids- als een kinderbeschermingsperspectief. Zodoende vormt dit rapport een belangrijke eerste inkijk in de manier waarop gewelddadige denkbeelden mogelijk van ouder op kind worden overgegeven.

Toch zagen we in dit hoofdstuk dat de intergenerationele overdracht van extremisme zeker niet altijd succesvol is. Dat komt enerzijds omdat er naast ouderlijke overdrachtsinspanningen ook een ontvankelijkheid bij kinderen moet zijn. Dat deze laatste soms ontbreekt, bleek in de paragraaf ‘Rebellie en weerstand’. Anderzijds blijken sommige extremistische ouders geenszins de behoefte te hebben om hun denkbeelden aan hun kinderen over te dragen. Om hun kroost tegen het geweld en de haat van hun ideologie te beschermen, kiezen zij ervoor hun kinderen volledig weg te houden bij hun “dubbellevens” als extremist. Zowel in rechtsextremistische als in jihadistische gezinnen lijken niet alle ouders dus actief bezig te zijn hun denkbeelden op hun kinderen over te brengen. De mate waarin dit de standaard is, is echter moeilijk vast te stellen. Het is immers niet uit te sluiten dat sociaalwenselijke antwoorden vanuit interviewrespondenten hier een rol spelen. Bovendien kan intergenerationele overdracht zich in deze gezinnen ook op een indirecte manier manifesteren, doordat kinderen zich mogelijk zelf tot hun ouders’ ideologie aangetrokken voelen.

Deze bevindingen zijn niet zonder kanttekeningen. Zie voor een uitgebreide discussie hiervan de sectie ‘Methodologie’ in de bijlage. Uiteindelijk zal de precieze vorm en inhoud van de intergenerationele overdracht per extremistisch gezin verschillen. Dit hoofdstuk helpt ons desondanks een beeld te vormen van de elementen die hierbij mogelijk een rol kunnen spelen. Hierin vormt dit onderzoeksproject een unieke bijdrage voor zowel beleidsmakers als praktijkdeskundigen die met deze gezinnen werken. In de komende twee hoofdstukken zullen we het geschepte beeld verder uitdiepen, door in te zoomen op de bredere opvoedingscontext en de ouderschapsattitudes die mogelijk met de intergenerationele overdracht van extremisme samenhangen.

Opvoeding

Inleiding

De manier waarop ouders hun kinderen opvoeden, is een belangrijk element in (de bestudering van) de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden. Zo speelt de opvoeding een cruciale rol in de latere persoonlijkheid en de overtuigingen van een individu. Ouders helpen kinderen in het aanleren van waarden en normen, waarmee zij de basis leggen voor de latere ontwikkeling van hun wereldbeeld. Daarnaast is opvoeding van invloed op de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind. Een liefdevolle, ondersteunende en veilige opvoedingsomgeving kan in kinderen een gezonde identiteitsontwikkeling steunen, wat de aantrekkingskracht van extremistische boodschappen mogelijk remt.

Volgens hechtingstheorieën, gebaseerd op het werk van John Bowlby (1979), houdt een “veilige” opvoeding in dat ouders sensitief, responsief en consistent reageren op de behoeften van het kind. Ouders bieden troost, bevestiging en steun wanneer het kind dat nodig heeft, waardoor het een gevoel van veiligheid en vertrouwen ontwikkelt. Tegelijkertijd zijn ouders in staat om duidelijke en passende grenzen te stellen, waarmee zij hun kind een zekere structuur bieden. Tot slot stimuleren zij hun kinderen een zekere autonomie te ontwikkelen en moedigen zij hun kinderen aan om zelfstandig de wereld te verkennen en risico’s te nemen (Bowlby, 1979, zie ook Bretherton, 1992; Stevenson-Hilde, 2007). In een onveilige opvoedingssituatie ontbreken deze elementen, en kan de hechtingsband tussen ouder en kind verstoord raken.

Onveilige hechtingsstijlen zorgen mogelijk voor verhoogde vatbaarheid voor extremistische denkbeelden onder kinderen. Uit de psychologie is bekend dat onveilige hechting samenhangt met een negatief zelfbeeld (bijvoorbeeld Foster, Kernis & Goldman, 2007; Passanisi, e.a., 2015). Hieruit volgt dat onveilig gehechte kinderen mogelijk ook extra kwetsbaar zijn voor de schijnveiligheid van extremistische boodschappen. In extremistische gezinnen kan de ouderlijke ideologie hen immers een gevoel van gemeenschap en identiteit bieden, dat zij buiten de gezinscontext niet vinden. Onveilige hechting kan ook indirect een rol spelen: zo kan een onveilige hechting kinderen angstiger maken voor de buitenwereld (zie Lee & Hankin, 2009) wat het effect van eventuele isolatie door ouders (zoals geobserveerd in de paragraaf ‘Sociale isolatie’ in het hoofdstuk ‘Overdracht’), mogelijk kan versterken. Tegelijkertijd kan de angst en vijandigheid van extremistische ouders mogelijk doorleven in onveilig gehechte kinderen, wat eveneens de overdracht van extremisme kan stimuleren. Tot slot kunnen onveilig gehechte kinderen een ongezonde behoefte aan erkenning en waardering door hun ouders ontwikkelen, waarbij de overname van hun ouders’ extremistische denkbeelden een manier kan zijn om deze goedkeuring te krijgen (zie bijvoorbeeld Magai e.a., 2000, over de relatie tussen onveilige hechting en *approval-seeking behavior*)

In dit hoofdstuk onderzoeken we de manier waarop extremistische ouders hun kinderen opvoeden. Hierbij focussen we ons op drie verschillende domeinen. In de eerste plaats kijken we naar de manier waarop ouders hun kinderen in de reguliere thuis sfeer opvoeden. Hierbij zijn we specifiek geïnteresseerd in de elementen die op onveilige of veilige opvoedingspraktijken kunnen duiden. In de tweede plaats kijken we naar de manier waarop ouders hun kinderen in IS-gebied hebben opgevoed. Hiermee concentreren we ons op de specifieke groep teruggekeerde kinderen van Syriëgangers. Deze populatie laat zich vermoedelijk moeilijk vergelijken met niet-uitgereisde gezinnen, maar is des te meer relevant als we de intergenerationele overdracht van het jihadisme in Nederland willen begrijpen. In de derde plaats staan we stil bij de manier waarop gedetineerde respondenten hun kinderen opvoeden. Hier kijken we naar de unieke obstakels die opvoedingspraktijken in deze context met zich meebrengt, en de manier waarop dit de intergenerationele overdracht van extremisme mogelijk kan beïnvloeden.

Opvoeding in de thuis sfeer

Veilige opvoeding

Hoewel beeldvorming anders doet vermoeden, laat ons onderzoek zien dat extremistische ouders over het algemeen in staat zijn om hun kinderen een overwegend veilige opvoeding te bieden. Vrijwel alle interviewrespondenten die uit een extremistisch gezin komen, geven bijvoorbeeld aan dat zij zich in hun jeugd geliefd hebben gevoeld. Brooke, de dochter van rechtsextremistische ouders, vertelt: *“I think to most people, we seemed like a pretty normal family (...) My parents loved me, I loved them”*. Ze heeft positieve herinneringen aan haar jeugd, ondanks dat haar ouders veel haat en boosheid in zich droegen. *“My father in particular was very playful and engaged with me”*, legt ze uit (Interview Brooke). Ze herinnert zich hoe haar vader met haar stoeide en haar kietelde, en dat hij haar regelmatig meenam naar pretparken. Een andere respondent, de Britse Madison, vertelt over haar voormalig rechtsextremistische grootmoeder:

“I loved her very much, although she was a very complicated person. She had a very upper-class formality about her. But on the other hand, I did also really, you know, I loved her... She did do funny things with me. She taught me little bits of cooking and she had a chair in her kitchen which she used to spin me on, that chair. So, she would occasionally do fun things as well” (Interview Madison)

Hieruit spreekt mogelijk ook de loyaliteit die we eerder al observeerden (zie paragraaf ‘Loyaliteit en vertrouwen’), waardoor herinneringen van respondenten mogelijk vertekend zijn. Toch lijken ook de verhalen van ouders zelf het beeld van een veilig opvoedingsklimaat te onderschrijven. Zo vertelt een Nederlandse rechtsextremistische vader dat hij zeer sterk betrokken is in het leven van zijn kinderen. Zo

helpt hij zijn kinderen bij hun krantenwijk, bouwt hij met zijn kinderen *Playmobil*-kastelen, en bakt hij cupcakes als schooltraktatie wanneer zijn kinderen jarig zijn (Interview Vincent). Daarnaast traint hij het voetbalelftal van zijn zoontjes, en zit in de medezeggenschapsraad van de basisschool van zijn kinderen (Interview Vincent).

In jihadistische context lijken ouders hun kinderen eveneens een veilige opvoeding te kunnen bieden. Nederlandse respondent William vertelt bijvoorbeeld over zijn (voormalig) jihadistische broer en diens kinderen. “Het waren heel betrokken ouders. Heel zorgzaam, bijna overbezorgd”, vertelt hij. “Een beetje op het obsessieve af”. Volgens William deed de moeder van de kinderen alles om de kinderen te beschermen. “Bij hen thuis was alles gemillimeterd, spic-en-span, alles lag exact op de plek waar het moest liggen. Je was bijna bang om iets te verschuiven of aan te raken. (...) Dat hadden die kinderen ook heel erg”. Desondanks was het een “warm gezin” en waren de ouders en hun kinderen “erg close” met elkaar, aldus William. Ook een Nederlandse grootmoeder beschrijft haar (voormalig) jihadistische dochter als een zeer zorgzame moeder. “Ze kan heel beschermend zijn, ook als [haar zoontje] gaat buitenspelen enzo, dan is ze heel bang dat hij vies wordt” (Interview Irene). Ze benadrukt dat dit uit goede intenties voortkomt. “Ze wil gewoon het beste voor hem. (...) Er is echt wel veel liefde tussen die twee” (Interview Irene). De voormalig jihadistische William is dan ook van mening dat extremistische gezinnen niet per definitie ‘probleemgezinnen’ vormen:

“In principe kan je een nazi zijn of een ISIS-aanhanger, maar dat maakt je niet incapabel om je kinderen op te voeden. Je hebt helaas wel heel veel mensen die dat denken. Maar je kan in alle andere opzichten een heel normale ouder zijn” (Interview William)

Zeker tussen teruggekeerde moeders en hun kinderen lijkt over het algemeen een warme en liefdevolle band te bestaan. “Iedereen denkt dat die teruggekeerde vrouwen keihard zijn”, vertelt een andere respondent over haar (voormalig) jihadistische zus. “Maar dat is totaal niet zo. Ze zijn heel zacht en liefdevol. (...) Al die moeders zijn ook heel erg met elkaars kinderen enzo bezig” (Interview Rachelle). Gedetineerde respondent Karim zegt over teruggekeerde moeders en hun kinderen: “Elke moeder houdt van haar kinderen. Natuurlijk, daar is geen twijfel over”, zegt hij. “En geen enkel kind zal zeggen: “Ik wil mijn moeder niet”. Die band is zo ontzettend sterk. Zeker bij moeders die met hun kinderen in [Koerdische] kampen hebben gezeten”. Volgens hem is hier te weinig aandacht voor in politiek en beleid (Interview Karim).

Ook de gerechtelijke uitspraken en de OM-dossiers laten zien dat jihadistische ouders hun kinderen vaak met liefde en warmte opvoeden. Zo beschrijft de rechtbank een geradicaliseerde verdachte als “een liefhebbende, zorgzame moeder” en benadrukt deze dat er “geen signalen van directe onveiligheid” voor de kinderen zijn (Rechtszaak 19). Ook uit Rechtszaak 26 blijkt dat de band tussen een (uitgereisde) moeder en haar dochter erg sterk is, ondanks dat de moeder in kwestie mogelijk haar jihadistische denkbeelden op haar dochter heeft overgebracht. In Dossier 8 omschrijft een getuige een

geradicaliseerde verdachte als een “lieve, toegewijde en gedreven moeder”. Een andere getuige uit hetzelfde dossier zegt: “Het kindje had het daar wel gewoon goed [bij de ouders]. Ze was goed verzorgd, de moeder speelde met haar” (Dossier 8). Hoewel relatie tussen de ouders in het gezin gewelddadig kon zijn, werd het kind niet mishandeld, aldus betreffende getuige (Dossier 8). Deze verklaring vindt steun in de rest van het dossier.

Opmerkelijk is dat deze liefdevolle betrokkenheid niet enkel voor moeders geldt. Ook vaders vinden het over het algemeen belangrijk om een goede band met hun kinderen op te bouwen, zo blijkt uit ons dossieronderzoek. In Dossier 12 zeggen getuigen bijvoorbeeld over een geradicaliseerde verdachte dat hij “gek is op zijn kinderen”, “altijd druk is met de kinderen” en dat hij “graag voor de kinderen wilde zorgen”. In een ander dossier schrijft een Pro-Justitia-rapportage over een jihadistische vader: “Hij behandelt de kinderen goed en is liefdevol naar hen” (Dossier 1). Ook Dossier 9 laat zien dat mannelijke verdachten hun band met hun kinderen belangrijk vinden. Zo beschrijft het dossier OVC-opnamen van een gesprek tussen een verdachte (een vader van jonge kinderen) en een vriend. De vriend geeft aan dat hij moe is, omdat hij te lang in het café heeft gezeten. De verdachte reageert:

“Jij bent gek. Ik ben om half negen, negen uur, al lang thuis. Dan ben ik al thuis met mijn kroost. Dan lees ik ze voor, en soms draag ik zo ’n gewaad en dan maak ik ze aan het lachen. Ik heb veel te doen thuis. Wat moet ik daar zitten doen in het café?! Dan zit ik daar alleen maar te kijken naar die lelijke gezichten” (Dossier 9)

In diverse dossiers wordt middels OVC-opnamen bovendien waargenomen dat zowel vaders als moeders regelmatig met hun kinderen spelen of stoeien (Dossier 1; Dossier 2; Dossier 3; Dossier 8), lachen of grapjes maken (Dossier 2; Dossier 12), en dat zij hun kinderen meenemen naar pretparken, speeltuinen, de kermis, het theater of de ballenbak (Dossier 2; Dossier 3; Dossier 8; Dossier 12). Jihadistische ouders brengen, net als niet-extremistische ouders, hun kinderen elke dag naar school (Dossier 2); vinden het belangrijk dat kinderen voldoende gezonde dingen eten (Dossier 2; Dossier 12); en dat zij op tijd naar bed gaan (Dossier 8). Twee mannelijke verdachten uit Dossier 12 wisselen onderling regelmatig kinderkleding uit.

Al deze voorbeelden tezamen wijzen op de liefdevolle betrokkenheid die extremistische ouders bij (de opvoeding van) hun kinderen kunnen hebben. Hoewel mediaberichtgeving anders suggereert, doen zij dat opzicht niet onder voor niet-extremistische ouders. Uit deze observaties kan bovendien worden afgeleid dat kinderen uit deze extremistische gezinnen mogelijk weldegelijk gezond aan hun ouders gehecht zijn, wat het risico van intergenerationale overdracht mitigeert.

Onveilige opvoeding

De observatie dat extremistische ouders hun kinderen een veilige en liefdevolle opvoeding kunnen bieden, betekent echter niet dat dit altijd het geval is. Uit het onderzoek blijkt immers dat ook minder gunstige opvoedingssituaties zich in extremistische gezinnen voordoen. In zeven van de interviews vertellen respondenten uit rechtsextremistische gezinnen over hun dysfunctionele jeugd, waaronder fysieke en emotionele mishandeling (Interview Jeffrey; Interview Charlotte; Interview Liam; Interview Michael), verwaarlozing (Interview Liam; Interview Jeffrey; Interview Brooke), middelenmisbruik en verslavingen (Interview Brooke; Interview Ethan) en seksueel misbruik (Interview Charlotte; Interview Ethan) door ouders. In een enkel geval blijkt criminaliteit in het gezin voor te komen (Interview Ethan). Ook blijkt geregeld sprake te zijn van gebroken gezinnen of scheidingen (Interview Liam; Interview Michael; Interview Jocelyn; Interview Lukas; Rechtszaak 6; Rechtszaak 11; Rechtszaak 14; Rechtszaak 16). De Amerikaanse respondent Jeffrey vertelt over zijn rechtsextremistische vader:

“My father was a very abusive man, so growing up with him was no fun at all. By the time I left home I was severely damaged by, you know, the way my father treated me and the way he abused me. It took me many years to even start the process of trying to heal from that, and even now it is still work in process” (Interview Jeffrey)

Later zegt hij:

“[My mother] said that during the very earliest years of our childhood, [my father] would not really do anything, he wouldn't take us out, really, he wouldn't hold us, he wouldn't change our diapers or anything like that. (...) He really didn't want to have anything to do with us” (Interview Jeffrey)

Ook de Amerikaanse Brooke vertelt dat haar rechtsextremistische jeugd zeer instabiel en onveilig was. *“You could take the ideology out of it, and you'd still have a very dysfunctional situation”*, merkt zij op (Interview Brooke). Ze herinnert zich dat zij als kind zo bang was voor haar rechtsextremistische vader en zijn explosieve karakter, dat zij het toilet – welke zich naast haar vaders slaapkamer bevond – niet durfde te gebruiken. Haar moeder drong aan, maar ze bleef weigeren, met regelmatige buikpijn tot gevolg. *“I was too scared; I was too paralyzed. My mom eventually had to put an empty lard can there on the kitchen floor for me to defecate in, because that's how afraid I was”* (Interview Brooke).

In jihadistische context lijken disfunctionele en onveilige opvoedingspraktijken zich ook voor te doen. In Rechtszaak 24 en 25 is sprake van “structureel fysiek en verbaal huiselijk geweld” tussen geradicaliseerde ouders. Rechtszaak 22 wijst hier eveneens op, bijvoorbeeld door te beschrijven hoe een jihadistische verdachte zijn vrouw uitscheldt voor “slet” en “hoer”. Ook dwingt betreffende verdachte zijn vrouw om sambal te eten (Rechtszaak 22). In Rechtszaak 9 wordt bovendien beschreven dat kinderen grote angst hebben voor hun geradicaliseerde vader. Volgens de moeder in kwestie zijn zij

bang voor hem en “volledig van hem vervreemd” (Rechtszaak 9). De kinderen hebben zelf “met grote stelligheid” aangegeven geen contact te willen met hun vader, zelfs niet in de vorm van telefoongesprekken of het ontvangen van kaartjes, zo stelt de Raad voor de Kinderbescherming in deze zaak (Rechtszaak 9).

Ook diverse OM-dossiers wijzen op huiselijk geweld tussen ouders (Dossier 1; Dossier 3; Dossier 8). “Hij was een heel goede vader maar een verschrikkelijke echtgenoot”, zegt een vrouwelijke verdachte over haar geradicaliseerde man (Dossier 3). Ook vermelden enkele dossiers middelenmisbruik onder verdachten, waaronder misbruik van hard- en softdrugs, alcohol en lachgas (Dossier 1; Dossier 2; Dossier 9). In één van deze zaken blijkt een jihadistische vader zich bovendien met drugshandel bezig te houden.

Fysieke, verbale en emotionele mishandeling van kinderen komt eveneens voor. Dossier 2 beschrijft dat een (voormalig) jihadistische verdachte haar kinderen regelmatig slaat en tegen hen schreeuwt. Tijdens deze woede-uitbarstingen scheldt zij haar kinderen uit voor *kelba* (bitch) en *zabal* (stront). In Dossier 12 wordt een verdachte boos omdat zijn dochter iets met stelligheid heeft gezegd wat zij niet zeker weet. De verdachte noemt haar een “snotneus”, en dreigt dat hij er nooit meer achter wil komen dat ze gelogen heeft (Dossier 12). Een fragment van OVC-transcripten uit hetzelfde dossier:

“[Verdachte] slaat een van de kinderen, kind begint te huilen.

[Verdachte] leest de Koran en schreeuwt tegen een van de dochters dat ze ergens anders moet gaan staan. Het kind zegt snikkend “nee, nee”. [De verdachte] zegt op een gegeven moment: “als je geen antwoord geeft, ga ik je knijpen”. [Het kind] begint te snikken en zegt dat het pijn doet. [Verdachte] zegt: “lekker voor jou”” (Dossier 12)

Desondanks laten enkele dossiers zien dat ouders elkaar soms corrigeren wanneer zij hun kinderen onredelijk behandelen. In Dossier 9 blijkt een moeder dusdanig veel stress te ervaren van de aanhouding van haar echtgenoot, dat zij dit afreageert op haar kinderen. Vanuit de PI probeert de verdachte – tevens de vader van de kinderen – haar tot redelijkheid te brengen. Hij zegt: “Sla ze niet, sla ze niet. Als ze groot worden gaan zij dat ook doen”. De moeder reageert: “Maar ze doen stout”. Waarop de verdachte zegt: “Ga dan met ze naar buiten, rondjes lopen” (Dossier 9). Eenzelfde soort dynamiek doet zich voor in Dossier 12. Hier vertelt een mannelijke verdachte aan zijn vrouw dat hun dochters elkaar aan het pesten waren, en dat hij daarom “een beetje streng was” tegen hen. Uit OVC-transcripten:

“[De verdachte] adviseert zijn vrouw niet boos te worden op [dochter 1], en vraagt om alleen tegen [dochter 2] te zeggen dat papa verdrietig en boos was op haar, en dat ze haar zus vaker een kusje moet geven. (...) Later gaat het opnieuw over de kinderen. De verdachte zegt [tegen zijn vrouw] “Niet boos worden op [dochter 1] en geef kusjes aan allebei, [dochter 1 en dochter 2]” (Dossier 12).

In beide casussen is het de vader die de moeder van het gezin corrigeert in haar omgang met de kinderen. Deze observatie druist in tegen eerdere studies die omschrijft dat moeders in extremistische gezinnen de belangrijkste pedagogische taak vervullen (zie Copeland, 2019; Dauber, 2017; Windisch, 2019). De vader in Dossier 9 laat bovendien bijzonder veel reflectievermogen zien wat mogelijke intergenerationele overdracht van geweld (“Sla ze niet. Als ze groot worden gaan zij dat ook doen”, Dossier 9). Dit element kwam in andere dossiers niet terug.

Ambivalente opvoeding

Toch vertoont de opvoeding in sommige gevallen zeer ambivalente kenmerken, waarbij uitingen van liefde of waardering binnen de kortste keren omslaan in boosheid. Dit blijkt uit vier dossiers over jihadistische gezinnen, en drie interviews met respondenten uit rechtsextremistische milieus. In Dossier 12 is bijvoorbeeld uit OVC-opnamen af te lezen dat een verdachte ’s avonds met de kinderen speelt (“Ze hebben hoorbaar veel plezier”, aldus Dossier 12), maar dat de verdachte de volgende ochtend tegen de kinderen schreeuwt omdat zij zich nog niet hebben aangekleed. In hetzelfde dossier: “[De verdachte] en de kinderen moeten met elkaar lachen. Even later geeft [de verdachte] één van de kinderen een standje omdat ze ergens doorheen praatte” (Dossier 12). Ook onderstaand citaat uit (OVC-opnamen uit) Dossier 2 illustreert deze ambivalentie:

“[De moeder] geeft [haar zoon] een kus. [De moeder] zegt dat hij lief moet zijn. [De zoon] mag ergens niet aanzitten, begint te huilen en wordt naar zijn kamer gestuurd. [De moeder] zegt: “Ongelofelijk wat een kind. Ik haat je, ik zweer het, ik haat je. Ik haat hoe jij doet. Je maakt mij gek, echt waar. Ik ga tegen hen zeggen dat zij jou op moeten komen halen. Beter, je gaat naar de *mushrikeen* [polytheïsten] – beter voor je dan dat je bij mij blijft, *wallah*. Ik kan jou niet aan. Ik vind je heel moeilijk” (Dossier 2)

Dit citaat illustreert hoe snel ouders van liefde naar afkeer kunnen schakelen. Ook laat dit fragment zien hoe ouders dreigingen van verstoting gebruiken (“Ik ga tegen hen zeggen dat zij jou op moeten komen halen (...) je gaat naar de *mushrikeen*”, in Dossier 2) in een poging om hun kinderen in het gareel te krijgen. Tegelijkertijd blijkt hieruit dat onmacht de belangrijkste drijfveer van deze ambivalente houding is: de moeder in kwestie geeft duidelijk aan niet te weten hoe om te gaan met het gedrag van het kind, en zich radeloos te voelen.

Ook in rechtsextremistische context komt deze ambivalentie terug. De Britse Jocelyn wist als dochter van rechtsextremistische ouders nooit echt waar zij aan toe was. “*Sometimes there were moments when they would show their care and concern, but in the blink of an eye they would be guilt-tripping me and accusing me of betraying my roots*” (Interview Jocelyn). Volgens haar maakte het

niet uit of zij daadwerkelijk wat misdaan had: haar ouders vonden altijd wel iets waaruit haar gebrekkige toewijding aan de gezinsideologie bleek (Interview Jocelyn). Dit komt ook uit het verhaal van de voormalig rechtsextremistische Brendon terug. Hij twijfelt niet aan de liefde die zijn moeder voor hem had, maar denkt dat zij niet altijd in staat was om daar uiting aan te geven: *“My mother’s love for me was unconditional; her relationship with me was very conditional”*, vat hij samen (Interview Brendon).

Opvoeding in IS-gebied

Naast opvoeding in de thuissfeer ging veel van de dossier- en interviewdata van (voormalig) jihadistische respondenten ook over de manier waarop kinderen in IS-gebied werden opgevoed. Respondent Nour vertelt over het leven in het kalifaat met haar kinderen:

“Ons leven in IS-gebied was niet heel anders dan in Nederland. Ja tuurlijk, de omgeving was wel anders, maar gewoon opstaan, ontbijten, dan in plaats van dat de kinderen naar school gingen, gaf ik hen thuisonderwijs. Ook gewoon in het Nederlands. Bij een Egyptische vriendin leerden ze dan Arabisch schrijven en rekenen” (Interview Nour)

Ze vertelt dat haar kinderen het in Irak “echt heel leuk” vonden, dat ze veel buiten speelden en veel vriendjes hadden. “Als ik eerlijk moet zijn – en dit klinkt misschien raar – maar ik denk echt dat ze gelukkig waren daar” (Interview Nour). Zelfs in het detentiekamp waar zij na de val van het kalifaat verbleven, hadden haar kinderen een fijne tijd. “Ze zeggen nu ook nog wel eens dat ze het kamp missen, ze hebben daar veel positieve herinneringen aan. Veel gespeeld, veel gebouwd... Heel fantasierijk” (Interview Nour). Ook een andere (voormalig) jihadistische vader vertelt dat hij in IS-gebied “een heel goede band” met zijn kinderen wist op te bouwen. “Ik speelde veel met ze. Ik nam de kinderen vaak mee naar de speeltuin, je hebt daar allemaal van die kleine pretparkjes, of naar vrienden. Mijn vrienden daar waren ook allemaal getrouwde mannen met kinderen dus dan gingen ze daar spelen”, herinnert hij zich (Interview Abdelkader). Hij vond het belangrijk dat zijn kinderen in Syrië naar school bleven gaan – en dan met name dat zij taallessen zouden volgen. “Want wij begrepen ook wel dat zij een zware achterstand zouden hebben als ze pas met 7 jaar naar school zouden gaan, omdat zowel ik als hun moeder niet echt Arabisch of Syrisch machtig zijn”, licht hij toe (Interview Abdelkader). Hij vindt zichzelf naar eigen zeggen een goede vader, al vond hij wel dat hij er in IS-gebied te weinig voor zijn kinderen kon zijn. “Ik heb mijn best gedaan. Maar ik ben ook wel tekortgeschoten hoor, omdat ik er ook heel vaak niet was. Maar als ik er was probeerde ik ze wel alle aandacht te geven. Ja, ik denk wel dat ze veel van me hielden” (Interview Abdelkader).

Een vrouwelijke gedetineerde kijkt op gelijke wijze positief terug op haar tijd in IS-gebied. Ze vertelt dat zij met haar gezin zoveel mogelijk het dagelijks leven uit Nederland probeerde na te bootsen:

“Ik ben eigenlijk wel een heel goede moeder. Het ging wel heel goed. Ik probeerde in Syrië zoveel mogelijk dingen van Europa te doen. Zover dat kon natuurlijk. Bijvoorbeeld koekjes bakken en liedjes zingen. Ik had een routine. Ik heb de kinderen ook zindelijk gekregen. [Kind 1] na 1 jaar en [kind 2] na 1 jaar en 3 maanden” (Dossier 3)

De moeder in kwestie vertelt dat zij haar vlucht uit IS-gebied zo luchtig mogelijk probeerde te houden. “Ik bouwde zandkastelen met mijn kinderen – ik probeerde het spelenderwijs door te komen”, vertelt zij (Dossier 3). In een andere casus komt een gelijksoortig verhaal naar voren:

“Verbalisant: “Wat hebben jouw kinderen bewust meegekregen van jouw vlucht [uit IS-gebied]?”

Verdachte: “(...) In het laatste huis waar wij zaten had ik een kamertje ingericht en speelgoed verzameld, en ben ik zoveel mogelijk met hun gaan spelen. Om [mijn kinderen] zoveel mogelijk weg te houden van al het geweld. Zodat negatieve ervaringen zoveel mogelijk werden buitengesloten. En daar leerde ik [mijn dochter] ... Kijk, zij hoort natuurlijk van alles en nog wat, bijvoorbeeld over *kuffar*, dat betekent ongelovigen. En daar leerde ik haar *kuffar* zijn gewoon (...) mensen die schieten. Dat zijn slechte mensen, want die doen mensen pijn. Dus op die manier probeerde ik haar te beschermen tegen de (niet verstaanbaar) van ISIS. Maar dat had ik niet lang kunnen doen, als ik daar te lang was gebleven, was mij dat niet meer gelukt. Maar op dat moment heb ik mijn best gedaan om haar zoveel mogelijk te beschermen” (Dossier 8)

Andere (voormalig) jihadistische respondenten kijken minder positief terug op hun tijd in het kalifaat. De gedetineerde Abdelkader beschrijft zijn leven in Syrië destijds als “heel erg stressvol”. Hij woonde met zijn vrouw en kinderen in Aleppo. “Geen elektriciteit, geen stromend water. Soms dagenlang geen eten. En ook qua medische zorg, alles was zo vermoeiend en zo stressvol” (Interview Abdelkader). De aanhoudende stress en onzekerheid trok een flinke wissel op de relatie met zijn vrouw. “We hadden continu ruzies, en dat werd eigenlijk alleen maar meer toen er kinderen kwamen. De situatie was onhoudbaar. Toen zijn we maar uit elkaar gegaan”. Betreffende respondent verloor daardoor ook het contact met zijn kinderen, maar daar heeft hij vrede mee. “Ik weet dat zij een ontzettend goede moeder is. Daar maak ik me echt niet druk over. Ik weet dat ze in goede handen zijn” (Interview Abdelkader).

In slechts één gesprek wordt gesproken over kinderen die in IS-gebied werden opgeleid tot IS-strijder. Voormalig jihadistische respondent William vertelt over zijn uitgereisde broer, wiens kinderen aldaar wapentraining kregen. In andere interviews kwam dergelijke expliciete geweldstraining niet zozeer terug. Volgens de meeste respondenten is het dan ook niet terecht dat de media deze beeldvorming – van teruggekeerde kinderen als terroristen in wording – in stand blijven houden. “Ik

geloof dat echt niet. Ik bedoel, het zijn *kinderen*”, zegt de gedetineerde respondent Karim hierover. “Die leven letterlijk dag op dag. Die vergeten wat ze gisteren hebben gegeten – en dan ga je mij vertellen dat die al dat soort ideeën, of dat zij een diepe haat hebben ofzo. Kom op zeg, wat een bangmakerij” (Interview Karim). Een andere (voormalig) jihadistische gedetineerde zegt dat zij zich ook niet kan voorstellen dat kinderen in IS-gebied haatvol zijn opgevoed. “Welke moeder wil nou dat haar kind met een mes in z’n hand rondloopt?! Dat geloof ik niet” (Interview Samira). Zij vindt dat de instanties dan ook overdrijven in hun benadering van teruggekeerde kinderen. “Ze zoeken er veel te veel achter. Als een kind een speelgoedwapen pakt, moet je daar niet meteen allerlei conclusies aan verbinden. Die dingen zijn gewoon in de winkel te koop” (Interview Samira).

Toch zijn enkele andere respondenten van mening dat haat tegen Nederland een belangrijk onderdeel was van de opvoeding in IS-gebied. Een van hen legt uit:

“Al die [teruggekeerde] vrouwen hebben kinderen. En er zijn vrouwen die hun kinderen gaan opvoeden om te *dingesen*. Maar ja, als jij die vrouwen vijf jaar in een kamp hebt gelaten, wat verwacht je dan? Dat zij hun kinderen zullen vertellen dat Nederland het beste land is? Als je dat had verwacht, dan moest je hun de eerste dag gewoon ophalen [uit Syrië en Irak] en hun gewoon behandelen zoals je een Nederlandse vrouw zou hebben behandeld. Dat is het verschil” (Interview Mustafa)

Het is onduidelijk wat betreffende respondent bedoelt met “dingesen” – mogelijk wordt hier geduid op het plegen van een aanslag, wat ook blijkt uit de rest van het gesprek:

“Nederland moet zich niet verbazen als er iets gebeurt. Nederland moet zich echt niet verbazen. Als die vrouwen niks doen, dan gaan die kinderen wel zo opgevoed worden. (...) Die kinderen gaan dat begrijpen. Ze hebben in die kampen geleefd, ze gaan een keertje oud worden. En als die dan geen terrorist worden, dan worden ze wel crimineel of wat dan ook.” (Interview Mustafa)

Gedetineerde respondent Soufiane is ook van mening dat deze boosheid in kinderen kan doorleven. Hij acht de kans groot dat zij daardoor in Nederland nooit een normaal leven zullen kunnen opbouwen:

“Die kinderen gaan daardoor de verkeerde kant op. Let maar op, die komen ook in de gevangenis of [plegen] zelfmoord. (...) Als je ze juist scheidt van hun familie... Daar ben ik echt bang voor: “Ze hebben mijn vader gedood of in de gevangenis gestopt vanwege zijn religie, ik mag mijn moeder niet zien, ze hebben alles van me afgepakt...” Later gaan kinderen nadenken. Als je ouder wordt ga je vanzelf terugkijken naar je wortels. Als je jong bent dan niet. Maar geloof mij, dat gaat komen” (Interview Soufiane)

Gesprekken met gedetineerde moeders suggereren echter niet dat deze boosheid een belangrijke rol heeft gespeeld in de opvoeding van hun kinderen. In tegendeel, enkele vrouwen vertellen juist geprobeerd te hebben hun kinderen hiertegen te beschermen. De uit Syrië teruggekeerde Nour vertelt bijvoorbeeld dat haar kinderen niet begrepen waarom Duitsland wel moeders met kinderen repatrieerde, en Nederland (nog) niet:

“Ik kon niet tegen mijn kinderen zeggen: “Nederland wil ons niet” of “Nederland is bang voor jullie”. Dus dan zei ik: “Ja, Nederland is maar klein; niet zo groot als Duitsland. Duitsland heeft grote vliegtuigen en Nederland heeft kleine vliegtuigen, dus die kan maar één mama tegelijk ophalen.”” (Interview Nour)

Andere ouders kozen ervoor hun kinderen wel meer te vertellen over hoe er vanuit de buitenwereld naar IS-gangers gekeken werd. Verschillende dossiers en gerechtelijke uitspraken laten bovendien zien dat moeders hun kinderen in het strijdgebied al voorbereidden op wat hen bij terugkeer in Nederland te wachten zou staan. Enkelen vertelden hun kinderen bijvoorbeeld dat zij bij aankomst op Schiphol van elkaar gescheiden zouden worden, in de hoop deze schok te kunnen beperken. In Rechtszaak 25 heeft een moeder haar kinderen zelfs “jarenlang” voorbereid op het feit dat zij bij terugkeer in Nederland tijdelijk bij hun opa en oma zullen moeten wonen, en dat zij hun moeder waarschijnlijk lange tijd niet zouden zien. Ook hier lijkt boosheid echter geen prominente rol te hebben gespeeld in de opvoeding.

Opvoeding in detentie

Tot slot spraken we met gedetineerden over hun visie op opvoeding in detentie. Voor (voormalig) jihadistische respondent Mustafa is het erg moeilijk om vanuit de gevangenis een relatie op te bouwen met zijn vijfjarige dochttertje. Zij was pas een maand oud toen hij veroordeeld werd, en hij vindt het lastig dat hij geen grotere rol in haar eerste levensjaren heeft kunnen spelen. “Die machteloosheid is nog het ergste. Dat sloopt je gewoon, klein beetje bij klein beetje”, zegt hij. “Je speelt geen enkele rol. Niks. Nul. Gewoon machteloos ben je. Ik kan [mijn vrouw en dochter] niet eens genoeg bellen, dat ik van hun stem kan genieten” (Interview Mustafa). Net als andere gedetineerden op de terroristenafdeling (TA) mag hij per week vier keer tien minuten bellen. Deze gesprekjes probeert hij zo eerlijk mogelijk te verdelen over zijn familieleden, maar dat betekent dat hij zijn vrouw en dochter minder vaak spreekt dan hij zou willen. “Waar moet je het in die tien minuten over hebben? Het is gewoon: “Hoe gaat het? Ben je naar school gegaan?” Dat soort dingen” (Interview Mustafa). Hij probeert de gesprekjes zo simpel mogelijk te houden, vertelt hij. “Je weet hoe kleine kinderen zijn. Voordat ze gaan praten zijn er al drie, vier minuten voorbij. Gedachten verzamelen, en dan moet ze nog de letters bij elkaar vinden in haar mond. Dan is gewoon al die tijd voorbij voordat ze iets heeft gezegd” (Interview Mustafa). Voor

betreffende respondent is het een zeer zwaar besef dat zijn dochter hem moet missen “Zij groeit nu gewoon op zonder vader. Dat doet gewoon pijn. Begrijp je? Dan was ik gewoon liever doodgegaan ergens, maakt niet uit waar” (Interview Mustafa).

Het opvoeden van kinderen vanuit detentie wordt bemoeilijkt door het feit dat ook het contact met hun partners beperkt is. Veel van de respondenten die we spraken, zijn niet of nauwelijks op de hoogte van wat er speelt in het leven van hun geliefden. Voor sommigen is dat een bewuste keuze. Zo vertelt een (voormalig) jihadistische gedetineerde dat hij het moeilijk vindt dat hij voor zijn vrouw niet de man kan zijn, die hij graag zou willen zijn (Interview Mustafa). Hij kan haar niet helpen of beschermen, vertelt hij, en daar schaamt hij zich voor:

“Als ik ooit [vrijkom] wordt het lang met elkaar praten... Hier [in detentie] is het tenminste lekker kort. Dan hoeft ze niet alle ellende aan te horen. Maar als je buiten bent, dan gaat zij ook aan mij al haar problemen vertellen. Dan heb ik het liever gewoon lekker kort. Niet dat ik het niet wil aanhoren, maar het is het allerergste wanneer jouw vrouw over haar problemen vertelt, en je staat machteloos. Dat is het ergste. Dan kan je beter gewoon zeggen “Ik heb het niet gehoord”. Begrijp je? Dat doet minder pijn. “Ik wist het niet”. Dan moet je liegen, maar dan kun je misschien nog slapen ‘s nachts” (Interview Mustafa)

Daarnaast wijzen verschillende (voormalig) jihadistische gedetineerden op hun behoefte aan bezoek zonder toezicht (BZT) (Interview Mustafa; Interview Ibrahim; Interview Jamaal). Tijdens BZT mogen gedetineerden van de reguliere afdelingen hun partner in een privékamer ontvangen, zonder dat het gevangenispersoneel meekijkt of -luistert. Hierdoor kan tijdens BZT ook intiem contact tussen partners plaatsvinden. Voor gedetineerden van de terroristenafdeling is BZT niet toegestaan. Veel respondenten zijn hier gefrustreerd over, en vertellen dat dit het moeilijk maakt om in detentie een relatie te onderhouden.

Ondanks deze beperkingen zijn verschillende gedetineerden toch in staat de band met hun kind(eren) te behouden. De moeder van een (voormalig) jihadistische uitreizigster vertelt dat zij momenteel zorgdraagt voor haar kleinkind, die in het strijdgebied is geboren, aangezien haar dochter in detentie verblijft. Tijdens de bezoeken die zij met haar kleinzoon aan haar gedetineerde dochter brengt, observeert betreffende respondent veel liefde tussen beide: “Dat is echt heel hecht, dat zie je gewoon meteen. Als we dan op bezoek zijn geweest [in de gevangenis] dan is het altijd: “Dat was veel te kort, wanneer kunnen we weer naar mama?”” aldus betreffende respondent. “Er is wel echt veel liefde tussen die twee” (Interview Irene). Vanuit de gevangenis probeert deze (voormalig) jihadistische dochter zo nu en dan invloed uit te oefenen op de opvoeding van haar zoontje. “Ik doe gewoon mijn eigen ding. Maar als het aan [mijn dochter] had gelegen, waren er veel meer islamitische invloeden [in de opvoeding] geweest. Ik heb dat wel geprobeerd hoor, met boekjes enzo, maar dat is gewoon niet mijn ding” (Interview Irene). Haars inziens moeten de moeders die op de TA verblijven intensiever

ondersteund worden in hun pedagogische vaardigheden. “Ze worden daarin echt een beetje aan hun lot overgelaten”, is haar observatie. “Voor die moeders is het heel moeilijk om hun kinderen los te laten. En dan zeggen ze soms dingen die je beter niet kunt zeggen tegen zo’n kind”. Ze zegt dat haar eigen (gedetineerde) dochter bijvoorbeeld uit enthousiasme tegen haar kleuterzootje heeft verteld op welke datum ze vrijkomt. “Ja dat moet je natuurlijk niet zeggen tegen zo’n kind, die snapt dat helemaal niet” (Interview Irene).

Opvoeding vanuit detentie wordt bemoeilijkt wanneer tussen ouders een ideologisch conflict of zelfs een scheiding speelt. Dat blijkt onder meer uit Rechtszaak 11, waar een gedetineerde moeder na een poging tot uitreizen naar IS-gebied, zeer slecht contact heeft met haar ex-man, de vader van haar dochter. De vader ziet betreffende moeder als een bedreiging voor hun dochter, waardoor hij de moeder zoveel mogelijk afhoudt. Zo wordt beschreven: “Afgezien van een eenmalig contact met haar dochter in het bijzijn van de ouders van de vrouw, heeft de vrouw haar dochter al enkele maanden niet meer gezien. De man weigert om zijn medewerking te verlenen aan omgang tussen zijn dochter en de vrouw. De man weigert alle contact, ook telefonisch contact” (Rechtszaak 11). De brieven die de moeder aan haar dochter stuurde vanuit de P.I., worden door de vader achtergehouden. Het leidt ertoe dat de gedetineerde moeder geen enkele rol speelt in de opvoeding van haar dochter (Rechtszaak 11).

Andere gedetineerden blijken wel in staat om invloed op de opvoeding van hun kroost uit te blijven oefenen. Dat geldt vooral voor ouders wiens kinderen in een ‘netwerk-pleeggezin’ geplaatst zijn. Netwerktopvoeding houdt in dat een kind tijdelijk bij de directe familie of vrienden van ouders wordt geplaatst. Bij uit IS-gebied teruggekeerde gezinnen gaat het daarbij vaak om de grootouders van de kinderen, zo laat onze data zien. “Ik denk dat ik [mijn zoon] ga verbieden om met de meeste kinderen te spelen”, zegt een voormalig jihadistische gedetineerde moeder tegen de familieleden die zich over haar zoon ontfermen (Dossier 3) – waaruit blijkt dat zij zich ook vanuit detentie vasthoudt aan haar ideeën over de opvoeding. Hierin komt bovendien het element van sociale isolatie terug, welke we in het eerste hoofdstuk van dit rapport bespraken. In een andere zaak laat een teruggekeerde moeder juist de teugels wat vieren – zo blijkt een gesprek tussen haar en de grootvader van haar twee kinderen (Dossier 8):

“Grootvader: “Mogen wij [de kinderen] alles geven wat wij willen? Ook varkensvlees enzo?”

[Verdachte]: “Ja, ja dat mag ook”

Grootvader: “Ben je niet meer tegen?”

[Verdachte]: “Nee, nee, ik eet het zelf ook” (...) “Ik zat in een identiteitscrisis, er is veel voor nodig geweest, maar ik ben weer helemaal terug. Je gaat het vanzelf zien. (...) Ik wil gewoon, zoals ik zelf ben opgevoed, dat gun ik mijn kinderen ook. Sinterklaas, Kerst, verjaardag vieren, dat allemaal, weet je”. (Dossier 8)

Sommige (voormalig) jihadistische gedetineerden hebben geen kinderen, en zijn daar naar eigen zeggen blij om. “Ik ben nooit getrouwd geweest en ik heb ook nooit kinderen gehad. Ik kan mij proberen voor te stellen hoe dat is, maar ik zal dat nooit precies kunnen invoelen. Maar zoals ik het nu zie, ben ik gelukkig dat ik alleen ben”, vertelt een van hen (Interview Karim). Volgens betreffende respondent is het vanuit detentie niet te doen om een gezin te onderhouden. Hij kan zich bovendien niet voorstellen hoe het voor kinderen moet zijn om zonder vader op te groeien. Hij heeft wel een kindwens, maar weet niet of hij deze ooit in vervulling zal zien gaan (Interview Karim). Ook een vrouwelijke (voormalig) jihadistische gedetineerde is blij dat zij tijdens haar verblijf in IS-gebied geen kinderen heeft gekregen: “Ik wil geen kinderen in dit land. Dus ik heb er rust mee. Ik wil niet dat mensen aan mij vertellen wanneer ik mijn kind mag spreken, of dat ze mijn kind van me af kunnen pakken”, vertelt zij. “Wat ik hier [op de TA] allemaal zie, dat is zo schadelijk voor een kind. Die zullen dat nooit vergeten” (Interview Samira). De gedetineerde Soufiane had juist graag een gezin willen hebben tijdens zijn detentie. Hij voelt zich eenzaam in de gevangenis, vertelt hij, en hij denkt dat een vrouw en kinderen hem enigszins steun zouden kunnen geven.

Voorlopige conclusie

In dit hoofdstuk stonden we stil bij de manier waarop extremistische ouders hun kinderen opvoeden. Hiermee probeerden we de intergenerationele overdracht van extremisme, die we in het voorgaande hoofdstuk bespraken, in context te plaatsen. Niet alle opvoedingspraktijken van ouders zijn immers gericht op de overdracht van gewelddadige denkbeelden. Om te begrijpen hoe extremistische denkbeelden in kinderen postvatten, is het dan ook nuttig om de bredere ouder-kindrelatie te beschouwen. In dit hoofdstuk hebben we dit getracht te doen aan de hand van de geanalyseerde interviews, OM-dossiers en gerechtelijke uitspraken.

Uit bovenbeschreven resultaten blijkt dat extremistische ouders in staat zijn om hun kinderen een warme en liefdevolle opvoeding te bieden. Zowel rechtsextremistische als jihadistische ouders kunnen zich zorgzaam en betrokken tonen in de opvoeding van hun kinderen. Tegen onze verwachting in, blijkt dit in beide milieus zowel voor vaders als voor moeders te gelden. Bevindingen uit eerder onderzoek, die suggereren dat voornamelijk moeders in extremistische gezinnen een belangrijke rol spelen in de opvoeding (zie Copeland, 2019; Dauber, 2017; Windisch, 2019), vonden in ons onderzoek geen weerklank. Hoewel we op basis van onze data geen uitspraken kunnen doen over hechtingsstijlen onder individuele respondenten, suggereren onze resultaten dat kinderen zich ook binnen extremistische gezinnen op een veilige manier aan hun ouders kunnen hechten. Hier valt op aan te merken dat de loyaliteit die we in de paragraaf ‘Loyaliteit en vertrouwen’ in het hoofdstuk ‘Overdracht’ al beschreven, mogelijk de verhalen van respondenten vertekent. Een blind vertrouwen op ouders en een diepgewortelde behoefte aan ouderlijke erkenning kunnen juist wijzen op onveilige hechting. Met

andere woorden: de roze bril waarmee respondenten op hun opvoeding terugkijken, kan *juist* wijzen op een onveilige jeugd.

Daarnaast zagen we dat ook dysfunctionele opvoedingsituaties zich in extremistische gezinnen kunnen voordoen. We beschreven de onveilige omstandigheden waarin kinderen van extremistische ouders soms opgroeien, waarbij ook emotionele en fysieke mishandeling regelmatig worden waargenomen. Bovendien bedienen extremistische ouders zich soms van een ambivalente opvoedingsstijl, waarbij (schijn)veiligheid zich afwisselt met kleinering of psychologische manipulatie. De kinderen die in deze gezinnen opgroeien, zullen vermoedelijk onveilige hechtingsstijlen laten zien. Dit geldt mogelijk ook voor kinderen die met hun (voormalig) jihadistische ouders in IS-gebied zijn geweest. Hoewel de meeste respondenten die we hierover spraken vertelden dat zij hun kinderen zoveel mogelijk bij het geweld probeerden weg te houden, zal dit in de meeste gevallen ook de ouder-kindrelatie tot op zekere hoogte hebben verstoord. Dat heeft vermoedelijk meer te maken met de opvoedomstandigheden van de oorlog dan met de pedagogische vaardigheden van betreffende ouders, zo laat ons onderzoek zien.

Tot slot lieten we zien dat een groot deel van de (voormalig) jihadistische respondenten worstelt met hun ouderrol in detentie. Dat komt enerzijds door praktische beperkingen (weinig tijd om kinderen te kunnen zien en spreken), en anderzijds door de emotionele afstand die sommigen vertellen te ervaren. De mate waarin gedetineerden (goed) contact hebben met hun partner, lijkt hierin een belangrijke factor. Ook maakt het veel uit of kinderen in een netwerkpleeggezin, al dan niet bij grootouders, verblijven. In die gevallen lijken ouders nog enigszins invloed te kunnen uitoefenen op de opvoeding van hun kroost – maar ook daar zijn zij uiteindelijk afhankelijk van de welwillendheid van de pleegouders. Ons onderzoek suggereert dat gedetineerde (voormalig) extremistische ouders gebaat zouden zijn bij meer (pedagogische en praktische) ondersteuning in de opvoeding van hun kinderen, zowel tijdens als na gevangenschap.

In het volgende hoofdstuk belichten we een laatste dimensie van het extremistische gezinsleven. Naast opvoeding speelt ook ouderschap, en specifiek de ouderschapsstijlen en -attitudes die ouders hanteren, een belangrijke rol in de overdracht van extremisme van ouder op kind. Deze overtuigingen vormen immers de motivaties voor de overdrachtsmechanismen en opvoedingsstijlen die we in de vorige hoofdstukken bespraken. We gaan hier in het volgende hoofdstuk nader op in.

Ouderschap

Inleiding

Ouderschap is een belangrijk element dat de intergenerationele overdracht van extremisme mogelijk kan beïnvloeden. In ons rapport gebruiken we de term ‘ouderschap’ in verwijzing naar de assumpties, attitudes en overtuigingen die aan opvoedingskeuzes ten grondslag liggen. Hoe zien (voormalig) extremistische ouders zichzelf? Welke waarden vinden zij belangrijk in het grootbrengen van hun kinderen? En hoe kijken zij naar het ouderschap in het algemeen? Deze vragen komen in dit hoofdstuk aan de orde. Het doel is hiermee meer inzicht te krijgen in de onderliggende rationale voor de opvoedingspraktijken zoals we die in het vorige hoofdstuk gezien hebben. We laten zien dat de intergenerationele overdracht van extremisme onlosmakelijk is verbonden met deze individuele ideeën en assumpties over het ouderschap. Dat komt enerzijds doordat het ouderschap een belangrijk onderwerp is in extremistische ideologieën, wat doorwerkt in het gezinsleven van extremistische ouders. Anderzijds kan ouderschap indirect de vatbaarheid voor extremistische denkbeelden onder kinderen vergroten. Dus hoewel niet alle observaties in dit hoofdstuk uniek zijn voor extremistische gezinnen, kan een analyse van (attitudes over) het extremistische ouderschap ons helpen begrijpen hoe intergenerationele overdracht voorkomt uit de opvattingen van deze ouders.

In dit hoofdstuk baseren we ons op theorieën over ouderschapsstijlen, gebaseerd op het werk van Diana Baumrind (1991). Volgens deze benadering laat individueel ouderschap zich onderverdelen in vier typen: autoritatief, autoritair, toegeeflijk en verwaarlozend ouderschap. Autoritatieve ouders combineren hoge eisen met betrokkenheid en warmte. Hun opvoedingsstijl kenmerkt zich door open communicatie, duidelijke grenzen en emotionele ondersteuning. Autoritaire ouders zijn juist streng en weinig responsief: zij stellen stikte regels en benadrukken conformiteit en gehoorzaamheid. Toegeeflijke ouders zijn tolerant en meegaand. Zij geven hun kinderen warmte en steun, maar hebben moeite met het handhaven van discipline. Ouders met een toegeeflijke ouderschapsstijl hebben over het algemeen weinig gezag over hun kinderen. Verwaarlozende ouders zijn afstandelijk en tonen nauwelijks betrokkenheid bij hun kinderen. Zij hebben weinig aandacht voor de emotionele of fysieke behoeften van hun kinderen, en deze worden dan ook veelal aan hun lot overgelaten (Baumrind, 1991; zie ook Estlein, 2016; Fadlillah & Fauziah, 2022)

De ouderschapsstijlen die ouders hanteren hebben mogelijk ook invloed op de manier waarop en mate waarin intergenerationele overdracht plaatsvindt. Autoritaire extremistische ouders kunnen hun haatdragende ideeën mogelijk overdragen door een nadruk te leggen op gehoorzaamheid en conformiteit. Autoritatieve ouders daarentegen kunnen een meer open en inclusieve houding bevorderen door ruimte te bieden voor discussie en dialoog. Net als bij hechtingsstijlen kunnen opvoedingsstijlen bovendien ook indirect de overdracht van extremisme beïnvloeden: ouders die een

warme relatie hebben met hun kinderen, zoals autoritatieve ouders, kunnen een gevoel van veiligheid en (zelf)vertrouwen onder kinderen bevorderen (Jadon & Tripathi, 2017; Pinquart & Gerke, 2019; Sharma & Pandey, 2015). Dit versterkt de emotionele stabiliteit van kinderen, wat er mogelijk voor zorgt dat zij minder vatbaar zijn voor extremistische ideeën vanuit onzekerheid of angstgevoelens. Aan de andere kant kan een gebrek aan emotionele steun, zoals bij verwaarlozende ouders, kinderen mogelijk juist kwetsbaarder maken voor de extremistische denkbeelden van ouders.

Tegen dit licht zullen we in dit hoofdstuk stilstaan bij de ouderschapsstijlen en -attitudes die (voormalig) extremistische ouders hanteren in de opvoeding van hun kinderen. We beschrijven de overtuigingen en assumpties die extremistische ouders hebben ten opzichte van het ouderschap; de belangrijke plaats die het ouderschap inneemt in extremistische narratieven; en de manier waarop (ideeën over) het ouderschap de uitreis- en uittreedbeslissingen van extremistische ouders kan stimuleren.

Ouderschapsattitudes

Veel van de interviewrespondenten hebben uitgesproken ideeën over het ouderschap. Deze ouderschapsattitudes zijn de normen en waarden die ouders van belang vinden in hun opvoeding. Of zij deze principes in de praktijk ook naleven, kunnen we aan de hand van de interviews, rechtszaken en dossiers niet controleren. Desondanks geeft een beschouwing van deze overtuigingen een belangrijke inzicht in de onderliggende motivaties voor de opvoedingspraktijken die eerder zijn besproken.

Voor de meeste (voormalig) jihadistische respondenten is het vooral van belang dat hun (toekomstige) kinderen gelukkig zijn. Zo vertelt één van hen: “Ik zou mijn best doen om mijn kinderen goed en waardig op te voeden” (Interview Karim). Op de vraag wat “goed en waardig” voor hem betekent, zegt Karim: “Gewoon dat je ze alle aandacht en liefde geeft. Dat ze gewoon voelen dat er van ze gehouden wordt. Dat je ze niet in de steek laat, met een ‘zoek-het-maar-uit’-mentaliteit. Dat je ze echt helpt, op elke manier die je kan” (Interview Karim). Soufiane, een andere (voormalig) jihadistische respondent, vertelt hoe hij denkt dat hij als vader zal zijn, wanneer hij vrijkomt:

“Ik ben denk ik echt een hele losse vader. En ik denk dat ik echt veel met mijn kinderen ga praten. Met geduld. Want ik wil mezelf niet prijzen ofzo, maar door mijn levenservaringen weet ik wel een beetje hoe alles in elkaar zit. (...) Als ik kinderen heb, bijvoorbeeld, en zij doen dingen waar ik het niet mee eens ben, geloof mij, dan is het het beste om [met ze] te praten en niet angst in te zaaien zoals heel veel ouders doen.”
(Interview Soufiane)

(Voormalig) jihadistische respondent Mustafa zegt juist weinig bezig te zijn met het ouderschap dat hem na detentie te wachten staat: “Je kunt toch niet weten wat de toekomst van jouw kindje zal zijn, en

hoe jouw kindje gaat reageren. Je kunt wel denken: “Ik ga zo’n soort vader zijn”, maar wat als dat precies het tegenovergestelde is van wat jouw zoon of dochter nodig heeft?”, legt hij uit. “Dus het is altijd een kwestie van aanpassen. Je kan geen plan hebben voor iets wat groeit. Elk kind heeft zijn eigen aanpak (...) Ik ga [mijn dochter] proberen gelukkig te maken, dat is het enige dat in mijn handen ligt” (Interview Mustafa).

Opmerkelijk is dat enkele (voormalig) extremistische ouders blijk geven van een deterministische blik op de opvoeding. Zij zijn van mening dat kinderen hun eigen persoon zijn, waar zij als ouders maar weinig invloed op kunnen uitoefenen. Een Nederlandse rechtsextremistische vader zegt bijvoorbeeld: “Deze politieke overtuigingen, daar word je mee geboren. Dat kan je niet aanleren. Je hebt dat of je hebt het niet” (Interview Vincent). Hij denkt daarom ook niet dat hij in staat zal zijn om zijn denkbelden op zijn kinderen over te brengen. De tijd zal leren of zij zijn overtuigingen gaan delen, legt hij uit. Hoewel wij niet kunnen uitsluiten dat hier mogelijk sprake is van sociaalwenselijke antwoorden, vindt deze deterministische bril weerklank in overige interviews. Een andere (voormalig) jihadistische respondent denkt bijvoorbeeld dat kinderen van nature weten wat goed en fout is – dat daar geen opvoeding voor nodig is: “Ook al steelt zijn hele familie, een kind weet dat stelen niet goed is” (Interview Mustafa). Een kind kan dit morele kompas echter verbergen als ouders daar aanleiding toe geven, vertelt betreffende respondent: “Dus als hij zijn ouders trots wil maken, gaat hij misschien alsnog stelen. En dan kun je hem niet *blamen* dat hij een dief wordt. (...) Maar elk kind is van nature gewoon onschuldig” (Interview Mustafa).

Voor sommige (voormalig) jihadistische respondenten is het belangrijk dat zij hun kinderen in een omgeving van gelijkgestemden kunnen opvoeden. Dat betekent meestal dat zij, na hun gevangenisstraf, niet in Nederland willen blijven. “Ik voel gewoon hoe er hier met moslims wordt omgegaan. Dat zou ik voor mijn kinderen niet willen”, zegt één van hen. “Ik zie de discriminatie, ik heb het zelf ook ervaren. Je hebt gewoon minder kansen. Dus dit is in mijn ogen geen goede plek om je kinderen op te voeden” (Interview Karim). Karim zegt dat hij zijn kinderen “op zijn minst” in Marokko willen opvoeden – wat suggereert dat hij mogelijk nog verder weg zou willen.

Discipline en beschaving

Zowel voormalig jihadistische als rechtsextremistische ouders lijken discipline en beschaving bij uitstek belangrijke waarden te vinden in de opvoeding van hun kinderen. Hoewel extremistische gezinnen hierin niet uniek zijn, en deze waarden mogelijk ook (deels) sociaal-cultureel bepaald zijn, is dit niettemin een belangrijke observatie als we willen begrijpen hoe extremistische ouders hun kinderen opvoeden. Een Amerikaanse zoon van een neonazistische vader vertelt bijvoorbeeld dat discipline de rode draad door zijn jeugd was:

“Ultimately, my father’s main goal was to discipline me. He had these ideas of what discipline should be like. He felt from a fairly young adult age that he didn’t have the type of discipline that he found he should’ve had, and he blamed his parents for that. And therefore, I guess he felt like he didn’t want to make the same mistake with me and my brother” (Interview Jeffrey)

De Britse respondent Madison vertelt eveneens dat haar rechtsextremistische moeder veel waarde hechtte aan orde en tucht binnenshuis. *“She was very strict, very strict with herself, very strict with others”*, zegt zij. Zo mocht Madison nooit uitslapen, en moest zij zich direct na het wakker worden meteen wassen en aankleden. Ook enkele (voormalig) jihadistische respondenten vertellen dat zij discipline en beschaving belangrijk vinden in hun opvoeding. De gedetineerde Karim zegt dat hij zichzelf “liefdevol streng” vindt als vader – “want te veel loslaten is ook niet goed”. Hij illustreert dat aan de hand van een anekdote:

“Ik heb altijd gewerkt als [beroep]. Dus dan kwam ik vaak bij mensen thuis. Ik kwam een keer bij een oude vrouw, een oma, die haar kleinkind in huis had. Een meisje van zeven jaar ongeveer. Die had ontbeten, en liet haar bord en bekertje gewoon op tafel liggen. Dus die oma vraagt “Lieve schat”, echt gewoon een lief vrouwtje ook, “wil je jouw bordje en jouw bekertje in de gootsteen leggen?”. Dat was alles. “Houd je bek oma, je bent mijn moeder niet”. Nou ja, dat krijg je dus als je te lief bent” (Interview Karim)

Betreffende respondent verwachtte dat de grootmoeder in kwestie een corrigerende tik zou uitdelen aan haar kleinkind. “Ik zou dat op zo’n moment normaal vinden”, zegt hij. “Maar tegenwoordig heb je dan meteen de Kinderbescherming op je stoep. Daar ben ik het dan weer niet mee eens” (Interview Karim). De Nederlandse respondent William vertelt over de kinderen van zijn jihadistische broer, en herinnert zich dat zij zeer beschaafd werden opgevoed. “Het waren ontzettend nette kinderen, ze zeiden altijd ‘u’ en [waren] altijd beleefd”. Hun moeder was volgens betreffende respondent een “Pietje Precies” die in de opvoeding alles volgens het boekje wilde doen (Interview William). Ook vond zij het erg belangrijk dat haar kinderen goed Nederlands leerden – en uiteindelijk praatten ze zelfs “een beetje bekakt”. “Maar het had van mij wel wat minder gemogen, die disciplineren. Kinderen moeten ook gewoon kinderen kunnen zijn” (Interview William). De grootmoeder van een (voormalig) jihadistische uitreiziger ziet dit ook in haar kleinkind terug. “[Mijn dochter] wilde haar zoon ook heel erg netjes opvoeden. Hoe je praat, hoe je doet... die normen en waarden zeg maar. Dat vindt ze heel belangrijk. Ze vindt een nette uitstraling belangrijk”

De (voormalig) jihadistische respondent Soufiane vertelt dat hij discipline eveneens belangrijk vindt in de opvoeding van zijn kinderen. Die discipline heeft hij zelf immers ook aangeleerd in IS-gebied, en later in de gevangenis:

“Ik wil het wel anders dan mijn eigen ouders doen. Ik wil [mijn kinderen] niet verwennen ofzo. Als je iets wilt, dan moet je ervoor werken. Ze moeten er bewust van zijn dat niks gratis is. Ik ben hier [in Nederland] opgegroeid, als verweerde jongen, kon altijd alles kopen, geld is er altijd. Als je daar bent, bijvoorbeeld in IS-gebied, is het een heel ander leven. Je mentaliteit verandert ook. Je gaat zuiniger met geld om, je gaat leren budget maken, bewust zijn van dingen. Dus in die zin heb ik er ook wel wat aan gehad. Ik heb een discipline geleerd die ik hier [in Nederland] nooit heb geleerd. Ik zou die discipline ook gebruiken in mijn opvoeding” (Interview Soufiane)

Later zegt hij:

“Ik wil gewoon mijn kinderen echt leren dat je kan leven met niks en als je iets hebt, waardeer het. En doe niet van “hebben, hebben, hebben”. Daarmee leer je je kinderen ook weerbaar te worden tegen reclames en invloeden van slechte mensen. Waardeer je omgeving, waardeer wat je hebt” (Interview Soufiane)

Het belang dat (voormalig) jihadistische ouders hangen aan discipline en beschaving, komt ook in de OM-dossiers terug. Een goed voorbeeld is Dossier 9, waarin een geradicaliseerde vader in OVC-opnamen vertelt over een medeverdachte wiens ouders vroeger “hard” waren. Aan de hand hiervan reflecteert hij ook op zijn eigen ouderrol:

“Zijn vader [van medeverdachte] is hard, maar ja, zo moeten we zijn. Kijk, onze ouders waren ook hard. Ik bedoel, eerlijk is eerlijk. Maar ja, zo moeten ze met [hun kinderen] omgaan, ik heb ook kinderen, ik moet ook hard optreden tegen mijn kinderen. Wij kunnen niet met democratie omgaan, en met vrijheid”. (...) “Het zou onze ouders veel pijn doen als Marokko een tweede Syrië zou worden. Maar voor mij doet dat echt geen pijn hoor, ik hoop het juist, snap je? Ik hoop het juist” (Dossier 9)

Interessant is dat betreffende verdachte in dit citaat reflecteert op de intergenerationele overdracht van deze “harde” opvoedingsstijl: zijn ouders waren hard, en dus moet hij dat voor zijn eigen kinderen ook zijn. Tegelijkertijd wijst hij ook een intergenerationele discontinuïteit aan. Zijn ouders zouden Marokko geen kalifaat willen zien worden, maar de verdachte in kwestie hoopt daar juist op. Dit suggereert dat de harde opvoedingsstijl waar hij op wijst, losstaat van zijn jihadistische ambities.

Rolpatronen in extremistisch ouderschap

Uit de interviews en de OM-dossiers blijken traditionele man-vrouw patronen de boventoon te voeren in extremistische gezinnen. Deze gezinnen zijn hierin niet uniek, en deze observaties zijn mogelijk ook uit sociaal-culturele factoren te verklaren. Desondanks kunnen wij hieruit leren op welke overwegingen extremistische ouders de opvoeding van hun kinderen baseren. Zo is het voor extremistische vaders van belang om hun vrouwen en kinderen te kunnen beschermen, en zien zij hun deelname aan een extremistische organisatie als hun mannelijke plicht. *“A lot of men are motivated by this perception of “I want the world to be safe for my wife and kids”, or like: “My children are losing their future and their security and they are like villainized and this is how I can protect them””* (Interview Abigail). Binnen rechtsextremistische gezinnen lijken vaders hun ideologie dan ook het sterkst uit te dragen. Een voormalig rechtsextremistische vader vertelt:

“You know, the movement has this hyper-masculine vibe. If you smile it’s like: “Oh, look at this weirdo, he’s over here smiling”. You know, happiness isn’t something that you could really express. Sadness wasn’t something you could express. It was all hyper-masculine, violent, war. You were either fighting or looking for women - that was the entirety of the movement” (Interview Michael)

Een andere respondent herinnert zich over de rechtsextremistische organisatie waar hij lid van was: *“There was no respect, the guys in the movement were always very disrespectful towards women; women were there to be sex tools and nothing else. There was a lot of misogyny that went around in that group”*, vertelt hij (Interview Brendon). Moeders lijken over het algemeen volgamer in rechtsextremistische gemeenschappen. Zoals een Amerikaanse respondent uit een rechtsextremistisch gezin vertelt: *“My mom was always just going along with my dad, it was, you know, she just did whatever he wanted. She did whatever to make the man happy”* (Interview Brooke).

In jihadistische gemeenschappen lijken deze verhoudingen anders te liggen. Zo vertelt een (voormalig) jihadistische respondent uit Canada:

“In the jihadi scene, the women are stronger ideologues than the men. And my theory is that they are not burdened with the day-to-day of the ideology, like in the battlefield, in a violent context. You know, they don’t have to worry about interpersonal problems with people or getting arrested or killed in a drone strike. The women are not in combat so they are kind of in a protective bubble and so that influence can be quite strong with women. And how that is passed on to the children, that is very easily done at that stage” (Interview Bilal)

Uit de bestudeerde rechtszaken blijkt desondanks dat mannen en vaders een belangrijke rol kunnen spelen waar het gaat om het verspreiden van extremistische denkbeelden binnen hun gezin. In

Rechtszaak 6 is de stiefvader van het gezin belangrijke aanjager van het extremistische gedachtengoed bij zijn vrouw en (stief)kinderen. Betreffende man onderwees zijn vrouw en kinderen in zijn denkbeelden, en zette hen uiteindelijk onder druk om uit te reizen naar IS-gebied (Rechtszaak 6).

Wel vertellen enkele vrouwelijke respondenten dat het moederschap binnen jihadistische gemeenschappen als zeer belangrijk wordt gezien. Ook in IS-gebied ervoeren zij veel druk om kinderen te krijgen: “Als je daar geen kind krijgt, dan ben je niks waard als vrouw”, vertelt één van hen. “In de media zeggen ze: “je wilde soldaten baren”, maar daar ging het helemaal niet om. Een vrouw haalt haar waarde uit het moederschap” (Interview Samira). Later in het gesprek noemt Samira mannen “leiders” en vrouwen “zwak”, wat dit wereldbeeld verder onderstreept. De OM-dossiers ondersteunen bovendien de observatie dat veel jihadistische vrouwen het moederschap als hoogste doel beschouwen. “Wat de rol van de vrouw in de *jihad* is, dat weet ik niet. [Hoe ik het] zelf zie, is dat je God gehoorzaamt en kinderen krijgt”, aldus een vrouwelijke verdachte in haar proces-verbaal (Dossier 6). Ook voor jihadistische mannen lijkt te gelden dat vrouwen in de eerste plaats moeders moeten zijn. In één van de OM-dossiers zegt een mannelijke verdachte bijvoorbeeld dat hij zijn vrouw mee wil nemen naar Syrië, om daar “twintig kinderen” met haar te krijgen (Dossier 11). In Dossier 12 vertelt een mannelijke verdachte aan een vriend dat vrouwen stabiel moeten zijn, en niet “emotioneel en depressief”, omdat zij dan geen goede moeder zouden kunnen zijn. In zijn woorden: “Als de vrouw stabiel is, en als de kinderen op de vrouw kunnen [terug]vallen, is er geen probleem” (Dossier 12).

Toch vertellen enkele (voormalig) jihadistische respondenten in interviews dat zij hun relatie zo gelijk mogelijk willen vormgeven: “Ik vind het belangrijkste dat je als man en vrouw gewoon respect voor elkaar hebt. Het hoeft niet zo moeilijk allemaal”, zegt de gedetineerde Karim. Hij vindt het raar dat mensen tegenwoordig de neiging hebben om alles contractueel vast te laten leggen. “Zo van: ik doe dit, jij doet dat, ik doe dit, jij doet dat... Waar is dat voor nodig? Kan ook gewoon op een normale, respectvolle manier, denk ik dan” (Interview Karim). Ook staat communicatie voor hem hoog op het lijstje. “Daar ging het bij mijn ouders ook mis. Communicatie is het allerbelangrijkste” (Interview Karim).

Ouderschap en uitreizen

De beslissing om naar IS-gebied uit te reizen lijkt vaak samen te hangen met (verlangen naar) het ouderschap. Ter illustratie, haar kinderen op te kunnen voeden in “Shaam” was voor de verdachte in Dossier 3 een belangrijke reden om uit te reizen. Dat gold ook voor andere vrouwelijke verdachten (Dossier 2; Dossier 8). “Ik was opzoek naar liefde en naar het perfecte gezinnetje”, vertelt één van hen tijdens haar politieverhoor (Dossier 8). De berichtengeschiedenis van deze verdachte steunt deze verklaring. Direct na haar uitreizen schreef zij aan haar familie: “Ik wil leven onder de wetten van de islam. En ik wil mijn kinderen ermee laten opgroeien” (Dossier 8). De verdachte in Dossier 6 hoopte

eveneens om in Syrië een gezin te kunnen stichten: “Het was mijn droom om een gezin te hebben, ik heb dit nooit gehad” (Dossier 6).

Ook de manier waarop kinderen in IS-gebied opgroeien, is voor geradicaliseerde ouders aantrekkelijk. Dat blijkt uit Dossier 7, welke chatgesprekken bevat tussen een uitgereisde vrouwelijke verdachte en haar Nederlandse vriendin. De verdachte in kwestie schrijft aan haar vriendin over de kinderen die zij in IS-gebied ziet. “[De kinderen] zien er hier allemaal uit als mini-*mujahideen*. Lang haar... de kindjes hier slaan Dora¹ op TV. *Wollah* hahaha, alsof ze *kuffar* zien” (Dossier 7). Haar vriendin in Nederland reageert gespeeld jaloers: “Oooh hou op. En dan nu de kinderen hier... hahaha. Allemaal *kuffaar* kapsel en kleding van Israël. En Mac eten elke dag. En je mag er niets van zeggen, want het is niet jouw kind” (Dossier 7). De vriendin somt op wat haar tegenstaat aan het opvoeden van haar kinderen in een Westerse wereld: “Wetten van *kuffar*. Leerplicht. Geen *niquaab* op school. (...) Je vertelt me dat je leeft in mijn fantasie... Het lijkt te mooi om waar te zijn” (Dossier 7). Een Nederlandse respondent vertelt op soortgelijke wijze over zijn broer, die met zijn gezin naar IS-gebied vertrok:

“[Mijn broer en zijn vrouw] waren ervan overtuigd dat het ook voor de toekomst van de kinderen het beste zou zijn als ze gewoon als zuivere moslims zouden opgroeien, dus niet als ongelovigen, maar als zuivere moslims, in een staat waar iedereen moslim is. Waar iedereen een soort perfecte moslim is. Echt die religieuze zuiverheid. Dat was volkomen duidelijk, anders ga je daar niet heen met je kinderen.” (Interview William)

Ook uit de gerechtelijke uitspraken en OM-dossiers blijkt dat ouderschap en uitreizen naar IS-gebied in veel gevallen samenhangen. Rechtszaak 20 beschrijft bijvoorbeeld OVC-opnamen waarin een geradicaliseerde verdachte en een vriend een propagandafilmje van IS bekijken. Betreffende verdachte reageert daarop met: “De kinderen worden gewoon opgevoed in de Islamitische Staat, wat wil je nog meer?!”, wat suggereert dat het destijds voor jihadistische ouders inderdaad een ideaalbeeld was om de kinderen in IS-gebied groot te brengen (Rechtszaak 20).

Daarbij kan ouderschap indirect tot een uitreisbeslissing leiden: in Dossier 8 vormt de angst dat kinderen mogelijk uit huis geplaatst worden voor ouders een belangrijke drijfveer om met de kinderen naar Syrië te vertrekken. Ook voormalig jihadistische respondent William vertelt dat zijn broer met zijn kinderen naar Syrië en Irak vertrok, uit angst dat hun kinderen door de autoriteiten zouden worden afgenomen. “Ze hadden een beetje een paranoïde houding, een fundamenteel wantrouwen, dat hun kinderen zouden worden afgepakt”, vertelt hij. “Ik denk dat dat eigenlijk kwam omdat ze bang waren dat hun uitreisplannen bekend waren en dat de AIVD voor de deur zou staan en dat hun kinderen weggehaald zouden worden” (Interview William).

¹ Verwijst naar *Dora the Explorer*, een Amerikaans animatie-kinderprogramma dat ook in Nederland wordt uitgezonden.

Hier tegenover staat onze observatie dat het ouderschap voor sommige ouders ook een obstakel vormde in het nastreven van extremistische idealen. De Nederlandse William herinnert zich bijvoorbeeld dat de jihadistische groepering waar hij deel van uit maakte, neerkeek op het huwelijk. “Er was een heel sterke groeps cultuur tegen trouwen enzo”, herinnert hij zich. “Want trouwen en een gezin stichten werd gezien als een soort obstakel, omdat het je eigenlijk weghield bij je religieuze plicht om op *jihad* te gaan”, legt hij uit (Interview William). Hij licht toe dat het gezinsleven werd beschouwd als een vorm van uitstel, of een manier om ideologische verplichtingen te ontwijken. Dit veranderde echter door de komst van Islamitische Staat.

“Vóór de komst van Islamitische Staat was de *jihad* een mannenaangelegenheid. [Vaders] lieten hun vrouw en kinderen achter, en vertrokken. Maar door Islamitische Staat is *jihad* echt een familiaaangelegenheid geworden, waar je met je hele gezin kunt settelen en een heel nieuw leven kunt opbouwen in het kalifaat.” (Interview William)

Toch nemen niet alle uitgereisde ouders hun kinderen mee naar IS-gebied. Ter illustratie, in Rechtszaak 16 en Rechtszaak 11 kiezen ouders er welbewust voor om hun kinderen in Nederland achter te laten. De precieze reden hiervoor is echter niet af te leiden uit de gerechtelijke uitspraken.

Ideologische conflicten in ouderschap

Vaak lijken extremistische ouders onderling niet geheel op één lijn te zitten wat betreft hun ideeën over de opvoeding. Dit leidt regelmatig tot spanningen of conflicten tussen partners. De Amerikaanse respondent Jeffrey vertelt bijvoorbeeld dat zijn moeder hem als kind wilde inschrijven voor honkbal, maar dat zijn rechtsextremistische vader daar fel op tegen was. “*He was like: “No, absolutely not, because there will be black kids there”*” (Interview Jeffrey). Omdat zijn moeder het daar niet mee eens was, zorgde zij ervoor dat hij alsnog stiekem mee kon honkballen met zijn leeftijdgenootjes. Tegelijkertijd verhinderde zij dat haar echtgenoot zijn neonazistische partijgenoten meebracht naar huis. “*Somehow, she was able to convince my dad to keep that part of his work – or whatever you want to call it – away from the family. She fought every single day to try to establish some sort of normalcy for me and my brother*”, vertelt hij (Interview Jeffrey). Ook weigert zijn moeder deel te nemen in de organisatie van zijn vader, tot groot ongenoegen van zijn vader. “*My dad resented that tremendously. He absolutely resented that, and he held on to that resentment to the point where he finally met another woman, had an affair, and left my mom*” (Interview Jeffrey).

Respondent Benjamin vertelt op gelijke wijze dat de moeder van zijn kinderen sterk tegen zijn neonazistische activiteiten was. “*She did not want me to get involved. She was beheatedly against it. When I started taking my son to these rallies, she was like: I’ll give you an ultimatum, you either choose the [movement], or the children and me*”. De respondent koos voor het laatste, waar hij achteraf gezien

heel blij om is. *“I can’t thank her enough. She is the reason I got out”* (Interview Benjamin). Een andere voormalig rechtsextremistische vader zegt juist dat zijn deradicaliseringsproces het einde van zijn huwelijk betekende (Interview Ethan). Zijn vrouw wilde immers geen afstand nemen van haar denkbeelden, en hertrouwde uiteindelijk een andere rechtsextremistische man. Hun co-ouderschapsregeling staat hierdoor onder druk, vertelt betreffende respondent:

“For example, my eldest daughter just won a huge essay prize, with an essay that she wrote on Martin Luther King. But her mom and her new boyfriend – they totally destroyed her work. So, I was like: “Look what your daughter just achieved, look what she was able to do!”. But even then, they were still knocking her down with their racism.” (Interview Ethan)

Betreffende respondent is bang dat zijn ex-vrouw met haar denkbeelden te veel grip zal krijgen op zijn kinderen. Hij probeert daarom zoveel mogelijk betrokken te blijven in hun leven, en ideologisch tegenwicht te bieden waar hij kan. Dat neemt de angst dat zijn kinderen uiteindelijk alsnog het rechtsextremistische pad van hun moeder zullen volgen, niet weg:

“My eldest daughter, she’s definitely vulnerable to being pushed over by [her mom]. She’s often feeling like she doesn’t want to hurt [her mom’s] feelings, so she does what [her mom] says. And that’s the part that worries me most... is that she eventually falls into this extremist ideology someday, just because she feels like she has to appease her mom, you know.” (Interview Ethan)

Uit onze analyse van rechtszaken blijkt bovendien dat kinderen mogelijk erg te lijden hebben onder de ideologische conflicten tussen (geradicaliseerde) ouders. In Rechtszaak 6 hebben ouders een andere visie op de gezinsideologie, wat leidt tot loyaliteitsproblemen, angsten en slechte schoolresultaten onder hun kinderen. Daarnaast laten de bestudeerde rechtszaken zien dat beschuldigingen van extremisme ook in bredere zin voorkomen binnen gezinnen waar sprake is van een vechtscheiding. In Rechtszaak 10, 14 en 27 is dat bijvoorbeeld het geval. In deze casussen verwijt de ene ouder de ander van extremisme, om daarmee het ouderlijk gezag naar zich toe te trekken. In werkelijkheid zijn er geen aanwijzingen dat de ouders van betreffende rechtszaken zich inderdaad inlaten met extremistische ideologieën, zo blijkt uit de gerechtelijke uitspraken. Wel hebben de kinderen uit deze gezinnen vaak dusdanig veel last van deze beschuldigingen over en weer, dat dit kan leiden tot loyaliteitsconflicten, hechtingsproblemen, en in een enkel geval zelfs ouderverstoting (Rechtszaak 10; Rechtszaak 14; Rechtszaak 27).

Ook de OM-dossiers laten zien dat er niet zelden ideologische conflicten tussen ouders spelen – vooral in gezinnen waar sprake is van een scheiding. Veel verdachten hebben een (ex-)partner die hun extremistische denkbeelden niet (geheel) onderschrijven. Dit leidt tot spanningen, zo blijkt uit de

dossiers. In Dossier 1 wil de partner van een geradicaliseerde verdachte zich niet tot de islam bekeren, wat in het gezin voor veel discussies zorgt. Het leidt ertoe dat de verdachte in deze zaak zijn vrouw niet meer aan wil raken. Ook wil hij niet met haar in hetzelfde bed slapen, omdat zij als ongelovige “onrein” zou zijn (Dossier 1). In Dossier 10 vertelt een geradicaliseerde verdachte – een bekeerlinge – in haar proces verbaal: “Mijn ex was heel negatief over de Islam. Hij had echt een anti-islam-kijk (...) Ik mag mijn dochter niet zien als ik een hoofddoek draag... Mijn ex haat de islam.” Haar contact met haar ex-man verslechtert wanneer de verdachte een uitreispinging onderneemt. “Alle contact met mijn gezin is verbroken”, aldus de verdachte (Dossier 10). Volgens haar duurde het heel lang voor haar ex-partner toestond dat hun dochter haar kwam opzoeken in de PI. “Het ging zover dat het Hoofd Veiligheid van [de gemeente] is meegegaan (...), om tegen mijn ex te zeggen dat het niet bezwaarlijk was dat ik mijn dochter wilde zien” (Dossier 10).

Ook in andere dossiers spelen ideologische verschillen tussen ouders. In Dossier 1 heeft een verdachte zijn kinderen bijvoorbeeld laten besnijden in het buitenland – tegen de wil van hun moeder in. In Dossier 12 komen ideologische verschillen tot uiting in de schoolkeuze: de verdachte wil graag dat hun kinderen naar een islamitische basisschool gaan, omdat hij van mening is dat de kinderen moeten leren dat zij hun geloof in Nederland “gewoon kunnen belijden” (Dossier 12). De moeder van de kinderen is het hier echter niet mee eens, zij zou de kinderen liever naar een openbare basisschool zien gaan.

Geen van deze conflicten is noodzakelijkerwijs uniek voor extremistische gezinnen – meningsverschillen over hoofdbedekking, besnijdenissen en schoolkeuzes doen zich mogelijk ook in ‘reguliere’ islamitische gezinnen voor. Desondanks maakt de wetenschap dat de verdachten in deze dossiers allen geradicaliseerd zijn, dit mogelijk een relevante observatie. Het lijkt onze eerdere bevinding te onderschrijven dat een echtscheiding de intergenerationele overdracht van extremisme kan verhinderen – mits één van beide ouders ideologisch tegenwicht kan bieden tegen de extremistische ouder (zie Van Wieringen e.a., 2021). Tegelijkertijd kan deze tweestrijd kinderen ook in een moeilijk parket brengen. Het is immers voorstelbaar dat het kind uit Dossier 10 psychisch te lijden heeft onder de pro-IS-ideologie van haar moeder enerzijds, en de “anti-islam-kijk” (Dossier 10) van haar vader anderzijds. Ook zijn er situaties voor te stellen waarin een echtscheiding de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden juist in de hand werkt. Denk hierbij aan gevallen waarin de gezaghebbende ouder extremistische overtuigingen aanhangt, en deze vervolgens de kinderen het contact met de niet-extremistische ouder ontzegt.

Ouderschap als extremistisch narratief

Het ouderschap is eveneens een belangrijk thema binnen extremistische ideologieën. Uit de gesprekken met respondenten blijkt dan ook dat dergelijke gedeelde verhalen meespelen in de manier waarop zij kijken naar hun rol als ouder. Verschillende (voormalig) rechtsextremistische respondenten merken op

dat dergelijke ideologieën veel waarde hechten aan kinderen als “toekomstige generatie extremisten” die moet worden klaargestoomd voor het einde der tijden. Amerikaanse respondent Michael vertelt:

“Within the organization, you hear the 14 words and it’s like a battle cry. There is this fear that it drives into you. “We must secure the existence of our race for the future of white children”. We must secure the existence of our race – in other words: your race is now in threat. It’s in mortal jeopardy. And like in government, whenever you want to pass something, you say: “do it for the children”. It is no different in extremist groups” (Interview Michael)

Ook een andere respondent herinnert zich de nadruk op die binnen zijn groepering lag op het creëren van een nieuwe generatie nazisoldaten. *“There was all this talk about: “Your children must become white race warriors, blablabla”. Even then I already realized that this was problematic for a whole bunch of reasons. How could you teach your kids that stuff?”* (Interview Damian). Een andere voormalig rechtsextremistische vader vertelt dat dit ook voor hem en zijn (ex-)vrouw onderwerp van gesprek was: *“I can’t remember the specific conversations that we had, but I’m pretty sure we did talk about, like, “Hey, this is the next generation, we have to teach [our children] that the white race is in danger, they’re trying to delete us””* (Interview Ethan). Een ander geeft zelfs aan dat dit toekomstige-generaties-narratief hem inspireerde om veel kinderen te krijgen. Hij vertelt: *“Well, the reason I had so many kids was you know, to replenish the ranks. Originally it was to..., basically to bring up the next generation. That was part of it. That’s why in our movement a lot of the people have a lot of kids”* (Interview Andrew).

Ook voor rechtsextremistische vrouwen is er een sterk narratief rondom het moederschap. Dit geldt volgens sommigen vooral voor rechtsextremistische milieus met christelijke grondslag – waar bijvoorbeeld sterke nadruk ligt op de rol van ‘*tradwives*’². *“They just feel that it is their duty to raise white kids that are proud of their race”*, zegt een Amerikaanse respondent hierover. *“A lot of the messaging is around white families; preserving your white family and raising up your family to reject like the degeneracy of society and stuff like that”* (Interview Abigail).

Volgens een voormalig jihadistische respondent bevat het jihadisme ook dergelijke narratieven over kinderen en opvoeding. *“Binnen die beweging is ook altijd veel aandacht voor de jeugd, omdat ze kinderen als een soort onbeschreven blad zien, die nog vormbaar is”* (Interview William). In jihadistische gemeenschappen ligt veel nadruk op de zuiverheid van kinderen, legt hij uit.

² *Tradwives* (afkorting voor *traditional wives* of traditionele vrouwen) is een term die in rechtsradicale en -extremistische milieus wordt gebruikt in verwijzing vrouwen die conservatieve normen, waarden en rolpatronen hooghouden – en die zich daarmee tegen het feminisme keren. *Tradwives* worden door rechtsextremistische mannen beschouwd als de “ideale vrouw”.

Vooral organisaties als Islamitische Staat hebben hier veel aandacht voor. “Dat was voor hen de sleutel tot lange termijn overleving: de opvoeding van een zuivere, vrome generatie die niks anders dan Islamitische Staat heeft gekend en daarom als moreel-zuivere generatie de strijd kan voortzetten” (Interview William). Het is vanuit die motivatie dat Islamitische Staat kinderen altijd een prominente plek heeft gegeven in hun propaganda, zegt een Britse voormalig jihadistische respondent (Interview Omar). “*And I reckon that messaging was particularly inspiring to jihadi parents – both those who stayed and those who ended up going to Syria*” (Interview Omar).

Hypocrisie in ouderschap

In de praktijk worden deze narratieven omtrent het ouderschap lang niet altijd nageleefd, zo blijkt uit onze data. Eén van de voormalig rechtsextremistische respondenten vertelt dat hij veel van de ouders in zijn neonazi-organisatie “hypocriet” vond:

“So many of these folks led separate lives. They were supposed to be white supremacists but they were... They had a non-white partner and they would have a biracial child and then they are saying “I am a white supremacist” and I am going... I don’t get this”
(Interview Damian)

Het gesprek met een andere voormalig rechtsextremistische respondent lijkt dit te onderschrijven (Interview Andrew). Hij vertelt dat er onder rechtsextremisten weinig eenheid is in wat wel en niet goorloofd is in de opvoeding van kinderen. Zo mochten zijn eigen kinderen wel met niet-witte kinderen spelen, maar waren romantische relaties uit den boze. Andere ouders vonden juist dat elk contact met bi-culturele kinderen zoveel mogelijk beperkt moest worden. “*There were a lot of hypocrisies, a lot of inconsistencies*”, licht hij toe (Interview Andrew). Hij herinnert zich bijvoorbeeld dat sommige ouders zich zeer negatief uitlieten over Mexicaanse migranten, maar dat zij wel met hun kinderen bij *Taco Bell* gingen eten. “*So yeah, a lot of mental disconnects there*” (Interview Andrew). Een ander zegt: “*We were going to live to these mythical Aryan ideals, but in reality, nobody did. (...) Women were placed on a pedestal for their wombs, but at the same time they treated their girlfriends like crap*” (Interview Ethan).

De respondenten die in rechtsextremistische gezinnen opgroeiden, herkennen deze tegenstrijdigheden. Enkelen vertelden dat zij hun opvoeding als verwarrend hebben ervaren, door alle dubbele boodschappen (Interview Michael; Interview Jocelyn). Eén van deze respondent vertelt bijvoorbeeld dat zijn ouders zich continue negatief uitlieten over Joodse mensen, ondanks dat een nabij familielid van Joodse komaf bleek te zijn. Dit zorgde al jong voor een cognitieve dissonantie, vertelt hij (Interview Michael). Een andere respondent vertelt op soortgelijke wijze dat zij als kind veel “*mental*

gymnastics” moest uithalen om de extremistische denkbeelden van haar ouders te verenigen met hun daadwerkelijke handelen (Interview Jocelyn).

Deze dubbele standaard wordt ook een Nederlandse respondent geobserveerd. Hij vertelt over het huishouden van zijn (voormalig) jihadistische broer, en de manier waarop die zijn kinderen opvoedde. “Die opvoeding was heel tegenstrijdig eigenlijk. Heel dubbel” (Interview William). Hij vertelt bijvoorbeeld dat de kinderen van zijn broer met hun verjaardag een *Transformer*-actiefiguur cadeau kregen van hun oma. De moeder van de kinderen was het daar totaal niet mee eens, omdat het plastic poppetje een geweer droeg. “[Hun moeder] was helemaal overstuur: “Nee dat is geweld, dat mag je die kinderen niet aandoen. Dat is niet verantwoord”. Maar een paar maanden later nemen ze hun kinderen mee naar Islamitische Staat. Hoe rijm je dat?!” (Interview William).

Uittreden door ouderschap

Tot slot vertellen verschillende respondenten dat hun ouderschap hun blik op de wereld heeft veranderd. Damian, een voormalig rechtsextremistische vader, vertelt dat hij voorheen een pessimistisch mensbeeld had, maar dat hij door de komst van zijn kinderen meer het goede in de mens is gaan zien. Dat vormde het startpunt van zijn deradicaliseringsproces:

“As a parent, you just start to realize new things. (...) You begin to think about the type of parent you want to be. What kind of life do I want for [my children]? I think success is them enjoying the world, happiness and things like that. None of the things within extremist groups are happiness. (...) You are just thinking about everything that you hate all the time” (Interview Damian)

Een andere voormalig rechtsextremistische vader uit de Verenigde Staten vertelt over zijn deradicalisering:

“The biggest factor was coming to the realization that, at the end of the day, it’s my responsibility to be in my children’s life. To be the father that they need; the right type of father. You know, letting go of those things and my history was important for my children” (Interview Ethan)

Sommige respondenten beschrijven het ouderschap zelfs als een moment van “ontwaking”. Respondent Ethan zegt bijvoorbeeld dat zijn hele lijf begon te tintelen toen hij voor het eerst zijn pasgeboren dochter vasthield. “*I knew that I was instantly a different person. I can’t describe it, but something definitely shifted. I just didn’t know what*” (Interview Ethan). Respondent Jocelyn beschrijft haar moederschap eveneens als een “catharsis”. Een ander ziet in zijn kinderen als een spirituele redding: “*My children*

saved my life. That may sound overly dramatic, but that is the way I look at it: they truly saved my life” (Interview Benjamin). Niet alleen biologisch ouderschap hoeft dit effect te hebben. Zo vertelt een Amerikaanse voormalig extremistische respondent dat haar stiefkinderen haar lieten inzien dat het rechtsextremistische leven niet langer bij haar paste: *“I was reading them like these books before bed and [I was] going out and playing with them. And I’m having this idea of “I don’t want them to do this shit, and have them end up like me””,* herinnert ze zich. Dit besef zorgt echter voor een intern conflict: *“The ideology was something that I thought was so right. I was willing to die for it. So why don’t I want them to believe in it? I was really grappling with that”* (Interview Abigail).

Daarnaast kan ook het zelfbeeld van extremistische ouders veranderen door de komst van een kind:

“Being a single dad became something of an identity for me. It made it easier to give up the identity of movement leader. Losing that identity was the hardest part, because it is not just what you believe, it is who you are, who you hang out with. For me it was what I read, what I watched, who I hung out with, my preoccupying thoughts most of the time. (...) That part of my identity had to be separated, and becoming a dad facilitated that.” (Interview Ethan)

De OM-dossiers over (voormalig) jihadistische verdachten suggereren eveneens dat ouderschap een deradicaliserend effect kan hebben. Een getuige vertelt in Dossier 6: *“Ik denk dat [de verdachte] nu wel weer de oude (...) is. Sinds ze zwanger was en nu ze moeder is, is ze wel weer de oude. Ze denkt nu eerst aan haar kind of aan haarzelf”*. Het dossier onderschrijft dit verder: *“Sinds de geboorte van haar zoon wilde [de verdachte] graag terug naar Nederland. Zij besepte zich dat ze in Syrië geen kind kon grootbrengen”* (Dossier 6). In Dossier 8 legt een teruggekeerde verdachte aan de politie uit waarom zij blij is dat zij haar kinderen uit Syrië heeft kunnen weghalen:

“Waar ik mij wel druk om maakte was: hoe moet ik hier op de langere termijn mee omgaan? Want toen was [mijn dochter] nog jong, maar ze worden langzaamaan steeds ouder, snap je? Maar godzijdank heb ik mijn kinderen daar weg kunnen halen voordat zij alles bewust meekregen.” (Dossier 8)

Ook vertelt een getuige in dit dossier dat hij denkt dat de verdachte in kwestie gewoon weer haar normale leven zal oppakken in Nederland: *“Kijk, zij heeft ook gewoon haar ouders hier. Ze is opgegroeid in Nederland. Ik denk dat ze gewoon een normaal meisje is, dat zij als zij herenigd wordt met haar kinderen, dat ze weer een gewoon gezinsleventje gaat leiden”* (Dossier 8). De moeder van een (voormalig) jihadistische dochter vertelt bovendien: *“De geboorte van haar zoontje was echt de belangrijkste reden om te willen vertrekken [uit IS-gebied]”* (Interview Irene). Haar dochter hoopte dat

ze een meisje zou krijgen – want een jongen zou uiteindelijk bij haar worden weggehaald door IS om te vechten. “En dat was absoluut niet iets wat zij [haar dochter] ambieerde” (Interview Irene). Een andere verdachte vertelt in zijn politieverhoor dat het krijgen van kinderen zijn radicaliseringsproces heeft afgeremd. Hij zegt dat hij tot enkele jaren geleden geïnteresseerd was in Islamitische Staat. “Maar daarna begon ik te minderen met die IS-dingetjes. Veel werken, en ik kreeg kinderen, enzo”, aldus de verdachte (Dossier 9). De observatie dat het krijgen van kinderen als keerpunt (“*turning point*”, Laub & Sampson, 1993, p. 304) kan fungeren, past bij eerdere bevindingen uit de levensloopcriminologie (Sampson, & Laub, 2003; Laub & Sampson, 1993; Warr, 2017).

De betrouwbaarheid van deze verklaring is discutabel, gezien betreffende verdachte uiteindelijk wel veroordeeld is voor terroristische misdrijven. Desondanks suggereren OVC-opnamen uit een andere zaak eveneens dat het hebben van een gezin een belemmering vormt bij het plegen van extremistisch geweld (Dossier 12). De verdachte uit deze casus verwijst naar mannen met een gezin als “zwakken” die niet in staat zijn om “*kuffar* [ongelovigen] te pakken” (Dossier 12). Hij legt uit:

“Wanneer jij kinderen hebt, dan denk je aan hen van: wat gaat er met ze gebeuren etcetera? Dat is een automatisme. Dus daarom ga je er tien keer extra over nadenken als je iets wilt doen, dan wanneer je die dingen niet hebt. Dan ben jij in je eentje klaar. Maar anders denk je 10 keer na van: ga ik dat doen, [wat is het] nadeel van dit of dat” (Dossier 12)

Dit past bij de observaties in de paragraaf ‘Ouderschap en uitreizen’, waaruit bleek dat het ouderschap een obstakel kan vormen in het ondernemen van *jihad*. Het onderschrijft de suggestie dat het ouderschap niet alleen een levensbeschouwelijke ommekeer kan veroorzaken, maar ook in praktische zin (betrokkenheid bij) extremistische activiteiten kan remmen.

Voorlopige conclusie

Dit hoofdstuk had tot doel licht te werpen op de laatste dimensie van het extremistisch gezinsleven. Het ouderschap, waaronder de ouderschapsstijlen en -attitudes die extremistische ouders hanteren, stond hierbij centraal. Aan de hand van interviews, dossiers en gerechtelijke uitspraken hebben we een beeld kunnen vormen van de manier waarop extremistische ouders zichzelf, hun kinderen, en hun gepercipieerde ouder-kindrelatie beschouwen. Zo zagen we dat (voormalig) rechtsextremistische en jihadistische ouders diverse ideeën hebben over de betekenis van “goed” ouderschap – met uiteenlopende percepties van hun mate van invloed op en verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van hun kroost. Desondanks bleek dat de meeste respondenten en casussen wezen op het belang van disciplineren en beschaving als centrale waarden in het ouderschap. Dit suggereert dat zowel rechts-extremistische als jihadistische ouders mogelijk neigen naar een autoritaire ouderschapsstijl, waarin discipline en orde een belangrijke rol innemen.

De bestudering van extremistisch ouderschap kan niet worden losgezien van het element gender. In zowel jihadistische als rechtsextremistische milieus worden vrouwen op een voetstuk gezet vanwege hun vruchtbaarheid. Deze vruchtbaarheid is inherent onderdeel van de extremistische ambities van moeders: het baren van een nieuwe generatie extremisten, is voor hen een individuele en een collectieve plicht, zo laat ons onderzoek zien. Dit lijkt zeker het geval voor vrouwen die naar IS-gebied zijn uitgereisd, voor wie het ouderschap, en specifiek het moederschap, een fundamenteel ideologische taak lijkt te zijn. Dit ligt in lijn met extremistische narratieven waarin alleen het krijgen van kinderen het voortbestaan van de ideologie kan garanderen. Voor mannen staat het ouderschap minder centraal in hun gewelddadige ambities: zij vervullen hun rol als extremistisch strijder vooral bij de organisatie waar zij lid van zijn, en in mindere mate als gezinshoofd.

Desondanks zagen we dat in extremistische gezinnen de theorie van het ouderschap en de uitvoering ervan behoorlijk kunnen botsen. De extremistische narratieven over de opvoeding van kinderen blijken in de praktijk lang niet altijd te worden nageleefd, en zeker in rechtsextremistische kringen lijken dubbele standaards onder ouders niet ongebruikelijk. Dit past bij de observaties uit ons hoofdstuk ‘Overdracht’: hoewel de extremistische ideologie ouders opdraagt een nieuwe generatie van strijders groot te brengen, zagen we dat ouders er regelmatig voor kiezen om hun kinderen juist niet met deze denkbeelden op te voeden. Ook ideologische conflicten in ouderschap, waarbij vaders en moeders niet op dezelfde manier tegen het extremistische gedachtegoed aankijken, remt vermoedelijk de intergenerationele overdracht van deze denkbeelden.

Tot slot beschreven we in dit hoofdstuk hoe het ouderschap ook een eerste stap kan vormen richting een deradicaliseringsproces. Uit onze data blijkt dat het krijgen van hun kind een levensveranderende ervaring kan zijn. Enerzijds kan het ouderschap leiden tot een nieuw zelfbeeld: waar ouders zichzelf voorheen als boos en haatvol zagen, kan het krijgen van een kind ervoor zorgen dat zij een nieuwe (zachtere, zorgzamere) kant van zichzelf ontdekken. Het kan ouders leren om verantwoordelijkheid te dragen voor iets dat groter is dan henzelf en hun ideologie. Anderzijds kan het ouderschap ook het wereldbeeld van ouders omvergooien: de confrontatie met de puurheid en kwetsbaarheid van een baby illustreert dat men niet met haatvolle denkbeelden geboren wordt. Een dergelijke levenshouding is aangeleerd – en kan dus ook weer afgeleerd worden. In het laatste hoofdstuk ‘Nasleep’ gaan we hier verder op in. We beschrijven hoe het extremistische gezinsleven op langere termijn kan doorwerken, zowel bij ouders als bij kinderen, en welke wegen respondenten hebben afgelegd om hun extremistische jeugd en/of ouderschap van zich af te werpen.

Nasleep

Inleiding

In dit laatste hoofdstuk staan we stil bij de lange termijneffecten van de intergenerationele overdracht van extremisme. In ons eerdere onderzoek constateerden we al dat kinderen die opgroeien bij extremistische ouders hier op verschillende manieren mee kunnen omgaan (Van Wieringen e.a., 2021). Waar sommigen de ideologie van hun ouders blijven omarmen, blijken anderen op enig moment in staat om zich hiervan los te maken. Vrijwel alle respondenten die opgroeiden in een extremistisch gezin die we hebben gesproken, vallen in deze laatste categorie. Dat is zeker een beperking van de wervingsstrategie die we hebben gehanteerd: de mensen die zich níet van hun ouders' ideologie hebben gedistantieerd, bleken moeilijk te benaderen en waren over het algemeen niet geïnteresseerd in deelname aan ons onderzoeksproject. Desondanks kunnen we uit de interviews, dossiers en rechtszaken veel leren van de manier waarop sommige personen hun leven hebben kunnen ombuigen. In dit hoofdstuk beschrijven we de sociale en persoonlijke gevolgen van het hebben van een extremistische jeugd, en de impact die dit voor sommige voormalig extremisten nog altijd heeft. We staan stil bij de negatieve reacties die zij uit hun omgeving kregen of krijgen; het verloop van hun deradicaliseringsproces; de rol die traumaverwerking in dit proces speelt; en de manier waarop hun jeugd doorwerkt in hun eigen ouderschap. Tot slot presenteren we enkele verhalen van (voormalig) extremistische ouders en hoe zij terugkijken op hun extremistische verleden en hierover met hun kinderen spreken.

Labelling en stigmatisering

Extremistische gezinnen hebben vaak te maken met negatieve reacties vanuit hun (niet-extremistische) omgeving. “Voor mijn kinderen... Ja, mensen weten het natuurlijk wel. En die stellen ook wel eens vragen”, aldus een Nederlandse rechtsextremistische vader. “Maar kijk, ik ben hun vader, dus [mijn kinderen] kunnen altijd zeggen: “Bevalt het je niet? Dan spreek je maar met mijn vader. Dan geeft die wel antwoord”” (Interview Vincent). Ook andere ouders vertellen dat hun kinderen door de buitenwereld verantwoordelijk worden gehouden voor hun eigen denkbeelden en handelingen. “*My kids have had people say stuff to them. (...) Like “How could your dad have done anything like that”*”, zegt een voormalig rechtsextremistische vader (Interview Ethan). Een voormalig rechtsextremistische moeder uit het Verenigd Koninkrijk vertelt: “*My daughter has been called Hitler’s daughter or Hitler’s granddaughter at school*” (Interview Madison).

Ons onderzoek laat zien dat dergelijke labelling en stigmatisering door de omgeving veel impact kan hebben op kinderen. Een respondent die opgroeide in een rechtsextremistisch milieu vertelt bijvoorbeeld dat veel buurtgenoten op haar neerkeken, vanwege de denkbeelden van haar vader. “*It*

caused me to have a horrible school experience. Horrible. I was ostracized big time”, vertelt zij. *“When I was a teenage girl, all the locals were like “Well, there’s your father... So the apple must not fall far from the tree”. That kind of thing”* (Interview Brooke). Een andere respondent uit het Verenigd Koninkrijk geeft aan dat de reacties uit haar omgeving op haar rechtsextremistische gezin meer traumatiserend waren dan haar opvoeding *an sich* (Interview Jocelyn).

In jihadistische context speelt labelling en stigmatisering eveneens een rol. De pleegmoeder van een uit Syrië teruggekeerd kind vertelt dat haar omgeving het vreemd vond dat zij haar pleegzoon op judo wilde doen. *“Een familielid van mij reageerde: “Nou, hij komt al uit zo’n agressief gebied en dan ga je hem nog agressiever maken”. En toen dacht ik: “Oh shit, denken mensen zo?””* (Interview Irene). Een (voormalig) jihadistische gedetineerde vertelt dat haar kinderen vooralsnog geen negatieve reacties krijgen, maar vreest voor de toekomst:

“Op dit moment hebben mijn kinderen er nog geen last van. Maar ik denk wel dat het zou kunnen komen. De meeste mensen kennen ons verhaal niet. Het verhaal van de kinderen op school is gewoon: “Moeder en vader waren naar Syrië verhuisd, maar ze zijn teruggekomen naar Nederland en moeder is er even niet”. De juffen, die snappen het wel, één plus één is twee, maar die kinderen zijn er niet echt mee bezig” (Interview Nour)

Wel geeft betreffende respondent aan dat zij bang is dat haar kinderen, naarmate deze ouder worden, mogelijk alsnog met stigma’s te maken zullen krijgen (Interview Nour). De berichtgeving in de media, en de manier waarop uitgereisde moeders en kinderen in beeld zijn gebracht, kan daar mogelijk aan bijdragen, zegt zij (Interview Nour).

Trauma’s en psychische problematiek

Veel van de volwassen respondenten die zijn opgevoed door extremistische ouders, geven aan nog altijd te kampen met trauma’s of andere negatieve gevolgen van hun jeugd (bijv. Interview Jeffrey; Interview Brooke; Interview Liam; Interview Michael; Interview Abigail). Verschillende interview respondenten vertellen moeite hebben anderen te vertrouwen, omdat ouders hen hebben aangeleerd om van nature wantrouwend te zijn naar de buitenwereld. Zo vertelt een Amerikaanse respondent uit een rechtsextremistisch milieu: *“I’ve always been someone to keep to himself because I learned at an early age not to trust people. People hurt you; or they want something from you. (...) And I grew up with this, so I was always happy being alone”* (Interview Liam).

Andere respondenten geven aan te kampen met gebrekkige communicatievaardigheden door hun geïsoleerde jeugd. Een Amerikaanse vrouw afkomstig uit een rechtsextremistisch milieu zegt hierover: *“I never learned any social skills, like, how to express what I’m feeling”* (Interview Abigail). Een andere respondent vertelt:

“Because I grew up so socially isolated, I used to believe that there was something horribly wrong with me. Up until a few years ago, I could not even look another adult in the eye and hold their gaze. I thought they would see right through me and see how worthless I was. I just wanted to hide, you know. It caused me severe problems in my personal life and my professional life” (Interview Jeffrey)

Sommigen zeggen bovendien psychosomatische klachten te hebben overgehouden aan hun jeugd. *“I was exposed to chronic traumatic stress for such a long period of time. And I survived it somehow, mentally. But physically, it kind of burnt me down”*, aldus een dochter van rechtsextremistische ouders (Interview Brooke). Zij vertelt nog altijd te kampen met chronische stofwisselings- en hormonale problemen door haar jeugd. Sommigen geven bovendien aan dat het huidige politieke klimaat hun trauma's heractiveert. Een Amerikaanse respondent zegt: *“When I saw what happened in Charlottesville in 2017... That just immediately took me back to my childhood”* (Interview Jeffrey). De Amerikaanse Brooke, die eveneens opgroeide in een rechtsextremistisch gezin, vertelt dat zij een gelijksoortige ervaring had bij de presidentsverkiezing van Donald Trump in 2016: *“That was a real blow to my PTSD anxiety, I mean Trump as president and the way he emboldened the voice of the hateful people.... That was really horrifying for me because of my experiences”* (Interview Brooke). Ook de COVID-restricties brachten haar terug naar haar geïsoleerde jeugd. *“I was isolated and left alone for so long; being in lockdown just felt like a natural thing”* (Interview Brooke).

Ook kinderen die door (voormalig) jihadistische ouders zijn opgevoed, hebben mogelijk te kampen met traumaproblematiek. Aangezien wij voornamelijk respondenten hebben gesproken die naar Syrië en Irak zijn uitgereisd, hebben deze trauma's veelal te maken met hun verblijf in IS-gebied. De Nederlandse respondent William vertelt bijvoorbeeld over de kinderen van zijn broer, die door hun ouders zijn meegenomen naar Syrië. *“Ze hebben allerlei bombardementen meegemaakt. Het huis van hun burens werd geraakt, iedereen lag daar onder het puin”*, vertelt hij. *“En later hebben ze een ander bombardement meegemaakt, met fosfor enzo, dat al die brandende lijken daar lagen. Dat hebben die kinderen ook gewoon gezien”* (Interview William). Betreffende respondent is dan ook vrij sceptisch over de resocialisatie van zijn neefjes en nichtjes. *“Ik denk dat ze een leeftijd hebben bereikt waarop zij niet meer te re-integreren zijn. Zeker de oudste kinderen, die hebben alleen maar oorlog en geweld meegemaakt. Zij zijn gewoon opgegroeid tussen IS”* (Interview William).

Uit de rechtszaken blijkt dat kinderen die uit IS-gebied zijn teruggekeerd kampen met onder andere diverse angsten, hechtingsproblematiek, probleemgedrag, driftbuien, chronische stress en onzekerheid (bijv. (Rechtszaak 18; Rechtszaak 19; Rechtszaak 23; Dossier 3; Dossier 8). Een vrouwelijke verdachte vertelt tijdens haar politieverhoor hoe zwaar haar dochter hun tijd in Syrië vond:

“Ik had niet verwacht dat [mijn dochter] het zo heftig zou vinden. Uhm, ik zag wel dat het effect op haar had, Syrië. Dat ze bijvoorbeeld weer in haar luiertje of broek ging plassen enzo. En dat ze angstig was voor de andere kinderen, want de kinderen daar [in Syrië] waren vrij agressief.” (Dossier 8)

De grootmoeder van een kind dat met zijn ouders is teruggekeerd uit Syrië, vertelt dat zij eveneens signalen van trauma opmerkt. Zo wilde haar kleinzoon zijn schoenen niet uitdoen voor het slapengaan, “omdat hij zijn schoenen was verloren tijdens het vluchten [uit IS-gebied]” (Interview Irene). Ook bij het zien van een tank is er veel herkenning: “Dan zei hij; “Die kunnen echt schieten hoor! Die hebben echt op ons geschoten!””, aldus de grootmoeder (Interview Irene). De gedetineerde (voormalig) jihadistische respondent Abdelkader denkt dat zijn kinderen ook getraumatiseerd zijn door hun verblijf in IS-gebied:

“Ja absoluut, ze hebben te veel gezien. Daar ga ik niet over liegen. Dat zijn volwassen dingen en het zijn kinderen. Je probeert [in IS-gebied] natuurlijk wel op een zo veilig mogelijke plek te wonen, waar de kans op geweld het minste is, maar ja. Als volwassene kan je het nog relativeren maar zo’n kind kan dat helemaal niet in perspectief plaatsen. En als je dan moet vertellen van: “Je vriendinnetje is er niet meer” of “Je school is gebombardeerd”... Ik heb gezegd dat ze verhuisd waren of dat ze naar een nieuwe school gingen want school was dicht, kapot ofzo. Je probeert gewoon zo normaal mogelijk te leven. Zij hebben daar niet voor gekozen, maar het wordt hun realiteit. Op zich kunnen kinderen ook wel veel hebben. Misschien dat ze later als ze ouder worden, in het volwassen leven, of als ze gaan puberen, dat je ziet wat het voor impact heeft gehad. En je weet natuurlijk ook niet of ze je dat gaan kwalijk nemen.” (Interview Abdelkader)

Toch denken niet alle (voormalig) jihadistische ouders dat hun kinderen getraumatiseerd zijn door hun ervaringen in IS-gebied. Een (voormalig) jihadistische gedetineerde vertelt dat haar zoontje tijdens een speltherapie sessie het Koerdische detentiekamp waar zij destijds verbleven, moest nabouwen.

“De speltherapeut vroeg “Wat is dit?” en toen zei hij: “Dit zijn de kampsoldaten die ons bewaakten, zij zijn daar om ons te beschermen en om het licht aan te houden”. Maar hij heeft gewoon daar zijn eigen invulling aan gegeven. Die soldaten waren daar helemaal niet om ons te beschermen, maar om ervoor te zorgen dat we niet zouden vluchten. En zij hadden niks met het licht te maken. Maar een kind heeft natuurlijk een hele andere belevingswereld” (Interview Nour)

Ook de (voormalig) jihadistische moeder uit Dossier 3 vertelt dat haar zoontje zichtbaar genoot van de tijd die zij in IS-gebied en later in het Koerdische kamp doorbrachten. “Hij dacht dat het een camping was”, vertelt zij tijdens haar politieverhoor. Om de tijd door te komen, speelde zij veel met hem, en verzorgde ze hem ook van onderwijs. Zij legt aan de politie uit dat haar zoon zich soms respectloos kan gedragen, wat volgens haar “typisch Syrisch” is. “Hij heeft veel meegemaakt. Als hij een bom hoort lacht hij, hij ervaarde geen stress. Pas nu ervaart hij stress, nu we weg zijn van IS”, vertelt zij in haar proces-verbaal (Dossier 3). Haar dochter was eveneens niet bang voor bommen, en moest daar juist om lachen. “Dan zei ze: Kijk mama, hoeveel rook er is!”. Het verhaal van de verdachte in Dossier 6 schetst echter een ander plaatje: “Ik heb [in Syrië] bombardementen meegemaakt, en dan zag ik die kinderen juist alleen maar schreeuwen en wegrennen”, zegt zij.

Uit de bestudeerde rechtszaken blijkt dat het voor gerechtelijke instanties, pleeggezinnen en jeugdzorginstellingen moeilijk is om zicht te krijgen op de trauma's van kinderen die met hun jihadistische ouders in strijdgebied zijn geweest. In verschillende uitspraken benoemen gerechtelijke instanties dat kinderen “mogelijk” trauma's hebben opgedaan, of dat hier “rekening mee moet worden gehouden”, maar dat het “onduidelijk” is in hoeverre dit daadwerkelijk het geval is (Rechtszaak 23; Rechtszaak 24; Rechtszaak 25; Rechtszaak 26). Toch signaleren diverse partijen dat kinderen van terugkeerders zich in Nederland over het algemeen goed ontwikkelen (bijv. Rechtszaak 23; Rechtszaak 25; Rechtszaak 26). In Rechtszaak 26 wordt bijvoorbeeld vastgesteld dat de dochter van een jihadistische moeder na haar terugkeer uit Syrië “een grote ontwikkeling” heeft laten zien (Rechtszaak 26). In een andere zaak van een TA-gedetineerde moeder schrijft een jeugdbeschermingsinstantie: “De kinderen zijn door hulpverleners geobserveerd in het pleeggezin. Zij ontwikkelen zich positief en doen het goed op school” (Rechtszaak 25). De kinderen zouden vloeiend Nederlands spreken en laten volgens betrokkenen geen hechtings- of gedragsproblemen zien. Hoewel het onbekend is hoe kinderen zich op de langere termijn zullen ontwikkelen, suggereren deze observaties dat kinderen van terugkeerders niet noodzakelijkerwijs met trauma's of probleemgedrag kampen.

Deradicalisering en losmaken

Vrijwel alle rechtsextremistische respondenten die we hebben gesproken, hebben zich – in ieder geval gedeeltelijk – losgemaakt van hun ouders' denkbeelden. In dat proces blijken specifieke *triggerevents* een belangrijke rol te kunnen spelen. Zo vertelt Liam, een Amerikaanse voormalig rechtsextremistische respondent, dat hij last kreeg van cognitieve dissonantie toen hij plotseling verliefd werd op een zwarte vrouw: “*On the one side I was becoming more and more involved in this Nazi movement – as a renown, well-saluted, well-respected SS-officer. (...) Yet at the same time, I was also falling for this black woman*”, vertelt hij (Interview Liam). De confrontatie met het racisme dat zijn vrouw te verduren krijgt, vormt uiteindelijk de eerste stap in zijn deradicaliseringsproces. Voor een andere respondent was het een gevangenisstraf die ertoe leidde dat hij zich losmaakte van de extremistische

denkbeelden van zijn familie. *“I had this judge, who was a Jewish man, who was very supportive of me. He didn’t believe I was the man he saw in front of him. He truly believed that I could change”* (Interview Ethan). Ook raakte hij in detentie bevriend met een zwarte celgenoot – met wie hij meer raakvlakken bleek te hebben dan hij voor mogelijk had kunnen houden. *“At first, I didn’t want to have anything to with him. But once we started talking, we really opened up, and just talked and talked about our lives. (...) It really opened my eyes”* (Interview Ethan).

Religie kan eveneens een belangrijke rol spelen in het proces van losmaken. Eén van de respondenten vertelde na een ingrijpende medische diagnose voor het eerst in contact te komen met een priester, waarna hij zich verder in het christelijke geloof ging verdiepen. Zijn religie neemt uiteindelijk de plaats in van de rechtsextremistische ideologie die hij al van jongs af aan heeft gevolgd (Interview Liam). Respondent Abigail vond eveneens heil in het christelijke geloof, nadat zij zich losmaakte van haar rechtsextremistische wortels. *“I suddenly became very, very traditionally Christian”,* vertelt zij. *“But it actually took me a while before I realized: Oh, this is actually the same old stuff, all over again. I just wanted rules to follow, and to have an explanation for why the world is a dangerous place”* (Interview Abigail).

Respondent Michael, afkomstig uit een rechtsextremistisch milieu, vertelt dat een DNA-test zijn kijk op de wereld veranderde. Waar hij verwachtte dat deze test de vermeende Duitse wortels van zijn voorouders zou bevestigen, bleek de uitslag juist op een Joodse herkomst te duiden. *“It changed everything”,* vat hij samen (Interview Michael). Michael besluit, na de initiële shock, zijn *roots* volledig te omarmen, en bekeert zich tot het jodendom. Ook bij hem neemt religie uiteindelijk de plaats van zijn rechtsextremistische ideologie in. De voormalig rechtsextremistische respondenten Brooke en Ethan vertellen juist dat Oosterse religies hen hielpen om los te komen van de denkbeelden van hun ouders. *“I didn’t realize how much of this [right-wing extremist] ideology was entangled with all this Christian-identity stuff, until I started reading about other religions”,* zegt deze laatste (Interview Ethan). Specifiek het boeddhisme leert Ethan om op een andere manier – *“a less negative, less toxic way”* – naar de wereld te kijken, zegt hij. Dit geldt ook voor Brooke, die zich eveneens tot het boeddhisme en hindoeïsme heeft gewend. Haar christelijke achtergrond heeft zij gelijktijdig met haar rechtsextremistische opvoeding achter zich gelaten. *“I just felt like Christianity had been so misused in my life. I was astounded by how religion was used to cover-up the most gruesome acts of violence, so I just could not hold onto that anymore”* (Interview Brooke).

Voor andere respondenten gaat dit proces van losmaken gepaard met een periode van zelfstudie. Zo vertelt Amerikaanse respondent Jeffrey dat hij zich zelfstandig begon te verdiepen in de Tweede Wereldoorlog. Op die manier kwam hij erachter dat de Holocaust – die zijn ouders altijd hadden ontkend – wel degelijk had plaatsgevonden (Interview Jeffrey). Hij besluit uiteindelijk om het concentratiekamp in Dachau te bezoeken, ter bezegeling van het losmaken van de extremistische denkbeelden van zijn ouders. Voor Jocelyn, de dochter van rechtsextremistische ouders uit het

Verenigd Koninkrijk, bestond het proces van losmaken uit het bestuderen van vele geschiedenisboeken en archiefmateriaal om haar familiehistorie beter te begrijpen (Interview Jocelyn).

Toch blijft het voor veel respondenten een continu proces van losmaken. Sommigen beschrijven dat zij nog altijd alert moeten blijven, om niet terug te vallen op het gedachtegoed dat zij als kind hebben meegekregen: *“Even today, I have to check myself every now and then. I have to be like: “No wait, I don’t wanna go there again”. Because that way of thinking is just so deeply engrained in my system, you know. At a cellular level almost”* (Interview Jeffrey). Een Britse respondent vat samen: *“The process is never truly finished”* (Interview Jocelyn). Deze observatie past bij inzichten uit de levensloopcriminologie, waaruit blijkt dat het losmaken (*“desistance”*, Laub & Sampson, 2001) niet een eenmalige beslissing is, maar een besluit dat keer op keer opnieuw moet worden genomen.

Contactverbreking en -continuering

Zes van de voormalig rechtsextremistische interviewrespondenten zeggen dat het verbreken van contact met extremistische gezinsleden noodzakelijk was voor hun herstel (Interview Charlotte; Interview Brooke; Interview Liam; Interview Damian; Interview Ethan; Interview Benjamin). *“I had to cut ties, I just had to. It’s similar to drug addicts and alcoholics: you can’t heal in the environment that made you sick in the first place”*, aldus één van hen (Interview Brooke). Een ander vertelt: *“I cut my dad’s side of the family out completely. I only have one uncle that I talk to from that side of the family. But even still, our politics don’t line up anymore”* (Interview Ethan). Charlotte, een respondent uit de Verenigde Staten, zegt dat zij ervoor gekozen heeft niet alleen met haar rechtsextremistische ouders te breken, maar ook met haar broer en zus, omdat zij bang is dat haar ouders anders alsnog via hen contact zouden kunnen opnemen. *“I was terrified of the idea that [my siblings] might let my parents around my kids if I ever asked them to babysit”*, legt zij uit (Interview Charlotte). Ook de Amerikaanse Brooke zegt dat zij haar rechtsextremistische vader niet meer spreekt om haar kinderen tegen zijn denkbeelden te beschermen.

Enkele respondenten die uit een rechtsextremistisch milieu komen, vertellen bovendien dat hun omgeving zeer negatief reageerde op hun contactverbreking. Vooral andere extremistische familieleden en familievrienden konden hier moeilijk mee omgaan. De Amerikaanse respondent Brooke vertelt bijvoorbeeld dat haar rechtsextremistische familie haar een *“race traitor”* noemde toen zij de banden met hen verbrak. Een andere respondent uit de Verenigde Staten zegt dat vrienden van zijn rechtsextremistische vader hem probeerden zwart te maken, omdat hij zich uitsprak tegen zijn vaders’ activiteiten. Ook werd hij via sociale media door familievrienden bedreigd, die hem eveneens als verrader beschouwden (Interview Jeffrey).

Toch hebben niet alle respondenten het contact met hun ouders verbroken. Meerdere respondenten geven aan dat hun ouders nog altijd een belangrijke rol spelen in hun leven. Ondanks dat zij zich inmiddels van hun ouders’ gedachtegoed hebben gedistantieerd, blijven zij hun extremistische

ouders steunen en soms zelfs verdedigen. In deze gesprekken is vaak dan ook sprake van een zekere *moral disengagement* (morele ont koppeling, zie Bandura, 2002): om zich met de handelingen en denkbeelden van hun ouders te verenigen, kunnen respondenten hun ouders' activiteiten bagatelliseren of verzachten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van allerlei eufemismen door respondenten. Zo zegt de dochter van een rechtsextremistische neonazileider dat de gewelddadige acties van zijn vader "onpopulair" waren, maar dat hij niet uit slechte intenties handelde (Interview Jocelyn). Een andere respondent noemt haar nazistische grootvader een "romanticus" die verliefd werd op het idee van het Groot-Germaanse Rijk. "*I don't think he was necessarily hateful*", legt zij uit. Haar grootvader was in haar ogen geen slechte man, maar zijn keuzes kwamen voort uit een zekere "blindheid" voor het grotere plaatje (Interview Madison). Andere respondenten spreken eveneens zeer positief over hun extremistische (groot)ouders, en zetten hen soms zelfs op een voetstuk. Eén Amerikaanse respondent verwijst naar de memoires van zijn rechtsextremistische vader als "*The Bible of the racist right*" en naar zijn vaders organisatie als "*one of the most prominent hate groups in the entire world*" (Interview Jeffrey). Zijn vader zelf beschrijft hij bovendien meermaals met eufemistische termen, zoals "*the most dangerous man in the US*" en als "*an extremely intelligent man*" (Interview Jeffrey). Dit suggereert dat hij, ondanks zijn deradicaliseringsproces, nog veel trots voelt voor zijn vader en de status die hij zich in rechtsextremistische kringen verworven had. Ook spreekt hieruit de onvoorwaardelijke loyaliteit die we in het hoofdstuk 'Overdracht' al observeerden.

Opmerkelijk in deze laatste casus is overigens dat de tweelingbroer van betreffende respondent totaal anders met de situatie om is gegaan – ondanks hun gedeelde opvoeding. Deze tweelingbroer besloot al op jonge leeftijd geen contact meer te willen met zijn extremistische vader, terwijl betreffende respondent nog jarenlang geprobeerd heeft om een goed contact met hem op te bouwen. "*My brother grew to hate my father*", zegt hij hierover. "*When my father passed away, I asked [my brother] to go to the memorial service together. But he was like: 'No way, good riddance. I'm glad he's dead'. But I personally never felt that way*" (Interview Jeffrey).

Dit laat zien dat verschillende kinderen uit hetzelfde extremistische gezin op verschillende manieren met hun jeugd kunnen omgaan. Waar sommigen alle contact verbreken (ofwel met het oog op herstel, ofwel vanuit boosheid en teleurstelling), blijven anderen zich achter hun ouders scharen. Voor deze laatste groep blijkt een zekere morele loskoppeling noodzakelijk om zich – ondanks hun deradicaliseringsproces – met hun ouders' ideologie te kunnen verenigen.

Doorwerking als ouder

Sommige (volwassen) kinderen die uit een extremistisch gezin komen, lijken later te worstelen met hun eigen rol als ouder. Respondent Abigail vertelt bijvoorbeeld dat zij tweemaal haar pasgeboren baby's heeft afgestaan voor adoptie, omdat zij geloofde dat zij door haar jeugd nooit een goede moeder zou kunnen zijn. "*I was like, I am going to ruin this human being, for sure*" (Interview Abigail). Een andere

respondent afkomstig uit een rechtsextremistisch milieu vertelt dat hij als volwassene eveneens jarenlang geen kinderen wilde. Hij was bang om de haatvolle genen van zijn ouders door te geven aan zijn kinderen (Interview Jeffrey). Ook was hij ervan overtuigd dat hij nooit een goede vader zou kunnen zijn door zijn familiegeschiedenis. Uiteindelijk besluiten Jeffrey en zijn vrouw om te adopteren. *“When we finally came up with the idea of adopting, I insisted on having girls. I was afraid that if I had a son, I would somehow end up treating my son the way my dad treated me”* (Interview Jeffrey).

Ook Brooke, een Amerikaanse respondent afkomstig uit een rechtsextremistisch gezin, besluit te adopteren. Die keuze was voor haar een “pure spirituele roeping”, legt zij uit (Interview Brooke). Ze ontfermt zich over een bi-cultureel kindje, in de hoop zo voorgoed afstand te kunnen nemen van het rechtsextremistische gedachtegoed van haar ouders, en om de dingen – althans gevoelsmatig – enigszins “recht te zetten” (Interview Brooke). De Amerikaanse Abigail zegt op gelijke wijze dat zij zich verplicht voelt om haar kinderen in een volledig haat- en geweldloze wereld groot te brengen: *“I have a life-long commitment to making amends”* (Interview Abigail). In het verlengde hiervan beschouwen anderen het ouderschap als een kans om kinderen iets te bieden wat zij nooit hebben gehad. De voormalig rechtsextremistische Liam vertelt bijvoorbeeld dat hij heel blij is dat hij zijn kinderen van een “normale, gezonde” opvoeding kan voorzien. *“That is something that I never knew. And I’m so happy to see that we can provide that [to our children], really”* (Interview Liam). Een andere Amerikaanse respondent, die zelf opgroeide in een rechtsextremistisch gezin, vertelt:

“As far as parenting goes, it was a very, very important thing to not do any of the things that [my father] had done. Being a mother is the most important role of my life. Because I was determined to make my children’s lives better. To leave these generation-old, traumatic curses behind and make our own legacy, you know” (Interview Brooke)

Ook hieruit spreekt de toewijding van (voormalig) rechtsextremistische respondenten om betere ouders te zijn dan zij zelf ooit hebben gehad. Dit element komt in gesprekken met (voormalig) jihadistische respondenten niet zo zeer terug. Dat kan mede verklaard worden doordat we weinig (voormalig) jihadistische respondenten hebben gesproken die zelf uit een extremistisch gezin komen.

Spijt en schaamte

Meerdere voormalig extremistische ouders zeggen dat zij spijt hebben over de manier waarop zij hun kinderen in het verleden hebben opgevoed. *“My whole past is a regret”*, vat één van hen samen (Interview Michael). Michael vertelt dat zijn oudste zoon onlangs uit de kast is gekomen, maar dat deze dat erg spannend vond, omdat hij wist van zijn ouders’ neonaziverleden. De zoon was bang dat zijn ouders negatief zouden reageren, aldus betreffende respondent:

“I was very supportive [of his coming-out], of course. But had I still been in the movement at that time, I most certainly would have lost my mind. I probably would have flipped out and would have told him: “No, you just don’t understand, you’re indoctrinated by the Zionist occupational government”. I would have literally thought: “Oh my god, the media grabbed the whole of my son’s mind”. It would have been horrible. It would have mentally scarred him in ways that are almost irreparable. That is very sad to think about”
(Interview Michael)

Een andere voormalig rechtsextremistische respondent vertelt dat ook hij veel schaamte heeft gevoeld over zijn verleden:

“There was a lot of shame. For the longest time, I couldn’t even go to the beach with [my children] because I had a swastika tattoo on my arm. It’s covered up now. But I was afraid to even go to the beach, take my shirt off or do anything with my children because of the shame” (Interview Ethan)

Ethan herinnert zich in het verleden foto’s van zijn kinderen in neonazikostuums op sociale media te hebben geplaatst, waar hij eveneens met schaamte op terugkijkt. *“I look back and feel like... Why would I have ever done that to my children? It might be part of your whole life, but it’s not part of theirs”* (Interview Ethan). Toch vindt hij deze schaamte iets positiefs: *“It is all healthy shame. You know, healthy shame is “I did bad. I did wrong”, toxic shame is “I am bad. I am wrong”. And I think toxic shame is at the root of it all”,* legt hij uit. *“That feeling of being less-than, not powerful, unlovable... it’s at the root of all the hate. Healthy shame, on the other hand, means you are willing to heal, willing to be better”* (Interview Ethan).

Voor (voormalig) jihadistische respondenten lijkt spijt en schaamte minder een rol te spelen. Mogelijk komt dat wederom doordat veel van de (voormalig) jihadistische ouders die we hebben gesproken in detentie zitten, en daardoor sowieso overwegend weinig contact hebben met hun thuisfront. Daarnaast kunnen gevoelens van spijt en schaamte bewust worden vermeden, om de gevolgen van het eigen handelen niet in te hoeven zien. Zo vertelt één van de (voormalig) jihadistische respondenten:

“Spijt is altijd beetje lastig om te zeggen. Ik vind dat mensen hun eigen keuzes moeten maken. En ja, als het over mijn kinderen ofzo gaat... Het is natuurlijk nooit leuk om ze pijn te doen, maar ja. Kijk, uiteindelijk heb je die vrijheid om fouten te maken, om keuzes te maken. Ik heb zelf drie kinderen. Ik zou mijn kinderen niet afrekenen op bepaalde keuzes die zij maken. Ik zou gewoon willen dat ze erachter staan. (...) Dus ik denk dat

schuldgevoel ofzo... daar schiet je niks mee op. Ik denk dat ik zelf verantwoordelijk ben voor hoe ik mij voel.” (Interview Abdelkader)

Ook hier is mogelijk sprake van morele ontkoppeling. De gevolgen van de eigen keuzes worden door een individualistisch narratief losgetrokken van hun sociale context – en daarmee gebagatelliseerd. Hoewel betreffende respondent erkent dat hij zijn kinderen mogelijk pijn heeft gedaan met zijn keuzes, neemt hij hier geen verantwoordelijkheid voor, omdat hij naar eigen zeggen “de vrijheid [heeft] om fouten te maken” (Interview Abdelkader).

Voorlichting

De meeste voormalig extremistische ouders die we hebben gesproken, geven aan op enig moment hun kinderen te hebben voorgelicht over hun geschiedenis. *“At some point I was like: ‘I’m well-known, I’m well-hated by certain people... We’re gonna have to talk’. And I sort of laid it all out for my kids”* (Interview Michael). Die transparantie is belangrijk, zegt betreffende respondent. Kinderen lopen anders het risico om via-via te horen te krijgen over de geschiedenis van hun ouders. *“I wanted to help them understand what I believed, and why”* (Interview Michael). Respondent Abigail vertelt op een soortgelijke manier hoe zij haar kinderen voorlichtte: *“I never wanted my kids to accidentally discover, like ‘your mom was a Nazi’ or whatever. So, I made a choice to be very open and honest with them”*.

Ook voor Ethan, een voormalig rechtsextremistische respondent uit de Verenigde Staten, was het voorlichten van zijn kinderen een logische keuze: *“I mean, they were getting older, and if you Google my name... It’s pretty self-evident”*, vertelt hij. *“I just wanted them to hear about it from me”* (Interview Ethan). Betreffende respondent vreesde immers dat zijn kinderen door hun ouderlijke geschiedenis vatbaar zouden kunnen zijn voor de boodschappen van nieuwe rechtsextremistische bewegingen, zoals de Proud Boys. *“It worries me, that [my children] may feel themselves attracted to these groups because of my own past”* (Interview Ethan). Door hen hierover voor te lichten, hoopte hij hun weerbaarheid te vergroten. De angst dat zijn kinderen uiteindelijk alsnog in het rechtsextremistische gedachtegoed belanden, komt ook terug in het gesprek met een andere voormalig rechtsextremistische respondent. *“That fear is always there. It still keeps me up, sometimes. But then again, for my kids, my door is always open to talk and communicate”* (Interview Damian).

Ook enkele (voormalig) jihadistische respondenten vertellen dat zij hun kinderen op enig moment willen vertellen over hun geschiedenis en hun ervaringen in de gevangenis. “Maar alles heeft een bepaalde leeftijd, natuurlijk”, voegt één van hen daaraan toe (Interview Karim). Een andere (voormalig) jihadistische respondent, Nour, vertelt juist dat zij vanaf het eerste moment eerlijk en open is geweest naar haar kinderen. Zij heeft nooit voor haar kinderen verborgen waarom zij in detentie verblijft:

“Ik heb tegen de kinderen gezegd dat we in het IS-gebied waren en dat IS eigenlijk heel veel verkeerde dingen heeft gedaan en dat de politie nu aan het onderzoeken is of mama daaraan heeft meegedaan of niet. En als de politie zegt dat ik er wel aan heb meegedaan, dan moet ik langer [in de gevangenis] blijven, en als de rechter zegt “Nee daar ben ik het niet mee eens”, dan mag ik eerder naar huis. Ik heb ook tegen de kinderen gezegd: “Jullie weten hoe mama is en wij weten hoe wij zijn, maar de buitenwereld weet dat niet, en dat zijn ze nu aan het onderzoeken”.” (Interview Nour)

De (voormalig) jihadistische gedetineerde Abdelkader heeft nooit aan zijn kinderen verteld waarom zij zijn uitgereisd. Ook tijdens hun verblijf in IS-gebied heeft hij het hier nooit met hen over gehad, vertelt hij:

“Nee, ik heb daar nooit over gesproken met mijn kinderen. Ze waren nog te jong. Mijn dochter was zes. Wat ga je tegen een zesjarige zeggen? Zij begrepen wel dat er werd gebombardeerd en als ze een vliegtuig hoorde dan ging een bom vallen. Dan zeiden ze “vliegtuig is een slechte man”. Maar wij wilden ze gewoon laten genieten van het kind-zijn. Klinkt een beetje raar, maar dat was niet het moment. Ik wist wel dat die gesprekken vroeg of laat nog wel zouden komen.” (Interview Abdelkader)

Mustafa, een andere gedetineerde en (voormalig) jihadistische vader, zegt eveneens niet aan voorlichting te hebben gedaan. Hij is van mening dat kinderen niet geholpen zijn met dergelijke details. Ook over zijn veroordeling heeft hij niet met hen gesproken (Interview Mustafa). Of zijn vrouw aan hun dochter heeft verteld waarom hij in de gevangenis zit, weet hij niet:

“Ik weet niet of haar moeder dat heeft uitgelegd. Ik weet het eigenlijk niet. Ik heb het ook niet gevraagd. Sommige dingen, die wil je gewoon niet weten. Ik bedoel, hoe ga je dat vragen? “Heb je aan haar verteld dat haar vader in de gevangenis zit?” Ik weet niet hoe je zo’n vraag moet stellen. Dan denk ik: weet je wat, laat maar gewoon” (Interview Mustafa)

Mustafa denkt echter dat zijn dochter wel een vermoeden heeft, zeker nu ze steeds ouder wordt:

“Ze beseft het wel, tuurlijk (...) Kinderen van twee of drie, die weten die dingen misschien niet, maar nu begint het [te komen]. Meisjes worden toch wat sneller volwassen dan jongens. Ze beseft heel goed wat er speelt om haar heen. (...) Als kind van vijf wist ik ook altijd precies waar mijn vader en moeder waren.” (Interview Mustafa)

Een andere (voormalig) jihadistische respondent vertelt dat hij zijn kinderen niets gaat vertellen over zijn tijd in IS-gebied. “Echt niks. Ik ga gewoon liegen. Dat is een staatsgeheim” (Interview Soufiane). Hij vertelt dat hij van plan is om bij zoekmachine Google een verzoek in te dienen om alle mediaberichten over hem te laten verwijderen. “Geloof mij, je bereikt er niks mee als je je gezin daarmee opzadelt” (Interview Soufiane).

Voorlopige conclusie

In dit laatste hoofdstuk hebben we stilgestaan bij de lange termijneffecten van extremistische overdracht, opvoeding en ouderschap. Zowel de kinderen die opgroeiden in een extremistisch gezin, als voormalig extremistische ouders, ervaren verschillende gevolgen van hun familiegeschiedenis. Negatieve reacties vanuit de buitenwereld, waaronder stigmatisering en labeling, blijken regelmatig te worden ervaren. Dergelijke vijandigheid kan de overdracht van extremistisch gedachtegoed versterken: enerzijds doordat het de isolatie van extremistische gezinnen versterkt, waarmee eventueel tegengeluid wordt buitengehouden, en anderzijds omdat dit het slachtoffergevoel van kinderen uit extremistische gezinnen mogelijk aanwakkert. Dit gepercipieerde (collectieve) slachtofferschap speelt een belangrijke rol in de narratieven van deze gezinnen, zo zagen we al in ons eerdere onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021; zie ook Pemberton & Aarten, 2018).

Dat kinderen niet noodzakelijkerwijs in hun ouders' extremistische voetsporen treden, blijkt bovendien uit het feit dat kinderen uit extremistische gezinnen wel degelijk in staat zijn om zich los te maken van hun ouders' ideologie. Vrijwel alle respondenten die we hierover hebben gesproken, hebben een proces van deradicalisering ondergaan, zo beschreven we in dit hoofdstuk. Dit reflecteert een belangrijke tekortkoming van onze selectiemethode: gederadicaliseerde respondenten waren makkelijker te bereiken en bovendien meer bereid om aan ons onderzoek mee te werken. Hierdoor hebben we geen zicht op de verhalen van mensen die dit proces van losmaken níet hebben ondergaan, en kunnen we niet zeggen in hoeverre hun omstandigheden verschillen van die van de personen voor wie dit wel geldt.

Desondanks liet onze analyse van deze laatste groep ons zien dat er verschillende redenen kunnen zijn dat men de extremistische gezinsideologie verlaat. De rol van tegengeluid en ontmoetingen met “de Ander”; nieuwe vormen van zingeving, waaronder ook (oosterse) religie; en zelfstudie, staan hierin centraal. Dit suggereert dat het doorbreken van de isolatie van het extremistische gezin cruciaal is om andere verhalen, en daarmee wereldbeelden, toe te laten, en deradicalisering mogelijk te maken. Deze observatie past bij eerder onderzoek dat het belang van tegengeluid in deradicalisering aantoont (Hansen & Lid, 2020; Koehler, 2016). Ook blijkt uit ons onderzoek dat het voor sommigen noodzakelijk is om het contact met extremistische familieleden te verbreken, om een nieuwe identiteit te kunnen ontwikkelen. Ook dit past bij bestaande literatuur die suggereert dat het verbreken van contact voor

kinderen uit dysfunctionele gezinnen een effectieve manier kan zijn om hun weerbaarheid te vergroten (bijvoorbeeld Meyers, 2016; Schnarrs e.a., 2020).

Toch worstelen zelfs de respondenten die de gezinsideologie van zich afgeworpen hebben met trauma's en psychische problematiek. Ook hebben zij veelal moeite met hun latere ouderrol, aangezien zij bang zijn dat zij door hun geschiedenis niet geschikt zijn om een kind groot te brengen. Sommigen besluiten daarom hun kinderen ter adoptie af te staan, of juist zelf kinderen te adopteren. Tot slot laten onze interviews zien dat ook voormalig extremistische ouders door hun verleden worden achtervolgd. Zij kijken vaak met schaamte en spijt terug op de opvoedkeuzes die zij in het verleden hebben gemaakt. Sommigen kiezen daarom voor een voorlichtingsmoment waarin zij hun beslissingen van destijds aan hun kinderen toelichten. Vermoedelijk is een dergelijk openhartig gesprek voor zowel ouder als kind cruciaal om zich met de extremistische familiegeschiedenis te kunnen verenigen – gelet op de manier waarop respondenten op (het effect van) een dergelijk gesprek reflecteren. Dat sommige (voormalig jihadistische) respondenten aangeven dit gesprek niet met hun kinderen te hebben gevoerd, en dit ook niet van plan zijn, kan in dat licht als zorgelijk worden beschouwd. Mogelijk werkt dit zwijgen op langere termijn indirecte overdrachtsmechanismen, zoals gezien in de paragraaf 'Romantisering van de ideologie', in de hand.

Discussie en Conclusie

In de academische literatuur is veel aandacht voor de invloed die ouders op tal van terreinen op hun kinderen hebben. De manier waarop extremistische denkbeelden van ouder op kind kunnen worden overgebracht, is tot nu toe echter nog nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest, zo constateerden we in een eerder rapport aan de hand van een systematische literatuurstudie (Van Wieringen e.a., 2021). We concludeerden dat op internationaal niveau nog weinig bekend is over de manier waarop extremistische ouders hun kinderen opvoeden, en de mate waarin zij daarbij hun denkbeelden overbrengen. Hoewel het aan speculaties niet ontbreekt, is empirisch onderzoek naar deze groep schaars. Het huidige rapport had dan ook tot doel om hier meer zicht op te krijgen. Aan de hand van 30 interviews en inzage in 12 OM-dossiers en 27 gerechtelijke uitspraken, schetsten we een beeld van het gezinsleven van rechtsextremistische en jihadistische ouders. We bekeken in hoeverre en op welke manier de intergenerationele overdracht van extremisme zich in de praktijk voordoet, en hoe deze overdrachtsdimensie zich verhoudt tot de opvoedingspraktijken en ouderschapsstijlen van extremistische ouders. Ook stonden we stil bij de langere termijneffecten van het extremistische gezinsleven, waarbij niet alleen kinderen maar ook ouders veelal blijken te worstelen met hun geschiedenis.

Door de uiteenlopende bronnen die we hebben gebruikt, hebben we een gelaagd beeld kunnen krijgen van extremistische ouders en hun kinderen. Dit maakt het huidige rapport van waarde voor iedereen die werkt met gezinnen waarin mogelijk sprake is van extremistische overdracht. Hierbij moet worden vermeld dat dit rapport in de eerste plaats illustreert hoe het extremistische gezinsleven eruit *kan* zien. We zagen, naast enkele gelijkenissen, ook veel verschillende manifestaties hiervan. De resultaten van dit rapport zijn daarom ook niet bedoeld voor de duiding van individuele casussen - waarbij een maatwerkbenadering te allen tijde de voorkeur heeft. Wel biedt dit onderzoek een eerste inkijk in de mechanismen en dynamieken waarmee de intergenerationele overdracht van extremisme mogelijk plaatsvindt.

In dit hoofdstuk zullen we stilstaan bij onze belangrijkste observaties, de inzichten die hieruit kunnen worden afgeleid, en de manier waarop deze inzichten antwoord geven op onze onderzoeksvragen. Ook gaan we in op de manier waarop onze bevindingen binnen bestaande theoretische kaders passen; en de implicaties de mogelijke praktische en beleidsimplicaties van deze bevindingen. Tot slot zullen we ingaan op de methodologische beperkingen van de huidige studie en de aanbevelingen voor vervolgonderzoek die hieruit voortvloeien.

Beantwoording van de onderzoeksvragen

Dit onderzoek diende diverse doelen. We wilden niet alleen bestuderen hoe processen van intergenerationele overdracht zich manifesteren in extremistische gezinnen (beschrijvend doel), maar ook een poging wagen te leren over de ouderlijke motivaties om deze denkbeelden al dan niet over te brengen (verklarend doel) en kijken in hoeverre extremistische gezinnen met diverse ideologische opvattingen van elkaar verschillen (vergelijkend doel). Elk van deze vragen zullen we hieronder afzonderlijk behandelen.

1. Hoe vindt de intergenerationele overdracht van extremisme plaats?

In dit rapport probeerden wij te schetsen hoe het intergenerationele overdrachtsproces eruit kan zien. Wij zagen hierbij dat zowel directe als indirecte overdrachtsmechanismen een rol kunnen spelen. Directe overdrachtsmechanismen zijn de intentionele en bewuste manieren waarop ouders pogen hun denkbeelden op hun kinderen over te dragen. In deze directe mechanismen komen veel van de elementen terug die we al in ons eerdere rapport *Van Ouder op Kind* (Van Wieringen e.a., 2021) benoemden. Zo beschreven we het belang van sociale isolatie in extremistische gezinnen, waarbij ouders hun kinderen zoveel mogelijk weghouden bij de buitenwereld. Zij oefenen strenge controle uit op de vriendschappen, hobby's en sociale relaties die kinderen aangaan. Ook beperken zij de media die kinderen consumeren, waarbij enkel kanalen die binnen de ouderlijke ideologie passen, zijn toegestaan. Hiertegenover staat de observatie dat ouders hun kinderen introduceren tot hun eigen netwerk van gelijkgestemden, waarin de denkbeelden van betreffende ouders weerklank vinden. Kinderen worden al op jonge leeftijd gestimuleerd deel te nemen aan de extremistische bijeenkomsten waar hun ouders onderdeel van uitmaken, en door knutselworkshops en spelletjesdagen met extremistische thema's maken zij 'spelenderwijs' kennis met de haatdragende denkbeelden van hun ouders. In sommige gevallen nemen ouders hun kinderen mee bij het plegen van extremistisch geweld – maar dergelijke casussen lijken zeldzaam.

De intergenerationele overdracht van extremisme vindt voorts plaats via het taalgebruik van ouders. Hierin is het dualistische, zwart-wit-wereldbeeld terug te zien dat over het algemeen kenmerkend is voor extremistische ideologieën. Door negatief te praten over andersdenkenden, en tegelijkertijd de eigen *in-group* op te hemelen, brengen extremistische ouders hun denkbeelden op hun kinderen over. Processen van "*othering*" spelen bij uitstek een belangrijke rol in de constructie van ouderlijke narratieven. *Othering* verwijst naar het fenomeen waarbij individuen of groepen als "De Ander" worden weggezet; buiten de eigen groep worden geplaatst; en als verschillend, vreemd of inferieur worden beschouwd. Extremistische ouders gebruiken *othering* om de groepsidentiteit (als gezin, maar ook als onderdeel van een extremistische beweging) te versterken, door het scheppen van een extern vijandsbeeld, en het creëren van een dichotomie tussen "wij" en "zij".

Tot slot kent de intergenerationele overdracht van extremisme, althans binnenshuis, een visuele dimensie: ouders gebruiken allerlei symbolen, vlaggen, decoraties en, in sommige gevallen, outfits of uniforms om de ideologie te bestendigen in de thuissfeer. Hierdoor leren kinderen al op jonge leeftijd dat de veiligheid en geborgenheid van de thuissfeer gekoppeld is aan (symbolen van) de ouderlijke ideologie. Ook kiezen ouders specifiek voor speelgoed dat in lijn ligt met hun denkbeelden, soms zelfs in de vorm van (speelgoed)wapens. Dit kan mogelijk de overdracht van extremistische ideologieën waarin geweldsverheerlijking een centrale rol speelt, stimuleren.

Deze mechanismen vinden niet in een vacuüm plaats. Zo zagen wij in Hoofdstuk 3 dat het ouderschap een belangrijke rol speelt in de narratieven van extremistische groeperingen. Specifiek moeders vervullen een symbolische rol in deze gemeenschappen: zij worden zowel in rechtsextremistische als in jihadistische kringen gezien als de dragers van een nieuwe generatie van extremisten, wat het krijgen van kinderen tot hun belangrijkste taak maakt. Kinderen worden op hun beurt op hun voetstuk geplaatst binnen deze narratieven, door hun gepercipieerde zuiverheid en vormbaarheid. Ook het multigenerationele en schijnbaar deterministische aspect van deze narratieven – waarbij (groot)ouders benadrukken dat “strijdersbloed” al generaties lang wordt doorgegeven – lijkt hierin relevant, zagen we in de paragraaf ‘Multigenerationele overdracht’. Dit kan kinderen het gevoel geven uitverkoren of voorbestemd te zijn een extremistisch strijder te worden. Het gevoel deel uit te maken van een langere traditie van extremistisch geweld appelleert bovendien aan de behoefte aan zingeving en ‘*belonging*’ die extremistische ideologieën kunnen vervullen.

2. *Waarom doet overdracht zich in bepaalde gevallen wel of niet voor? Wat ligt hieraan ten grondslag?*

Zoals we in dit rapport beschreven, vindt de intergenerationele overdracht van extremisme zeker niet altijd plaats. Dit kan twee verschillende redenen hebben: de overdracht slaagt niet, of de overdracht wordt in zijn geheel niet nagestreefd. Allereerst kunnen ouders wel de ambitie hebben om hun ideologie aan hun kinderen mee te geven, maar zijn zij hier niet succesvol in. Het overdrachtsproces is immers niet enkel afhankelijk van ouderlijke intenties: naast directe overdrachtsmechanismen spelen ook indirecte mechanismen een rol, zo observeerden we in dit rapport (zie het hoofdstuk ‘Overdracht’). Indirecte overdrachtsmechanismen verwijzen naar de verschillende manieren waarop kinderen met de door hun ouders aangereikte denkbeelden omgaan, en de mate waarin zij zich het extremistisch gedachtegoed al dan niet eigen maken. Deze dimensie reflecteert de dynamische en multi-directionele aard van intergenerationele overdrachtsprocessen – waarbij zowel ouders als kinderen elkaar direct of indirect beïnvloeden in hun overtuigingen, normen en waarden (Bernardi, 2013; Roest, 2007). Zo zagen we in ons onderzoek dat sommige kinderen uit extremistische gezinnen een diepgaande mate van loyaliteit en vertrouwen richting hun ouders laten zien. Ondanks – of dankzij – hun soms zware jeugd en geïsoleerde opvoeding, blijven sommigen een onvoorwaardelijke liefde voor hun extremistische

ouders voelen. Ook blijken enkelen hun ouders op een voetstuk te zetten en hun denkbeelden te romantiseren. Hier speelt de aantrekkingskracht van het zwart-wit wereldbeeld van extremistische narratieven op (jonge) kinderen vermoedelijk een belangrijke rol, wat intergenerationele overdracht mogelijk stimuleert.

Desondanks ontwikkelen kinderen ook geregeld weerstand tegen de denkbeelden van hun ouders. Diverse van onze onderzoeksrespondenten gaven aan nooit ontvankelijk te zijn geweest voor hun ouders' extremistische ideeën. Dit kan op verschillende manieren worden geduid. Zo speelt de factor leeftijd hier mogelijk een rol: oudere kinderen zijn vermoedelijk minder vatbaar voor de ideologische invloed van ouders, doordat zij reeds een eigen identiteit hebben gevormd die losstaat van de gezinsideologie (zie ook Worthman, Tomlinson, & Rotheram-Borus, 2016). Daarnaast kunnen ook andere factoren die we in eerder onderzoek aanhaalden, hierbij meespelen, zoals kritisch denkvermogen en (emotionele) intelligentie (Van Wieringen e.a., 2021). Deze cognitieve vaardigheden kunnen de weerbaarheid tegen radicale of extremistische boodschappen vergroten, zo suggereert bestaande literatuur (Macaluso, 2016; Sas e.a., 2020; Stephens & Sieckelink, 2021). Tot slot zijn hechtings- en ouderschapsstijlen hier vermoedelijk relevante factoren. Zoals we in het tweede en derde hoofdstuk van dit rapport al zagen, kan de manier waarop ouders hun kinderen opvoeden de basis leggen voor al dan niet 'succesvolle' ideologische overdracht. Kinderen die in ambivalente of onveilige situaties worden grootgebracht, waarbij ouders zich autoritair, toegeeflijk of verwaarlozend tonen, zullen mogelijk onveilige hechtingsstijlen laten zien, en daardoor niet in staat zijn om een constructief-kritische houding aan te nemen ten opzichte van hun ouders' denkbeelden. Dit kan de intergenerationele overdracht van extremistisch gedachtegoed stimuleren.

Tegelijkertijd zagen we ook dat sommige extremistische ouders wel degelijk in staat zijn om hun kinderen een veilige en warme, liefdevolle opvoeding te bieden. De invloed die dit op het overdrachtsproces heeft, is niet duidelijk. Kinderen met veilige hechtingsstijlen hebben over het algemeen een positiever zelfbeeld en meer zelfvertrouwen (Kohnstamm & Wenneker, 2016; Sandoval 2008). Dat geldt ook voor kinderen die opgroeien bij ouders met autoritatieve ouderschapsstijlen (Deshpande & Chhabriya, 2013; Neal & Frick-Horbury, 2001). Het is daarom denkbaar dat deze groep beter in staat is om zich los te maken van hun ouders' extremistische gedachtegoed. Anderzijds is een ideologie die op liefdevolle wijze wordt overgedragen wellicht juist makkelijker aan te nemen, gezien de vertrouwensband die tussen ouder en kind bestaat. Deze potentiële dynamieken verdienen in toekomstig onderzoek verdere aandacht.

Waar het sommige ouders niet lukt om hun denkbeelden op hun kinderen over te dragen – hebben anderen niet eens deze ambitie. In de paragraaf 'Afwezigheid van overdracht' observeerden we dat niet alle ouders de behoefte hebben om hun kinderen met hun denkbeelden op te voeden. Vaak is dit een weloverwogen keuze: ouders willen hun kinderen weghouden bij het gevaar en geweld van het extremistische milieu waar zij deel vanuit maken. In dat geval kiezen ouders er soms voor om hun leven als extremist volledig gescheiden te houden van hun ouderrol – en leven zij naar eigen zeggen een

‘dubbelrol’. In andere gevallen is het gebrek aan overdracht het resultaat van een ideologisch conflict tussen ouders, waarbij één van de twee de overdrachtsintenties van de ander probeert in te perken. Ook praktische beperkingen, zoals verblijf in detentie, kan de directe overdracht van ouders verhinderen (al kan dit indirecte mechanismen zoals romantisering en idealisering door kinderen juist in de hand werken). Tot slot zagen we dat het krijgen van een kind het wereldbeeld en zelfbeeld van extremisten kan veranderen, waardoor de behoefte tot ideologische overdracht afneemt of zelfs geheel verdwijnt. Voor sommigen vormt het ouderschap uiteindelijk zelfs het startpunt van een deradicaliseringsproces.

Dit laat zien dat er diverse factoren zijn die al dan niet leiden tot de intergenerationele overdracht van extremisme. Desondanks blijkt dat de meeste (voormalig) extremistische ouders, zowel zij die hun ideologie doorgeven aan hun kinderen als zij die dat niet doen, hun keuze baseren op vergelijkbare overwegingen. In beide gevallen staat de (gepercipieerde) bescherming van kinderen centraal. Ouders die bewust ervoor kiezen hun kinderen *niet* op te voeden als extremisten, willen hen behoeden voor het (fysieke) geweld, de haat, de misogynie en het pessimisme dat kenmerkend is voor extremistische bewegingen. Vaak zien zij ook reële risico's in *doxing* (het online verspreiden van persoonlijke gegevens), wraakacties door rivaliserende groeperingen (met name onder neonazibewegingen), en sociale stigmatisering en uitsluiting. Aan de andere kant willen ouders die hun kinderen *wel* met extremistische denkbeelden opvoeden, hen eveneens beschermen – maar dan tegen een ‘gevaarlijke’ buitenwereld die gekenmerkt wordt door kwade krachten, machtige elites, desinformatie, verleidingen, zonden en andere existentiële bedreigingen. Dit laat zien dat ook deze groep ouders het beste met hun kinderen voorheeft, en niet vanuit kwade intenties handelt. Hoewel hun opvoedingskeuzes niet los kunnen worden gezien van extremistische narratieven die ouders opdagen een ‘nieuwe generatie’ van strijders voort te brengen, laat ons onderzoek zien dat deze ouders tegelijkertijd doen wat in hun ogen nodig is om hun kinderen weerbaar te maken tegen de gevaren van buiten. Dit is een constatering die tegen de gangbare beeldvorming van extremistisch ouderschap in gaat.

3. *In hoeverre verschilt overdracht in rechtsextremistische context van overdracht in jihadistische context?*

In de bestudering van rechtsextremistische en jihadistische gezinnen hebben we gebruik gemaakt van veel verschillende bronnen. Zo hebben de rechtszaken en dossiers die we hebben bestudeerd enkel betrekking op jihadistische ideologieën, terwijl rechtsextremistische respondenten juist meer vertegenwoordigd zijn in onze interviews. En waar de data over jihadistische gezinnen veelal gebaseerd is op de Nederlandse context, reflecteert de data over rechtsextremistische gezinnen juist een internationale dimensie. Reden hiervoor is de beperkte toegang die we hadden tot (voormalig) extremisten in Nederland, waardoor we ons blikveld hebben moeten verbreden. Deze discrepanties in data verhinderen echter een één-op-één vergelijking van beide groepen. Desondanks zijn er enkele

mogelijke verschillen in de intergenerationele overdrachtsprocessen van rechtsextremistische en jihadistische gezinnen, die we hieronder kort zullen beschrijven.

In de eerste plaats zagen we dat multigenerationele overdracht een belangrijk element is in de overdracht van rechtsextremisme. Veel van de rechtsextremistische respondenten die we hebben gesproken, vertelden over grootouders en andere familieleden die in de Tweede Wereldoorlog vochten aan de kant van Nazi-Duitsland. In sommige gevallen gaat het rechtsextremistische gedachtegoed nog veel verder terug. De trots en status die met een dergelijke familiegeschiedenis gepaard gaat, kan de intergenerationele overdracht van rechtsextremistische denkbeelden stimuleren. In jihadistische gezinnen zagen we dit element minder terug. Dat komt vermoedelijk doordat rechtsextremistische ideologieën in westerse landen een langere geschiedenis kennen dan het jihadisme (zie De Graaf, 2010; Klausen, 2021; NCTV, 2018). Deze laatste won pas in de jaren '80 aan bekendheid, met de opkomst van de Taliban en Al Qai'da, terwijl fascistische en nazistische denkbeelden al veel langer circuleren in Europa. Dit suggereert dat er onder jihadistische gezinnen in het westen meestal geen lange ideologische geschiedenis bestaat waarop ouders zich kunnen beroepen. Dit neemt de mogelijkheid echter niet weg dat jihadistische familienarratieven op termijn wel een rol gaan spelen. Zeker voor ouders die op enig moment in IS-gebied zijn geweest, kan de romantisering en idealisering van het kalifaat een belangrijk mechanisme zijn waarmee deze denkbeelden op termijn aan latere generaties wordt doorgegeven.

Een tweede verschil zit in de wijze waarop voormalig extremistisch ouders op hun vroegere handelen terugkijken. In de gesprekken met voormalig rechtsextremistische ouders zagen we dat veel van hen worstelen met hun eerdere keuzes. Zij voelen spijt en schaamte over de manier waarop zij hun kinderen destijds hebben opgevoed. Veel van hen hebben hun kinderen daarom op enig moment tijdens een voorlichtingsmoment openhartig verteld over hun rechtsextremistische familiegeschiedenis. Dit lijkt voor ouders vaak een manier om controle te houden over hun narratief: sommigen vrezen dat hun kinderen anders via het internet alsnog achter de waarheid komen, waarbij zij hun ouders wellicht in een minder positief licht afgeschilderd zien.

Onder de (voormalig) jihadistische ouders zijn dergelijke reflecties minder prominent zichtbaar. Ook zijn de meeste van hen terughoudend als het op voorlichting aankomt. Dit kan verschillende redenen hebben: mogelijk is hun (uitreis)geschiedenis daar te kort geleden voor, en zijn hun kinderen nog te jong voor deze informatie. De ouders die in detentie zitten, beschouwen hun spijtgevoelens wellicht niet als nuttig, aangezien het onderhouden van gezinsrelaties vanuit de gevangenis sowieso al gecompliceerd is (zie de paragraaf 'Ouderschap in detentie'). Ook kan psychologische zelfbescherming, in de vorm van neutralisatietechnieken, hier een rol spelen (zie Sykes & Matza, 1957). Door het slachtofferschap van kinderen te ontkennen, hoeven ouders ook geen verantwoordelijkheid te nemen voor hun handelen. Het is de vraag in hoeverre dit op termijn, ook na detentie, zal veranderen. Indien ouders hun kinderen geen openheid te geven over vroegere intenties en motivaties om naar IS-gebied af te reizen, kan dit op termijn indirecte overdrachtsmechanismen in de hand werken. Kinderen kunnen

de denkbeelden van ouders romantiseren en hun keuzes van destijds voor zichzelf goedpraten. Ook kan het kinderen helpen weerbaarder te worden tegen mogelijke stigmatisering door de buitenwereld, zoals beschreven in het hoofdstuk ‘Nasleep’, indien hen openheid over hun ouders’ verleden wordt verschaft.

Tot slot suggereert ons onderzoek dat jihadistische gezinnen een grotere mate van sociale isolatie nastreven dan voor rechts-extremistische ouders geldt. Hoewel isolatie in beide contexten een belangrijke rol speelt, en intergenerationele overdracht hierdoor wordt gestimuleerd (zie paragraaf ‘Sociale isolatie’ in het hoofdstuk ‘Overdracht’), lijken jihadistische ouders een sterkere behoefte of noodzaak te voelen om zich volledig terug te trekken uit de samenleving. Veiligheidsbewustzijn enerzijds, en negatieve ervaringen in de vorm van buitensluiting en stigmatisering anderzijds, lijken hieraan ten grondslag te liggen. In hun zoektocht naar gelijkgestemden gaat deze groep bovendien verder dan het afwijzen van andersdenkenden. De (voormalig) jihadistische respondenten die we hebben gesproken, uitten vaak veel kritiek op Nederland of Westerse samenlevingen in het algemeen. Sommigen spraken de wens uit om op termijn met hun gezin te verhuizen naar een islamitisch land, en ook hun eerdere beslissing om naar IS-gebied uit te reizen, illustreert dit sentiment. Tegelijkertijd is dit een beperking van onze data: we hebben immers enkel (voormalig) jihadistische ouders gesproken die door hun uitreisbeslissing in detentie zijn beland. Zodoende kunnen we hun motivaties niet vergelijken met de groep jihadistische “thuisblijvers” die hun kinderen in Nederland opvoeden.

In de verhalen van deze gedetineerden komt desondanks duidelijk een sterk slachtoffernarratief naar voren, wat deze observatie ondersteunt. Bij gesprekken met jihadistische ouders blijkt dat zij vaak het gevoel hebben benadeeld te worden. Zij verwijzen regelmatig naar ervaringen van discriminatie, buitensluiting en kansenongelijkheid als redenen voor hun keuze om uit te reizen. Deze geleefde werkelijkheid verschilt van de narratieven van rechtsextremistische ouders, die alarmistische waarschuwingen bevatten over de vermeende teloorgang van het witte ras, maar waarvoor zij vermoedelijk weinig concrete ondersteuning vinden in hun dagelijks leven.

Theoretische duiding van de bevindingen

De resultaten van ons onderzoek onderschrijven het belang van een interdisciplinaire benadering in de bestudering van de intergenerationele overdracht van extremisme. Zo zagen we elementen uit diverse vakgebieden terug, waaronder de pedagogiek en de ontwikkelingspsychologie, criminologie, sociologie, victimologie, en terrorismestudies. In deze paragraaf staan we stil bij de belangrijkste theoretische kaders binnen deze disciplines, die ons kunnen helpen de overdracht van extremistische denkbeelden binnen gezinnen beter te begrijpen.

Allereerst zagen we in dit rapport dat twee specifieke theorieën uit de pedagogiek en de ontwikkelingspsychologie relevant zijn in de bestudering van de intergenerationele overdracht van extremisme, namelijk de theorieën van hechtings- en ouderschapsstijlen. Ouderschapsstijlen verwijzen naar de manier waarop ouders hun kinderen opvoeden, terwijl hechtingsstijlen de emotionele banden

en verwachtingen beschrijven die zich ontwikkelen tussen kinderen en hun verzorgers, vooral in de vroege kinderjaren. Deze theorieën bevatten ondanks hun verschillende focus (ouder- versus kindperspectief) een aanzienlijke overlap, en zijn moeilijk los van elkaar te zien. Ons onderzoek laat zien dat intergenerationale overdracht uit de interactie tussen beide kan ontstaan: onveilige hechtingspatronen en dysfunctionele ouderschapsstijlen kunnen het succes van overdrachtsprocessen vermoedelijk in de hand werken, welke op hun beurt weer de ouder-kind-dynamiek beïnvloeden. Eerder ontwikkelingspsychologisch onderzoek naar kinderen die opgroeien in cultische gemeenschappen, beschrijven soortgelijke observaties (zie Furnari, 2005; Kern, & Jungbauer, 2022; Markowitz & Halperin, 1984). Zo meldt Furnari (2005) dat tegenstrijdige groepsnarratieven over de opvoeding van kinderen binnen cultische gemeenschappen tot instabiel ouderschap, en uiteindelijk onveilige hechtingspatronen onder kinderen kan leiden. Kern en Jungbauer (2022) doen soortgelijke bevindingen op basis van diepte-interviews met voormalige cultkinderen. Zij observeerden dat de geïsoleerde jeugd van deze kinderen veelal tot angstige hechting leidt, en ook beschrijven zij hoe ouders in sektes er overwegend verwaarlozende ouderschapsstijlen op na houden (Kern & Jungbauer, 2022). In lijn met ons onderzoek constateren betreffende onderzoekers echter ook dat een groot deel van de respondenten positief op hun jeugd terugkijkt. Gezien de eerder beschreven gelijkenissen tussen intergenerationale overdracht in cultische en in extremistische gezinnen (zie Van Wieringen e.a., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022), verdient dit aspect in toekomstig onderzoek meer aandacht.

Naast de pedagogiek kan ook de criminologie ons helpen de intergenerationale overdracht van extremisme beter te begrijpen. Zo liet ons onderzoek zien dat morele ontkoppeling (*moral disengagement*, zie Bandura, 2002) een centrale rol speelt in extremistische gezinnen. Morele ontkoppeling verwijst naar het psychologische proces waarbij personen hun morele normen en waarden tijdelijk loskoppelen van hun gedrag (Bandura, 2002, zie ook de neutralisatietechnieken van Sykes & Matza, 1957). Met andere woorden, mensen kunnen handelingen uitvoeren die in strijd zijn met hun eigen morele overtuigingen door deze voor zichzelf te rechtvaardigen, waardoor ze zich minder schuldig voelen over hun gedrag. In de criminologie wordt morele ontkoppeling gebruikt om te begrijpen hoe mensen criminaliteit voor zichzelf kunnen recht praten. Kinderen die in extremistische gezinnen opgroeien gebruiken morele ontkoppeling bovendien om de activiteiten en denkbeelden van hun ouders te verenigen met die van de buitenwereld, zo zagen we in dit rapport. Ook gebruiken zij morele ontkoppeling om de soms inconsistente acties van hun ouders te kunnen verenigen met de extremistische gezinsideologie – en zo de cognitieve dissonantie die door deze inconsistenties ontstaat, te verlichten. Tot slot blijken zowel ouders als kinderen die terugkijken op het verleden, in hun narratieven gebruik te maken van morele ontkoppeling. Kinderen van extremistische ouders blijven zich vaak achter (de keuzes van) hun ouders scharen, ondanks dat zij zich reeds hebben losgemaakt van hun ouders' denkbeelden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van allerlei eufemismen in de beschrijving van hun jeugd, waarmee zij de ernst van hun ouders' gewelddadige overtuigingen lijken te verzachten. Tegelijkertijd gebruiken voormalig extremistische ouders morele ontkoppeling om de

gevolgen van hun handelen af te zwakken. Vooral (voormalig) jihadistische ouders lijken hierbij gebruik te maken van neutralisatietechnieken (zie Sykes & Matza, 1957). Zij nemen weinig verantwoordelijkheid voor hun opvoedkeuzes, en bagatelliseren de nadelige impact die hun handelen op hun kinderen heeft (gehad).

In de derde plaats speelt de sociologie, en specifiek theorieën van labelling, een belangrijke rol in de intergenerationele overdracht van extremisme. Het concept labelling verwijst naar de betekenis van labels die aan individuen en groepen worden toegekend door de samenleving, en die vervolgens het zelfbeeld, gedrag en kansen van degenen die gelabeld worden kunnen beïnvloeden. Dit gebeurt doordat men de labels van de samenleving kan internaliseren en zich ermee kan gaan identificeren. Uiteindelijk kan dit leiden tot een *self-fulfilling prophecy*, waarbij de gelabelde persoon zich gaat gedragen op een manier die overeenkomt met het label. Onze bevindingen suggereren dat kinderen uit extremistische gezinnen door hun ouders' denkbeelden eveneens met dergelijke labels te maken hebben. Zij worden door de buitenwereld beschouwd als “terroristen in de dop”, wat op termijn mogelijk juist de intergenerationele overdracht van extremisme stimuleert. Eerdere literatuur suggereert dat labelling mogelijk van invloed is op radicaliseringsprocessen – en ons rapport laat zien dat dit vermoedelijk ook voor kinderen uit extremistische gezinnen geldt.

In de vierde plaats passen onze bevindingen bij concepten uit de victimologie. Zo zagen we dat slachtofferschap – als in: de ervaring opzettelijk leed te worden toegegaan, zie Pemberton & Aarten, (2018, p. 541) – een belangrijke rol speelt in de intergenerationele overdracht van extremisme. Narratieven van slachtofferschap komen enerzijds terug in de manier waarop extremistische ideologieën een gevoel van urgentie creëren: door te benadrukken dat de extremistische *in-group* existentiële bedreigingen ondervindt, wordt het gebruik van geweld gelegitimeerd. Hierbij wordt vooral aanspraak gemaakt op ervaringen van collectief slachtofferschap, bijvoorbeeld in de vorm van buitensluiting, marginalisatie en discriminatie (zie Lynch & Joyce, 2018; Pemberton & Aarten, 2018; Van den Bos, 2019). Deze gedeelde verhalen over beleefd onrecht kunnen vervolgens radicalisering aanwakkeren (Van den Bos, 2019). Uit ons onderzoek blijkt dat ouders dergelijke slachtoffernarratieven aan kinderen overdragen. Zeker in gezinnen waar extremisme al generaties lang wordt doorgegeven, speelt het collectieve verhaal van sociaal-maatschappelijke buitensluiting een belangrijke rol.

Victimologie kan ons ook andere inzichten bieden. Langone (1993) introduceerde al eerder de term *spiritual abuse* om te begrijpen hoe slachtoffers van dwingende ideologieën op hun ervaringen terugkijken. Volgens Purcell (1998) verwijst dergelijk spirituele mishandeling naar “*the act of making people believe—whether by stating or merely implying—that they are going to be punished in this life and/or tormented in hell-fire forever for failure to live life good enough*” (Purcell, 1998, p. 227). Het concept van *spiritual abuse* is in de afgelopen decennia verder geïmplementeerd binnen de victimologie, en wordt in toenemende mate erkend als een vorm van mishandeling en huiselijk geweld (zie bijvoorbeeld Khan, 2021; Xavier, Petherick & Sinnamon, 2017). In dit rapport zagen we hoe extremistische ouders gebruik kunnen maken van angstbeelden en psychologische pressiemiddelen om

hun denkbeelden op hun kinderen over te brengen. Dit kan, volgens de definitie van Purcell (1988), worden beschouwd als een vorm van spirituele mishandeling, en inzichten uit onderzoek naar dit thema kunnen ons mogelijk helpen begrijpen hoe kinderen uit extremistische gezinnen hun jeugd hebben ervaren.

Daarnaast kan de victimologie helpen te begrijpen hoe het proces van losmaken in zijn werk gaat. Kinderen die in extremistische gezinnen opgroeien kunnen immers als slachtoffers van een gewelddadige gezinsideologie worden aangeduid. Hoewel extremistische ouders in staat blijken om hun kinderen met liefde en warmte op te voeden, en deze kinderen later lang niet allemaal negatief op hun jeugd terugkijken, zagen we in het hoofdstuk ‘Nasleep’ dat veel van hen op latere leeftijd met negatieve gevolgen van hun extremistische opvoeding kampen. Hierin lijken kinderen uit extremistische gezinnen op kinderen die in het verleden mishandeling, misbruik of verwaarlozing hebben ervaren (zie bijvoorbeeld Avdibegović & Brkić, 2020; Jackson & Deye, 2015; Lev-Wiesel, 1999). In de ontwikkeling van interventies voor (kinderen uit) extremistische gezinnen kan daarom mogelijk geput worden uit bestaande kennis over traumabehandeling. Zeker voor kinderen die in onveilige opvoedsituaties zijn grootgebracht, of die met onveilige hechtingsstijlen kampen, kunnen bestaande victimologische inzichten nuttig zijn.

In de vijfde en laatste plaats kunnen onze bevindingen worden geduid aan de hand van terrorismestudies. Eerder onderzoek naar radicaliseringsprocessen kan ons helpen begrijpen hoe ouders indirect de condities scheppen waardoor hun denkbeelden mogelijk makkelijker postvatten. Theorieën over *push-* en *pull-*factoren wijzen bijvoorbeeld op het belang van *belonging* als aantrekkende factor in processen van radicalisering (zie Dawson, Amarasingam, & Bain, 2016; Doosje e.a., 2016; Vergani e.a., 2020). *Belonging* verwijst naar de inherent menselijke behoefte deel uit te maken van een groep gelijkgestemden. Indien deze behoefte in het dagelijks leven onvoldoende wordt vervuld, kan men dit groepsgevoel zoeken in extremistische bewegingen (Dawson, Amarasingam, & Bain, 2016; Doosje e.a., 2016). Voor kinderen die met extremistische denkbeelden opgroeien, is juist het gezinssysteem mogelijk een belangrijke bron van *belonging* – zeker indien zij in de buitenwereld geen aansluiting vinden door uitsluiting en stigmatisering, zoals we in dit rapport zagen. Tegelijkertijd kan sociale isolatie een stuwende rol spelen in radicaliseringsprocessen, doordat prosociale groeps- en identiteitsvorming hierdoor wordt belemmerd (zie Hug, 2013; Mitts, 2019). Zoals besproken in het hoofdstuk ‘Overdracht’ is sociale isolatie een belangrijk mechanisme waarmee ouders hun denkbeelden op hun kinderen kunnen overbrengen. Het gebrek aan tegengeluid dat hiermee gepaard gaat, kan kinderen vatbaarder maken voor de extremistische ideologie van hun ouders.

Tot slot kan ook het *two-pyramids model* van radicalisering (McCauley & Moskalenko, 2017) ons helpen om de overdracht van extremisme binnen gezinnen te begrijpen. In dit model onderscheiden McCauley en Moskalenko (2017) een ideologische radicalisering van gedragsmatige radicalisering aan de hand van twee verschillende ‘pyramides’. Volgens betreffende auteurs zijn attitudes en gedrag immers lang niet altijd verenigbaar: enerzijds kan iemand in zijn overtuigingen radicaliseren zonder tot

actie over te willen gaan; en anderzijds kan men geweld (willen) gebruiken zonder een sterke ideologische motivering (McCauley & Moskalenko, 2017; zie ook McCauley, 2022; Moskalenko, 2021). Mogelijk kan deze theorie worden toegepast op de intergenerationele overdracht van extremisme. Zo is het voorstelbaar dat ouders in staat zijn elementen van de extremistische ideologie (zoals onderliggende narratieven) door te geven, zonder de handelingscomponent hiervan over te dragen. Tegelijkertijd zagen we in ons eerdere onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021) dat sommige kinderen hun extremistische ouders imiteren in gedrag of taalgebruik, zonder de bijbehorende ideologie te internaliseren – en ook in het huidige onderzoek zagen we dergelijk ‘papagaaiengedrag’ terug. Zeker voor kleine kinderen, die te jong zijn om de achterliggende rationale van ouderlijk handelen te begrijpen, is dit mogelijk het geval. In toekomstig onderzoek verdient de relatie tussen ideologische overdracht en gedragsmatige overdracht, en het eventuele verschil in overdrachtsmechanismen binnen deze dimensies, verdere aandacht.

Implicaties voor beleid en praktijk

In ons onderzoek hebben we de (effectiviteit van) interventies in extremistische gezinnen buiten beschouwing gelaten. Uit dit rapport kunnen desondanks enkele eerste lessen worden gedestilleerd voor de (beleids)praktijk gericht op (het werken met) extremistische gezinnen. Zo onderschrijft dit rapport onze eerdere observatie dat in Nederland nog weinig zicht is op de mate waarin extremistische ouders hun kinderen aan het reguliere onderwijssysteem in Nederland onttrekken. Hoewel extremistisch thuisonderwijs voor lijkt te komen, en hier ook in de Nederlandse context zorgen over worden geuit, is onduidelijk in hoeverre dit gebeurt. Leerplichtambtenaren hoeven geen melding te maken van eventuele zorgen over extremistisch thuisonderwijs, waardoor op zowel lokaal als nationaal niveau geen cijfers zijn over de mate waarin dit voorkomt. Gezien de isolerende werking van thuisonderwijs, en het stimulerende effect dat dergelijke sociale isolatie op de overdracht van extremisme kan hebben, is het belangrijk om hier in de toekomst meer data over te verzamelen. Inzicht in eventuele extremistische thuischolingspraktijken kan bovendien helpen om tijdig tot gezinsinterventies over te gaan, indien de situatie daarom vraagt. Wel verlangt dit een duidelijk toetsings- en duidingskader waarmee per geval kan worden bepaald of er sprake is van thuisonderwijs met extremistische signatuur. Recente bevindingen aangaande (de beperkingen van) ideologische duidingen moeten hierin worden meegenomen (zie Stoeldraaijers e.a., 2023). Ook zou men te allen tijde moeten streven naar een balans tussen de mogelijke (veiligheids)risico's van extremistisch thuisonderwijs, en de privacy-inbreuk die met dergelijke registraties gepaard gaat.

Verder laat ons onderzoek zien dat repressieve (strafrechtelijke) maatregelen de overdracht van intergenerationele overdracht van extremisme mogelijk in de hand kunnen werken. Zo beschreven we dat boosheid een belangrijke rol speelt in de verhalen die extremistische ouders aan hun kinderen meegeven. Ervaringen van discriminatie en stigmatisering liggen hier veelal aan ten grondslag:

extremistische ouders voelen zich vaak buitengesloten of te kort gedaan door de buitenwereld – zo zagen we. Onze interviews suggereren dat (gerechtelijke) interventies en maatregelen het extremistische narratief van deze groep in de hand kunnen werken, en dat de boosheid die hieruit ontstaat mogelijk ook aan kinderen wordt doorgegeven. Vooral onder jihadistische ouders die naar IS-gebied zijn uitgereisd speelt boosheid richting de overheid een belangrijke rol. Dat geldt vooral voor gedetineerden wiens Nederlandse nationaliteit rechtswege is ingetrokken. Het is vooralsnog onduidelijk wat de langetermijneffecten van (de overdracht van) deze narratieven van boosheid zullen zijn. Desondanks is het belangrijk dat experts, praktijkdeskundigen en beleidsmakers die zich met dit thema bezighouden, zich bewust zijn dat criminaliserende en repressieve maatregelen – waarvan de inzet soms onontkoombaar is – de intergenerationele overdracht van extremisme mogelijk kunnen stimuleren.

Daarnaast laat ons rapport zien dat kinderen uit extremistische gezinnen in staat zijn om zich los te maken van hun ouders' denkbeelden, maar dat zij hierbij verschillende paden kunnen volgen. Waar sommigen hun contact met hun ouders volledig verbreken om zich los te maken van de gezinsideologie, blijven anderen zich achter hun ouders scharen. In lijn met ons eerdere onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021) wijst ook dit rapport op de beschermende kracht die uitgaat van niet-extremistische invloeden van buiten de gezins sfeer; het belang van alternatieve identiteitsvorming; en de rol van positieve trigger events en van blootstelling aan mensen met andere leefwijzen of denkbeelden. Ook lijken respondenten die opgroeien bij extremistische ouders nieuwe vormen van zingeving, bijvoorbeeld in de rol van (oosterse) religie, te gebruiken ter vervanging van de gezinsideologie en om betekenis te geven aan hun ervaringen. In de ontwikkeling van programma's om de intergenerationele overdracht van extremisme tegen te gaan, zou op deze elementen kunnen worden ingezet. Het doorbreken van de geïsoleerde bubbel waarin kinderen opgroeien, is hierin cruciaal.

Al met al laat dit zien dat het proces van deradicalisering en losmaken voor kinderen van extremistische ouders een langdurig en hyperindividueel traject is. Voor sommigen blijft hun verleden hen de rest van hun leven achtervolgen, ondanks jaren van therapie. Toch suggereert ons onderzoek dat de heersende assumptie dat kinderen die opgroeien in een extremistisch gezin, per definitie zelf ook extremisten worden, onterecht is – en mogelijk zelfs schadelijk. Voor ieder die werkt met extremistisch gezinnen is het dan ook bovenal belangrijk om kinderen niet reduceren tot hun ouders' gedachtegoed – en te allen tijde te voorkomen een wig te drijven tussen ouders en hun kinderen. Tussen ouders en kinderen kan, ondanks hun extremistische gezinsideologie, immers weldegelijk een gezonde band bestaan, en kinderen uit deze gezinnen kunnen zich zeer loyaal naar hun ouders tonen. Ook steunt dit rapport onze eerdere suggestie (Van Wieringen e.a., 2021) dat extremistische ouders wel degelijk warme en liefdevolle opvoeders kunnen zijn. De observatie dat extremistische ouders hun denkbeelden meestal aan hun kinderen overdragen vanuit de behoefte om hen tegen de buitenwereld te *beschermen*, onderstrept deze hypothese verder. Het tegengaan van ideologische overdracht zou dan ook niet ten koste mogen gaan van de relatie die tussen extremistische ouders en hun kinderen kan bestaan.

De in dit rapport beschreven observaties vormen een waardevol startpunt voor iedereen die zich inzet om de intergenerationele overdracht van extremisme tegen te gaan of te voorkomen. Onze onderzoeksresultaten kunnen helpen nieuwe interventie- of preventiemaatregelen op te zetten, of bestaande programma's te verbeteren. Ook kan dit rapport helpen in de ontwikkeling van beleid dat beter aansluit op de ervaringen van (kinderen die opgroeien in) extremistische gezinnen. We benadrukken desondanks terughoudend te zijn onze bevindingen te vertalen naar individuele casuïstiek, in het licht van de methodologische beperkingen van ons onderzoek. In de volgende paragraaf beschrijven we de belangrijkste kanttekeningen.

Methodologische overwegingen

Ons onderzoek is niet zonder beperkingen. Zoals besproken, is het bestuderen van extremistische gezinnen in Nederland (en daarbuiten) niet gemakkelijk gebleken. In een ideale situatie hadden we naast de door ons gebruikte bronnen ook data van andere actoren meegenomen, zoals de Raad voor de Kinderbescherming, de Reclassering, Jeugdzorg Nederland en Nederlandse gemeenten. Dat is in de praktijk niet haalbaar gebleken, wat ook de triangulatie van data heeft beperkt. Het resultaat hiervan is dat onze data per definitie vertekend is – maar dat het tegelijkertijd moeilijk is om te zeggen in welke mate dit precies het geval is. Zo weerspiegelen de OM-dossiers enkel die gezinnen die bij justitie in beeld zijn gekomen, en waarvan de zaak tot een vervolging heeft geleid. Op zaken die geseponneerd zijn of gezinnen die geheel buiten de strafrechtsketen zijn gebleven, hebben we geen zicht gekregen. Eenzelfde soort beperking geldt voor de gerechtelijke uitspraken: deze omslaan enkel (gezinnen van) personen die om welke reden dan ook bij de autoriteiten bekend zijn geraakt. In hoeverre hun verhaal afwijkt van gezinnen waarvoor dit niet geldt, kunnen we niet zeggen. Dit begrenst de generaliseerbaarheid van de uitspraken die we op basis van deze data doen (zie ook Schuurman & Eijkman, 2013).

Ook moet worden benadrukt dat de aard van de OM-dossiers die we hebben ingezien, sterk uiteenloopt. In sommige casussen is sprake van een verdenking van (poging tot) uitreizen naar conflictgebied; in andere gevallen worden ouders verdacht van het beramen van een aanslag op Nederlandse bodem; en weer andere dossiers gaan 'slechts' over terrorismefinanciering. Ook zijn de gezinscontexten van de verdachten zeer verschillend (kinderen geboren in conflictgebied of juist in Nederland; ouders overleden, gescheiden of nog samen; etc.). Voorts zijn veel van de vrouwelijke verdachten in de dossiers bekeerlingen, terwijl dat voor de mannelijke verdachten niet geldt. Eventuele gelijkenissen of verschillen in ideologische overdracht moeten dus tegen het licht van deze uiteenlopende achtergronden worden gezien.

Daarbij komt het feit dat de dossiers zijn opgesteld in het kader van een strafrechtelijke vervolging, en niet voor wetenschappelijk onderzoek. Hierdoor is informatie over opvoeding en ideologische overdracht vaak onvolledig of fragmentarisch. Ook roept de niet-wetenschappelijke aard

van de dossiers vragen op over de mate waarin deze dossiers een accurate weergave van de gezinscontext bevatten (zie Schuurman & Eijkman, 2013). In dossiers komen bovendien verschillende partijen met tegenstrijdige belangen naar voren, waaronder het OM, de politie, de verdachte en eventuele getuigen of deskundigen. Het is niet onze taak om de feiten en omstandigheden zoals gesteld door deze partijen, te wege. Desondanks zijn we ons tijdens de analyse bewust geweest dat dossierinformatie, met name verklaringen van verdachten, niet altijd waarheidsgetrouw hoeven te zijn – en soms zelfs botsen met ander bewijsmateriaal in het dossier. We hebben verklaringen van verdachten daarom enkel meegenomen indien deze (althans tot op zekere hoogte) steun vonden in ander materiaal (Pro-Justitia rapportages als onderdeel van de dossiers, Opnamen Vertrouwelijke Informatie (OVC), telefoontaps, getuigenverklaringen, huiszoekingen, en dergelijke). Verklaringen waarbij deze steun ontbrak, zijn buiten beschouwing gelaten.

Onze tientallen interviews hebben hun eigen beperkingen. Dat komt enerzijds door de diversiteit van de respondenten en hun achtergronden, maar ook door inherente belemmeringen van retrospectieve interviewtechnieken en kwalitatieve analysemethoden. Gezien het gewicht dat we in dit onderzoek aan de interviews hangen, verdienen deze beperkingen nadrukkelijke aandacht. We belichten hieronder de belangrijkste kanttekeningen met betrekking tot de respondentenselectie, retrospectieve interviews als onderzoeksmethode en het gebruik van kwalitatieve analysetechnieken.

Allereerst enkele opmerkingen bij de respondentenselectie. Wij pretenderen niet dat onze respondentenselectie representatief is voor de bredere extremistische gemeenschap in Nederland of daarbuiten is gebaseerd. Bij het benaderen van interviewrespondenten hebben we ons immers met name gericht op personen die gederadicaliseerd zijn, of die in ieder geval niet meer actief zijn in extremistische kringen. Deze keuze kwam in de eerste plaats voort uit haalbaarheidsoverwegingen. Personen die zelf niet meer extremistisch zijn, zijn vermoedelijk eerder bereid om mee te werken aan het onderzoek. In de tweede plaats had dit ook ethisch gezien onze voorkeur. Zo wilden we de sociale en veiligheidsrisico's (zoals vergelding vanuit de extremistische gemeenschap) voor respondenten zoveel mogelijk beperken, wat de keuze voor gederadicaliseerde respondenten eveneens logisch maakte. In de derde plaats hoopten we dat gederadicaliseerde personen met meer afstand, en daarom wellicht openhartiger, over het verleden zouden kunnen praten. Extremisten die nog volledig met de ideologie begaan zijn, zouden ons mogelijk willen overtuigen van de smetteloosheid van hun gezinsleven, en eventuele extremistische overdracht mogelijk bagatelliseren.

Desalniettemin heeft de nadruk op gederadicaliseerde respondenten ook beperkingen. Veel van de respondenten hebben van hun verhaal hun werk gemaakt: zij hebben autobiografieën geschreven, spreken op conferenties of leiden een lotgenotengroep. Vooral in Canada en de Verenigde Staten is het niet ongebruikelijk dat gederadicaliseerde personen zich als expert in de “deradicaliseringsindustrie” vestigen (Perry, Gruenewald, & Scrivens, 2022). Deze observatie past in een bredere trend waarbij ervaringsdeskundigen op tal van terreinen (criminaliteit, verslavingen, etcetera) hun verhalen tot een succesvol verdienmodel weten om te buigen (Lindström & Toikko, 2022; Segal, 2017). De ‘dubbelrol’

van sommigen van onze respondenten doet mogelijkwijs af aan de authenticiteit van de gesprekken die wij met hen voerden. Deze ‘*professional formers*’ (professionele uittreders, Gansewig & Walsh, 2021 p. 1; zie ook Koehler, 2020) hebben immers voor zichzelf, maar ook voor de buitenwereld, een eigen narratief gecreëerd waarmee zij hun ervaringen duiden. In hoeverre dit narratief (dat bovenal voor commerciële doeleinden wordt gebruikt) authentiek is, blijft dan ook de vraag. Over deze bewuste en onderbewuste bias van professionele uittreders zijn al eerder zorgen geuit (Koehler, 2020; Walsh & Gansewig, 2021). Bovendien kan men zich afvragen in hoeverre de ervaringen van hen die na uittreden de media opzoeken en hun verhaal in de publiciteit brengen, verschillen van de personen die dat niet doen. Onze selectiemethode draagt zodoende het risico naar respondenten met specifieke (‘mediagenieke’) verhalen en/of persoonlijkheden te leiden.

Tegelijkertijd moet ook de (strafrechtelijke) context van de interviews met gedetineerde respondenten in ogenschouw worden genomen. Voor alle respondenten geldt immers dat wij het waarheidsgehalte van hun uitspraken niet kunnen controleren, maar zeker voor de gesprekken die wij op de terroristenafdeling (TA) hebben gevoerd, is dit een belangrijke beperking. ‘De gevangenis zit vol met onschuldige mensen’ is een gevleugelde uitspraak onder strafrechtsprofessionals, en ook in onze gesprekken probeerden respondenten ons soms te overtuigen van hun onschuld. Dit rechtvaardigt het vermoeden dat deze groep in interviews mogelijk sociaalwenselijke antwoorden geeft. Wij hebben dit op twee manieren proberen te ondervangen. Enerzijds benadrukten wij voorafgaand aan elk gesprek dat de interviews anoniem en vertrouwelijk zijn, dat hun antwoorden geen invloed hebben op het strafproces, en dat wij als onderzoekers onafhankelijk van het strafrechtstelsel opereren. Anderzijds maakten wij duidelijk dat wij niet geïnteresseerd zijn in de precieze aard van hun veroordeling, maar enkel in hun levensverhaal en beleefde werkelijkheid. Hoewel dit het risico op onbetrouwbare antwoorden niet wegneemt, hebben wij hiermee wel de mogelijke drijfveren voor sociaalwenselijkheid beperkt.

Ook het feit dat we enkel retrospectieve gesprekken hebben gevoerd, vormen een beperking. De gebeurtenissen waar respondenten over spreken hebben zich over het algemeen lang geleden voltrokken. Dat geldt zeker voor gebeurtenissen uit de vroege kindertijd. Bij het terughalen van deze herinneringen kunnen geheugeneffecten optreden: men herinnert zich bijvoorbeeld bepaalde aspecten uit het verleden, maar andere niet (zie het standaardwerk van Bartlett, 1932). Ook kunnen gebeurtenissen mettertijd vervormd raken, waarbij de gehele inhoud van de gebeurtenis verandert, of waarbij deze van een andere betekenis wordt voorzien (Kensinger & Schacter, 2005; Nash & Ost, 2017). Tot slot kan men foutieve herinneringen vormen op basis van de ervaringen van anderen, mediaberichtgeving of fictieve verhalen (Conway, 1997; Frenda e.a., 2013; Nash & Ost, 2017). Zeker wanneer het gaat over het herinneren van ingrijpende gebeurtenissen in de jeugd, kunnen dergelijke geheugeneffecten optreden (Maughan & Rutter, 1997). Dat geldt mogelijk ook voor de respondenten die wij hebben gesproken. Hoewel we niet in staat zijn om de waarheidsgetrouwheid van de verhalen van de respondenten te verifiëren, zien we dit niet als een belemmering voor ons onderzoek. Het is

belangrijk om te benadrukken dat waarheidsvinding niet het primaire doel is van dit onderzoek. In plaats daarvan streven we ernaar om de ervaringen, perspectieven en subjectieve interpretaties van de respondenten te begrijpen en te belichten. Door middel van narratieve analysemethoden hebben we getracht om hun verhalen te ontrafelen en zo inzicht te krijgen in hoe zij in retrospectief betekenis geven aan hun eigen identiteitsvorming, keuzes en handelingen (zie ook Copeland, 2019; Maruna & Liem, 2021; Presser & Sandberg, 2019). Het is juist deze diepgaande inzichten in persoonlijke verhalen waarin de kracht van dit onderzoek schuilt.

Desondanks verschilt de historische en culturele context van de respondenten. Waar de ervaringen van sommigen slechts enkele jaren geleden plaatsvonden, praatten andere respondenten over de jaren '80 of '90. De politieke en sociaal-maatschappelijke context van destijds was anders (denk bijvoorbeeld al aan het gebrek aan internet en sociale media). Al eerder hebben auteurs opgemerkt dat de Nederlandse generatie extreemrechts van de jaren '90 sterk verschilt van de rechtsextremisten die de afgelopen jaren aan terrein hebben gewonnen (Peels, 2021; Sterkenburg, 2021). De ervaringen van oudere respondenten laten zich op sommige punten daarom moeilijk vergelijken met meer recente verhalen – en deze vertellen ons misschien minder over intergenerationele overdracht vandaag de dag. Daarnaast verschilt de culturele context op microniveau: sommige respondenten komen uit stedelijke middenklasse gezinnen, en anderen uit minder welvarende plattelandsfamilies. Ook hierdoor zijn verhalen niet altijd één op één met elkaar te vergelijken. Hoewel dit de generalisering van onze bevindingen belemmert, zien we de diversiteit aan verhalen en achtergronden niet als een tekortkoming. Het laat zien dat de intergenerationele overdracht van extremisme van alle tijden is, en dat zij zich in veel verschillende gezinnen kan voordoen. De uiteenlopende achtergronden van respondenten zorgt al met al voor een gelaagd beeld van dit complexe fenomeen.

Ook is het de vraag in hoeverre de ervaringen van respondenten de Nederlandse situatie weerspiegelen. Een groot deel van de respondenten is afkomstig uit de Verenigde Staten en Canada. Hoewel we ons in eerste instantie wilden beperken tot de situatie in Nederland en Europa, bleek dit in de praktijk te weinig respondenten op te leveren. Om desondanks toegang te krijgen tot eerstehands ervaringen van betrokken ouders en kinderen, hebben we ervoor gekozen om ons blikveld te verbreden. Met deze keuze leveren we in op de specificiteit van het onderzoek, maar tegelijkertijd hebben we hiermee een grotere groep kunnen bereiken. Hierdoor zijn onze bevindingen gebaseerd op meer breed gedragen ervaringen van betrokkenen. Desondanks maken verschillen in cultuur, politiek en rechtssysteem een directe vertaling naar de Nederlandse context niet altijd mogelijk. Dit is bij de discussie van de bevindingen in ogenschouw genomen.

Daarnaast komen de respondenten die we hebben gesproken uit verschillende ideologische milieus. De nadruk lag hierbij op ouders en kinderen met (voormalig) rechts-extremistische en jihadistische overtuigingen. In de afbakening van deze begrippen zijn we afgegaan op de eigen identificering met deze stromingen (of een afgeleide daarvan, zoals neonazisme, *white supremacy*, of gewelddadig Islamisme) door respondenten. We hebben niet getoetst in hoeverre de overgedragen

ideologie ook daadwerkelijk aan de NCTV-definitie van gewelddadig extremisme voldoet. Wel hebben we in alle gevallen vastgesteld dat er binnen het gezin ten minste sprake was van de legitimering van het gebruik van geweld. Deze geweldslegitimatie wordt in de moderne radicaliseringsliteratuur gezien als het belangrijkste kenmerk waarmee extremistische denkbeelden zich onderscheiden van radicale of activistische ideologieën (Berger, 2018; Bötticher, 2017; Striegher, 2015). Desondanks kunnen we individuele accentverschillen in de precieze interpretatie van deze ideologieën door respondenten niet uitsluiten – wat mogelijk ook de generaliseerbaarheid van de bevindingen belemmert.

We zijn ons bovendien bewust van de gevoeligheid van ons onderzoeksonderwerp. Betrokkenheid bij een extremistische opvoeding (dan wel in de rol van ouder, dan wel als kind) is een persoonlijk thema, dat mogelijk gevoelig ligt. Dat geldt zelfs voor personen die al jaren geleden met het extremistische gedachtengoed hebben gebroken, zo bleek ook tijdens de gesprekken. Gedurende de interviews hanteerden we het ‘*do no harm*’-principe (vgl. Zimmerman & Watts, 2004): het gesprek (en deelname aan het onderzoek) zou de respondent zo min mogelijk emotionele schade of stress moeten toebrengen. Bij het doorvragen op gevoelige thema’s was dit uitgangspunt telkens leidend. Het stond respondenten te allen tijde vrij om het gesprek tijdelijk dan wel definitief te beëindigen. De respondenten zijn daarvan op de hoogte gesteld, al heeft geen van allen hiervan gebruik gemaakt.

Desalniettemin bleek het voor respondenten soms moeilijk om openlijk over hun geschiedenis te vertellen. Dat gold vooral voor (voormalig extremistische) ouders. Zij bleken meer dan eens de behoefte te voelen om zich te verantwoorden voor de keuzes die zij in het verleden hebben gemaakt in de opvoeding van hun kinderen. Ondanks dat zij hun ideologie soms al jaren achter zich hadden gelaten, worstelden enkelen zichtbaar met het besef dat hun keuzes van destijds ook het leven van hun kinderen hebben getekend. Het kan daarom niet worden uitgesloten dat zij in de interviews hun eigen invloed op hun kinderen hebben afgezwakt om niet als ‘slechte ouder’ gezien te willen worden. Hieruit vloeit voort dat zelfselectie mogelijk een rol heeft gespeeld in de selectie van respondenten. Ouders die hun kinderen daadwerkelijk met (zeer) harde hand extremistische denkbeelden hebben bijgebracht, zullen vermoedelijk niet aan dit onderzoek hebben willen meewerken.

Ook bij onze analysemethode kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Bij de analyse van de interviews hebben we met name thematische en narratieve analysemethoden toegepast. Hoewel beide kwalitatieve technieken zich goed lenen voor onderzoek naar hyperindividuele thema’s zoals opvoeding en familiedynamieken, zijn zij niet zonder beperkingen. Zo hebben we meestal maar één persoon uit een huishouden gesproken – en kunnen we het gezinssysteem dus enkel vanuit dit ene perspectief begrijpen. Hoe deze individuele ervaringen zich verhouden tot de verhalen van andere gezinsleden, blijft voor ons onduidelijk. Hierdoor kunnen we niet oordelen over de feitelijke juistheid van de uitspraken van respondenten, en valt al met al niet uit te sluiten dat hun interpretaties niet stroken met de ervaringen van andere betrokkenen. Bovendien kunnen we aan de hand van deze interviews geen harde uitspraken kunnen doen over eventuele risicofactoren of beschermende factoren die de kans op extremistische overdracht van ouder op kind beïnvloeden: we kunnen geen causale relaties vaststellen

op basis van de verhalen van respondenten. Desondanks geven de interviews ons een eerste unieke inkijk in de ervaringen van personen die intergenerationele extremistische overdracht van dichtbij hebben meegemaakt. Hun interpretatie van het verleden is voor ons relevanter dan de werkelijke toedracht van de extremistische opvoeding, precies door de subjectiviteit ervan.

Tot slot

Ondanks deze kanttekeningen en beperkingen vormt dit rapport een belangrijk startpunt in het onderzoek naar de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden. Zoals we reeds eerder beargumenteerden, is staat dit onderzoeksveld nog in de kinderschoenen (Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). Met het huidige onderzoek laten we echter zien dat het voor onderzoekers mogelijk is om een voorzichtige blik te werpen achter de voordeur van extremistische gezinnen, en dat, ondanks individuele verschillen in gezinssystemen, het wel degelijk mogelijk is om op hoofdlijnen iets te zeggen over de manier waarop kinderen in extremistische milieus worden opgevoed. Zo laat ons onderzoek zien dat overdrachtsmechanismen het beste kunnen worden begrepen wanneer ze in samenhang worden beschouwd met de dimensies van opvoeding en ouderschap. Het ontstaan van intergenerationele overdracht vindt immers plaats binnen de context van voortdurende interactie tussen ouders, kinderen en de gezinsideologie. Deze interacties spelen een centrale rol in de manier waarop extremistische denkbeelden van de ene generatie naar de volgende worden doorgegeven.

Onze gesprekken met experts en professionals suggereren dat intergenerationele overdracht zich in Nederland voordoet, en ook in ons eerdere onderzoek kwamen we al tot die conclusie (Van Wieringen e.a., 2021). Ook uit de OM-dossiers, de gerechtelijke uitspraken en de interviews met Nederlandse (voormalig) extremistische ouders blijkt dat kinderen met dergelijke ideologieën worden opgevoed. Op basis van ons onderzoek kunnen we echter weinig harde conclusies trekken over de mate waarin de intergenerationele overdracht van extremisme zich in Nederland voordoet. Dit rapport dient bovendien niet als duidings- of risicotaxatie-instrument. Desondanks laten de resultaten van ons onderzoek zien dat de intergenerationele overdracht van extremisme een veld is dat ook de komende jaren aandacht zal blijven vragen. Zoals we zagen, kunnen ouders inderdaad een actieve rol spelen in de overdracht van extremisme van ouder op kind. Toch gebeurt dit over het algemeen niet uit kwade intenties, maar juist uit de behoefte kinderen te beschermen tegen gepercipieerde dreigingen van buitenaf. Ook kijken kinderen uit extremistische gezinnen niet per definitie negatief terug op hun jeugd. Deze observaties zijn van cruciaal belang in de ontwikkeling en toepassing van interventie- en preventiemethoden in extremistische gezinnen. Zoals we in ons eerdere onderzoek al aangaven (Van Wieringen e.a., 2021), zouden dergelijke programma's zich bovenal moeten richten op een systemische aanpak, waarin ouders en kinderen, en de dynamiek tussenbeide, centraal staat. Indien geen sprake is van (ernstige aanwijzingen van) een ontwikkelingsbedreiging voor kinderen, zou voorzichtig moeten worden omgesprongen met ingrijpende maatregelen. Het wantrouwen van gezinsleden kan door

tussenkoms van instanties immers worden aangewakkerd – wat vervolgens verdere isolatie, en mogelijk ook verdere overdracht naar kinderen, tot gevolg kan hebben.

Hoewel we in dit rapport een overwegend internationale focus hanteerden, hebben we ook enkele aandachtspunten voor de Nederlandse context kunnen blootleggen. Zo is nog altijd weinig zicht op de aard en omvang van rechtsextremistische overdracht in Nederland. Het aantal kinderen dat opgroeit met rechtsextremistische denkbeelden is onbekend, en deze groep laat zich bij uitstek moeilijk bestuderen. Ook laat dit onderzoek – in lijn met onze eerdere studie (Van Wieringen e.a., 2021) – zien dat extremistisch thuisonderwijs vermoedelijk in Nederland voorkomt, maar het is onduidelijk in hoeverre en op welke manier dat gebeurt. Een gebrek aan kennis en signaleringsbereidheid onder leerplichtambtenaren speelt hier mogelijk een rol, en ook hier zou in de toekomst op ingezet moeten worden.

Aan de hand van ons rapport kunnen we geen uitspraken doen over hoe het fenomeen van extremistische overdracht zich in de nabije toekomst gaat ontwikkelen. Wel is het voorstelbaar dat de intergenerationele overdracht van extremistische denkbeelden in Nederland aanzienlijk toeneemt. Groeiende polarisatie in ons land kan er mogelijk toe leiden dat extremistische gezinnen zich nog verder uit de samenleving terugtrekken. Dit vormt een bron van zorg, vooral omdat onze data laat zien dat tegengeluiden en interactie met andersdenkenden van cruciaal belang zijn voor kinderen om zich te kunnen onttrekken aan de overtuigingen van hun ouders. Tegelijkertijd kan een gebrek aan zicht op deze gezinnen de tijdige inzet van preventie- en interventie maatregelen belemmeren. Het stimuleren van diversiteit en dialoog, het tegengaan van stigmatisering, en het doorbreken van sociale isolatie van gezinnen zou dan ook centraal moeten staan in het tegengaan van extremistische overdracht.

Literatuur

- Aarns, P., & Roex, I. (2017). *Als ik iemand beledigd heb, dan was dat mijn bedoeling: Sharia4Belgiums ideologie en humorgebruik*. Amsterdam University Press.
- Aarten, P., Boelema Robertus, C., Alink, L. & Liem, M. (2020). *Wanneer Blaffende Honden Bijten*. Den Haag: Politie & Wetenschap/Universiteit Leiden.
- Aggeborn, L., & Nyman, P. (2021). Intergenerational transmission of party affiliation within political families. *Political Behavior*, 43(2), p. 813-835.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). *Rechts-extremisme*. Geraadpleegd via: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/rechts-extremisme>
- Akers, R. L. (1973). *Deviant Behaviour: A Social Learning Approach*. Belmont: Wadsworth.
- Akers, R. L., & Jennings, W. G. (2016). *Social learning theory*. In: Piquero, A.R. (Ed.). *The handbook of criminological theory* (p. 230-240). Oxford: Wiley Blackwell.
- Algemeen Dagblad. (29 juni 2021). 'Uithoornse IS-aanhanger krijgt hogere straf dan geëist: zes jaar cel en tbs'. Geraadpleegd via: <https://www.ad.nl/noord-holland/uithoornse-is-aanhanger-krijgt-hogere-straf-dan-geest-zes-jaar-cel-en-tbs~ae965735/>
- Altemeyer, B. (1983). *Right-wing authoritarianism*. Manitoba: University of Manitoba Press.
- Avdibegović, E., & Brkić, M. (2020). Child neglect-causes and consequences. *Psychiatria Danubina*, 32(3), p. 337-342.
- Baltes, P. B., & Schaie, K. W. (2013). *Life-span developmental psychology: Personality and socialization*. Orlando: Academic Press, Inc.
- Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, p. 575-582.
- Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1963). Imitation of film-mediated aggressive models. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66(1), p. 3-11.
- Bandura, A., & Walters, R. H. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs; Prentice Hall.
- Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of moral education*, 31(2), p. 101-119.
- Baneke, I. (29 juni 2021). 'Yousra L. kwam niet achter haar toetsenbord vandaan, toch is ze veroordeeld voor oorlogsmisdrijven'. *Trouw*. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/binnenland/yousra-l-kwam-niet-achter-haar-toetsenbord-vandaan-toch-is-ze-veroordeeld-voor-oorlogsmisdrijven~b61d8e8a/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- Barberet, R. (2007). The internationalization of criminology? A content analysis of presentations at American Society of Criminology Conferences. *Journal of Criminal Justice Education*, 18(3), p. 406-427.

- Bartlett F.C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The journal of early adolescence, 11*(1), p. 56-95.
- BBC. (18 mei 2018). 'Surabaya attacks: Family of five bomb Indonesia police headquarters'.
Geraadpleegd via: <https://www.bbc.com/news/world-asia-44105279>
- Becker, H. S. (1997). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Bengtson, V.L., Copen, C. E., Putney, N. M., & Silverstein, M. (2009). A longitudinal study of the intergenerational transmission of religion. *International Sociology, 24*(3), p. 325-345.
- Berger, J.M. (2018). *Extremism*. Cambridge: The MIT Press.
- Berger, J.M. (2006). *Sharia. Islam tussen recht en politiek*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Bernardi, L. (2013). From mothers to daughters Intergenerational transmission of fertility norms. In: Ellingsaeter, A.L., Jensen, A., & Lie, M. (Red.), *The Social Meaning of Children and Fertility Change in Europe* (p. 153-168). New York: Routledge.
- Bijleveld, C.C., & Wijkman, M. (2009). Intergenerational continuity in convictions: A five-generation study. *Criminal behaviour and mental health, 19*(2), p. 142-155.
- Bingham, A. J., & Witkowsky, P. (2021). *Deductive and inductive approaches to qualitative data analysis*. In: Vanover, C. Mihas, P. & Saldana, J. (Eds.). *Analyzing and interpreting qualitative data* (p. 133-146). Thousand Oaks: Sage Publishing.
- Bischooping, K. & Gazso, A. (2016). *Analyzing talk in the social sciences: Narrative, conversation & discourse strategies*. London: Sage Publications.
- Borum, R. (2011). Radicalization into violent extremism II: A review of conceptual models and empirical research. *Journal of strategic security, 4*(4), p. 37-62
- Bötticher, A. (2017). Towards Academic consensus definitions of radicalism and extremism. *Perspectives on terrorism, 11*(4), p. 73-77.
- Bowlby, J. (1979). The Bowlby-Ainsworth attachment theory. *Behavioral and Brain Sciences, 2*(4), p. 637-638.
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental psychology, 28*(5), p. 759-775.
- Brunt, B. van, Murphy, A., & Zedginidze, A. (2017). An exploration of the risk, protective, and mobilization factors related to violent extremism in college populations. *Violence and gender, 4*(3), p. 81-101.
- Butter, E. (2019). *Er is weinig aandacht voor de groei van extreemrechts. Ten onrechte*.
Geraadpleegd via: <https://ewoudbutter.nl/2019/03/22/er-is-weinig-aandacht-voor-de-groei-van-extreemrechts-ten-onrechte/>
- Callary, B., Werthner, P., & Trudel, P. (2011). Shaping the way five women coaches develop: Their primary and secondary socialization. *Journal of Coaching Education, 4*(3), p. 76-96.

- Carter, E. (2018). Right-wing extremism/radicalism: reconstructing the concept. *Journal of Political ideologies*, 23(2), p. 157-182.
- Chaieb, S. & Schwarz, C.H. (2014). Intergenerational Transmission of Trajectories of Suffering in Precarious Environments: Researching the Younger Generations 'Strategies of Reinterpretation. *Zeitschrift für Qualitative Forschung* 15(2), p. 55–77.
- Conway, M. A. (1997). *Recovered memories and false memories*. Oxford: Oxford University Press.
- Copeland, S. (2019). Telling stories of terrorism: a framework for applying narrative approaches to the study of militant's self-accounts. *Behavioral sciences of terrorism and political aggression*, 11(3), p. 232-253.
- Crisogen, D. T. (2015). Types of socialization and their importance in understanding the phenomena of socialization. *European Journal of Social Science Education and Research*, 2(4), p. 331-336.
- Dauber, A. S. (2017). The increasing visibility of right-wing extremist women in contemporary Europe: Is Great Britain an exception?. *Gender and far right politics in Europe*, p. 49-64.
- De Graaf, B. (2010). *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- De Graaf, B.A. (2018). *Terrorisme- en radicaliseringsstudies: een explosief onderzoeksveld*. In: Bakker, E., Muller, E.R., Rosenthal, U., & De Wijk, R. (Red.), *Terrorisme: studies over terrorisme en terrorismebestrijding* (p. 49-80). Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer.
- De Poot, C. J., Sonnenschein, A., Soudijn, M. R., Bijen, J. G., & Verkuyl, M. W. (2009). *Jihadistisch terrorisme in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum.
- Dervin, F. (2012). Cultural identity, representation and othering. In: Jackson, J. (Ed.). *The Routledge handbook of language and intercultural communication* (p.181-194). London: Routledge.
- Deshpande, A., & Chhabriya, M. (2013). Parenting styles and its effects on adolescents' self-esteem. *International Journal of Innovations in Engineering and Technology*, 2(4), p. 310-315.
- Doosje, B., Moghaddam, F. M., Kruglanski, A. W., De Wolf, A., Mann, L., & Feddes, A. R. (2016). Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, p. 79-84.
- Eatwell R. & Goodwin, M.J. (2010). *Introduction: the 'new' extremism in twenty-first century Britain*". In: *The New Extremism in 21st Century Britain*. London: Routledge.
- Eron, L. D., Huesmann, L. R., Lefkowitz, M. M., & Walder, L. O. (1972). Does television violence cause aggression?. *American Psychologist*, 27(4), p. 253-263.
- Etaywe, A. (2022). Exploring the grammar of othering and antagonism as enacted in terrorist discourse: verbal aggression in service of radicalisation. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9(1), p.1-12.
- Ezinga, M. & Boelens, M. (2019). *Onderzoek naar terrorisme, extremisme en contraterrorisme*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum.

- Fadlillah, M., & Fauziah, S. (2022). Analysis of Diana Baumrind's Parenting Style on Early Childhood Development. *Al-Ishlah: Jurnal Pendidikan*, 14(2), p. 2127-2134.
- Feddes, A. R., Nickolson, L., & Doosje, B. (2015). *Triggerfactoren in het radicaliseringsproces*. Expertise-unit Sociale Stabiliteit/Universiteit van Amsterdam.
- Flick, U. (2013). *The SAGE handbook of qualitative data analysis*. Los Angeles: Sage Publications.
- Foster, J. D., Kernis, M. H., & Goldman, B. M. (2007). Linking adult attachment to self-esteem stability. *Self and Identity*, 6(1), p. 64-73.
- Frenda, S. J., Knowles, E. D., Saletan, W., & Loftus, E. F. (2013). False memories of fabricated political events. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(2), p. 280-286.
- Furnari, L. (2005). Born or raised in closed, high-demand groups: Developmental considerations. *Spiritual Abuse Resources: e-News*, 4(3).
- Galletta, A. (2013). *Mastering the semi-structured interview and beyond: From research design to analysis and publication*. New York: NYU Press.
- Gansewig, A., & Walsh, M. (2021). Preventing violent extremism with former extremists in schools: A media analysis of the situation in Germany. *Terrorism and Political Violence*, 1-18. DOI: 10.1080/09546553.2020.1862802
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Grob, S. Z., Morgenthaler, C., & Käppler, C. (2009). Chapter Thirteen. Religious socialisation in the family: A multi-dimensional and multi-level perspective. In: Francis, L. J., Astley, J. & Robbins, M. (Eds.), *Empirical Theology in Texts and Tables* (p. 291-320). Brill.
- Grol, P., Weggemans, D., & Bakker, E. (2014). De leefwereld en denkbeelden van Nederlandse & Belgische Syriëgangers: Een analyse van elf Facebook-account's. *Internationale Spectator*, 65(12), p. 14-19.
- Guest, G., MacQueen, K. M., & Namey, E. E. (2011). *Applied thematic analysis*. London: Sage Publications.
- Gubrium, J. F. & Holstein, J.A. (2009). *Analyzing narrative reality*. Los Angeles: Sage Publications.
- Hansen, S. J., & Lid, S. (2020). *Routledge handbook of deradicalisation and disengagement*. New York: Routledge.
- Harris, M. (1976). History and Significance of the Emic/Etic Distinction. *Annual Review of Anthropology*, 5, p. 329-350.
- Hasenfratz, L., & Knafo-Noam, A. (2015). Intergenerational Cultural Transmission: Looking Beyond the Processes of Parent-to-Child Socialization—A Comment on Tam. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(10), p. 1345-1349.
- Henry, D. L. (2002). Resilient children: What they tell us about coping with maltreatment. *Social Work in Health Care*, 34(3-4), p. 283-298.

- Henry, K.L., & Augustyn, M.B. (2017). Intergenerational continuity in cannabis use: The role of parent's early onset and lifetime disorder on child's early onset. *Journal of Adolescent Health, 60*(1), p. 87-92.
- Hodges, J., Steele, M., Kaniuk, J., Hillman, S., & Asquith, K. (2009). *Narratives in assessment and research on the development of attachments in maltreated children*. In: Midgley, N., Anderson, J., Grainger, E., Nestic-Vuckovic, T. & Urwin, C. (Eds). *Child psychotherapy and research: New approaches, emerging findings* (p. 200-213). London: Routledge.
- Hogg, M. A. & Adelman, J. (2013). Uncertainty-identity theory: extreme groups, radical behavior, and authoritarian leadership. *Journal of Social Issues 69*, p. 436–454.
- Holt, T. J., Freilich, J. D., Chermak, S. M., & LaFree, G. (2018). Examining the utility of social control and social learning in the radicalization of violent and non-violent extremists. *Dynamics of Asymmetric Conflict, 11*(3), p. 125-148.
- Hug, E. C. (2013). *The role of isolation in radicalization: how important is it?*. Monterey, California: Naval Postgraduate School.
- Hurrelmann, K., & Bauer, U. (2018). *Socialisation during the life course*. London: Routledge.
- Jackson, A. M., & Deye, K. (2015). Aspects of abuse: consequences of childhood victimization. *Current problems in pediatric and adolescent health care, 45*(3), p. 86-93.
- Jadon, P. S., & Tripathi, S. (2017). Effect of authoritarian parenting style on self-esteem of the child: A systematic review. *International Journal of Advance Research and Innovative Ideas in Education, 3*(3), p. 909-913.
- Jennings, M. K., Dalton, R. J., & Klingemann, H. D. (2007). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Jensen, S. Q. (2011). Othering, identity formation and agency. *Qualitative studies, 2*(2), p. 63-78.
- Kapoor, K. (18 mei 2018). 'Family of IS-inspired suicide bombers attack Indonesian churches, at least 13 dead'. *Reuters*. Geraadpleegd via: <https://www.reuters.com/article/us-indonesia-bomb-churches-idUSKCN1IE01U>
- Kellermann, N. P. (2001). Transmission of Holocaust trauma – an integrative view. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes, 64*(3), p. 256-268.
<https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464>
- Kendall, L. (2008). *The conduct of qualitative interviews*. In: Coiro, J., Knoebel, M., Lanksheare, C. & Leu, D.J. (Eds.). *Handbook of research on new literacies* (p. 133-149). New York: Routledge.
- Kensinger, E. A., & Schacter, D. L. (2005). Retrieving accurate and distorted memories: neuroimaging evidence for effects of emotion. *Neuroimage, 27*(1), p. 167-177.
- Kern, C. & Jungbauer, J. (2022). Long-Term Effects of a Cult Childhood on Attachment, Intimacy, and Close Relationships: Results of an In-Depth Interview Study. *Clinical Social Work Journal 50*, p. 207–217.

- Khan, R. (2021). *Domestic Abuse Policy Guidance for UK Universities*. University of Central Lancashire.
- Klausen, J. (2021). *Western Jihadism: A Thirty Year History*. Oxford University Press.
- KNAW, NFU, NWO, TO2-federatie, Vereniging Hogescholen & VSNU (2018): *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-2cj-nvwu>
- Koehler, D. (2016). *Understanding deradicalization: Methods, tools and programs for countering violent extremism*. New York: Taylor & Francis
- Koehler, D. (2020). Involvement of formers in countering violent extremism: A critical perspective on commonly held assumptions. *Frühere Extremisten in der schulischen Präventionsarbeit*, p. 15-22.
- Kohnstamm, R., & Wenneker, M. (2016). Een veilig gevoel: Ontwikkelingspsychologie. *Kinderopvang*, 26, p. 18-19.
- LaFree, G., Jensen, M. A., James, P. A., & Safer-Lichtenstein, A. (2018). Correlates of violent political extremism in the United States. *Criminology*, 56(2), p. 233-268.
- Langone, M. (1993). *Recovery from cults: Help for victims of psychological and spiritual abuse*. New York: Norton.
- Laub, J. H., & Sampson, R. J. (1993). Turning points in the life course: Why change matters to the study of crime. *Criminology*, 31(3), p. 301-325.
- Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2001). Understanding desistance from crime. *Crime and justice*, 28, p. 1-69.
- Lefèvre, R. (2021). *Jihad in the City: Militant Islam and Contentious Politics in Tripoli*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lefere, L., Verhage, A., De Waele, M., & Pauwels, L. (2015). *Extreemrechts in Vlaanderen: beleid en toekomst*. In: Goossens, F. (Ed.). *Handboek Politiediensten* (p. 121-151). Mechelen: Kluwer.
- Lev-Wiesel, R. (1999). Feelings of adult survivors of child abuse toward their offender-parents. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 16, p. 291-304.
- Lindström, J., & Toikko, T. (2022). Survival stories as access to society. People with history of a crime as experts by experience. *Nordic Journal of Criminology*, 23(1), p. 3-22.
- Linneberg, M. S., & Korsgaard, S. (2019). Coding qualitative data: A synthesis guiding the novice. *Qualitative research journal* 19(3), p. 259-270.
- Lösel, F., Bender, D., Jugl, I., & King, S. (2020). Resilience against political and religious extremism, radicalization, and related violence: A systematic review of studies on protective factors. In: Weisburd, D., Savona, E.U., Hasisi, B. & Calderoni, F. (Eds.). *Understanding recruitment to organized crime and terrorism* (p. 55-84). Cham: Springer.
- Lucardie, A. (2009). *Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme?*. In: Voerman, G. (Ed.) *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2007* (p. 176-190). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

- Lynch, O., & Joyce, C. (2018). Functions of collective victimhood: Political violence and the case of the Troubles in Northern Ireland. *International Review of Victimology*, 24(2), p. 183-197.
- Macaluso, A. (2016). *From countering to preventing radicalization through education: Limits and opportunities*. Den Haag: The Hague Institute for Global Justice.
- Maccoby, E. (2007). *Historical overview of socialization research and theory*. In: Grusec, J.E. & Hastings, P.D. (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (p. 3-34). New York: The Guilford Press.
- Magai, C., Hunziker, J., Mesias, W., & Culver, L. C. (2000). Adult attachment styles and emotional biases. *International journal of behavioral Development*, 24(3), p. 301-309.
- Mares, S.H., Lichtwarck-Aschoff, A., & Engels, R.C. (2013). Intergenerational transmission of drinking motives and how they relate to young adults' alcohol use. *Alcohol and alcoholism*, 48(4), p. 445- 451.
- Markowitz, A., & Halperin, D. (1984). Cults and children: The abuse of the young. *Cultic Studies Journal*, 1, p. 143-154.
- Marshall, I.H. (2001). The Criminological Enterprise in Europe and the United States: A Contextual Exploration. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9(3), p. 235-267.
- Maruna, S., & Liem, M. (2021). Where is this story going? A critical analysis of the emerging field of narrative criminology. *Annual Review of Criminology*, 4, p. 125-146.
- Mattsson, C. (2021). Hiding in the classroom: How neo-Nazi leaders prepare their children for schooling. *Power and Education*, 13(3), p. 134-146.
- Maughan, B., & Rutter, M. (1997). Retrospective reporting of childhood adversity: Issues in assessing long-term recall. *Journal of personality disorders*, 11(1), p. 19-33.
- McCauley, C. (2022). The ABC model: commentary from the perspective of the two pyramids model of radicalization. *Terrorism and political violence*, 34(3), p. 451-459.
- Messner, S. F. (2021). The glass is at least half full: Reflections on the internationalization of criminology. *International Criminology*, 1(1), p. 13-19.
- Meyers, A. (2016). Trauma and recovery: Factors contributing to resiliency of survivors of sibling abuse. *The Family Journal*, 24(2), p. 147-156.
- Min, J., Silverstein, M., & Lendon, J.P. (2012). Intergenerational transmission of values over the family life course. *Advances in Life Course Research*, 17(3), p. 112-120.
- Mitts, T. (2019). From isolation to radicalization: Anti-Muslim hostility and support for ISIS in the West. *American Political Science Review*, 113(1), p. 173-194.
- Mudde, C. (1995). Right-wing extremism analyzed: A comparative analysis of the ideologies of three alleged right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP'86). *European Journal of Political Research*, 27(2), p. 203-224.
- Muller-Wolf, H. M. (1974). Motivational and emotional correlates of lifelong learning: The impact of primary and secondary socialisation. *Scientia Paedagogica Experimentalis* 11(1), 67-94.

- Nash, R. A., & Ost, J. (Eds.). (2017). *False and distorted memories*. London: Routledge.
- NCTV. (2023). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 58*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- NCTV. (2020). 'Definities gebruikt in het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland'. Geraadpleegd via: <https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/definities-gebruikt-in-het-dtn>
- NCTV (2019). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 50*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- NCTV. (2018). *De golfbewegingen van rechts- extremistisch geweld in West-Europa*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- NCTV. (2017). *Persoonsgerichte aanpak voorkoming radicalisering en extremisme*. Geraadpleegd via: <https://repository.officiële-overheidspublicaties.nl/externebijlagen/exb-2017-43246/1/bijlage/exb-2017-43246.pdf>
- Neal, J., & Frick-Horbury, D. (2001). The effects of parenting styles and childhood attachment patterns on intimate relationships. *Journal of Instructional Psychology*, 28(3), p. 178.
- Nieuwbeerta, P., & Wittebrood, K. (1995). Intergenerational transmission of political party preference in the Netherlands. *Social Science Research*, 24(3), p. 243-261.
- Nieuwsuur. (29 mei 2021). 'Hoe ver willen radicaal rechtse activisten gaan?'. NOS/NTR. Geraadpleegd via: <https://www.youtube.com/watch?v=bxV1mWrFBmg>
- Oetting, E. R. (1999). Primary socialization theory. Developmental stages, spirituality, government institutions, sensation seeking, and theoretical implications. V. *Substance use & misuse*, 34(7), p. 947-982.
- Passanisi, A., Gervasi, A. M., Madonia, C., Guzzo, G., & Greco, D. (2015). Attachment, self-esteem and shame in emerging adulthood. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, p. 342-346.
- Peels, R. (2021). Hoe levensloopinterviews inzicht bieden in Nederlands rechts-extremisme. *Tijdschrift Sociologie* (2), p. 167-172.
- Pemberton, A., & Aarten, P. G. (2018). Narrative in the study of victimological processes in terrorism and political violence: An initial exploration. *Studies in Conflict & Terrorism*, 41(7), p. 541-556.
- Peters, R. (1996). Jihad: An Introduction. In: Bostom, A.G. (Ed.), *Jihad in Classical and Modern Islam: A Reader* (p. 320-325). Princeton: Markus Weiner Publishers.
- Perry, B., Gruenewald, J., & Scrivens, R. (2022). *Introduction: Situating Right-Wing Extremism in Canada and the United States*. In: *Right-Wing Extremism in Canada and the United States* (p. 3-19). Palgrave Macmillan, Cham.
- Perry, B., & Scrivens, R. (2018). A climate for hate? An exploration of the right-wing extremist landscape in Canada. *Critical Criminology*, 26(2), p. 169-187.
- Pinquart, M., & Gerke, D. C. (2019). Associations of parenting styles with self-esteem in children and adolescents: A meta-analysis. *Journal of Child and Family Studies*, 28, p. 2017-2035.

- Pirro, A. L. (2023). Far right: The significance of an umbrella concept. *Nations and Nationalism*, 29(1), p. 101-112.
- Presser, L., & Sandberg, S. (2019). Narrative criminology as critical criminology. *Critical criminology*, 27, p. 131-143.
- Purcell, B. C. (1998). Spiritual abuse. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine*, 15(4), p. 227-231.
- Rechtbank Den Haag. (29 juni 2021). Zaaknummer 09/748012-19. Geraadpleegd via: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2021:6620>
- Reed, A., De Roy van Zuijdewijn, J. D. R. & Bakker, E. (2015). *Pathways of foreign fighters: Policy options and their (un)intended consequences*. Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism.
- Roest, A. (2007). Overdracht van waarden tussen ouders en pubers: Eenrichtingsverkeer?. In: Gerris, J.R.M. (Red.), *Jeugdzorg en Probleemgedrag: Opvoedingswaarden en Vernieuwingen in Aanpak* (p. 69-82). Assen: Van Gorcum BV.
- Rogers, R. G. (2021). *Intergenerational Transmission of War Trauma among Afghan Refugees in Canada* (Doctoraalthesis). Chicago: The Chicago School of Professional Psychology.
- Sas, M., Ponnet, K., Reniers, G., & Hardyns, W. (2020). The role of education in the prevention of radicalization and violent extremism in developing countries. *Sustainability*, 12(6), 2320.
- Sandoval, E. L. (2008). *Secure attachment, self-esteem, and optimism as predictors of positive body image in women*. Texas: A&M University.
- Schmid, A. P. (2013). *Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: A conceptual discussion and literature review*. Den Haag: International Centre for Counter-terrorism.
- Schnarrs, P. W., Stone, A. L., Salcido, R., Georgiou, C., Zhou, X., & Nemeroff, C. B. (2020). The moderating effect of resilience on the relationship between adverse childhood experiences (ACEs) and quality of physical and mental health among adult sexual and gender minorities. *Behavioral Medicine*, 46(3-4), p. 366-374.
- Schuurman, B., & Eijkman, Q. (2013). *Moving terrorism research forward: The crucial role of primary sources*. Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism.
- Schutte, N. S., Malouff, J. M., Post-Gorden, J. C., & Rodasta, A. L. (1988). Effects of Playing Videogames on Children's Aggressive and Other Behaviors 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 18(5), p. 454-460.
- Schwarz, C. H. (2021). Political socialisation and intergenerational transmission: Life stories of young social movement activists in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 26(2), p. 206-230.
- Sedgwick, M. (2015). Jihadism, narrow and wide: The dangers of loose use of an important term. *Perspectives on Terrorism*, 9(2), p. 34-41.
- Segal, D. (27 december 2017). 'City of Addict Entrepreneurs'. *New York Times*. Geraadpleegd via: <https://www.nytimes.com/interactive/2017/12/27/business/new-drug-rehabs.html>

- Sharma, G., & Pandey, N. (2015). Parenting styles and its effect on self-esteem of adolescents. *The International Journal of Indian Psychology*, 3(1), p. 28-39.
- Stephens, W., & Sieckelinck, S. (2021). Resiliences to radicalization: Four key perspectives. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 66, 100486.
- Skinner, B.F. (1938), *The Behavior of Organisms: An Experimental Analysis*. Cambridge: B.F. Skinner Foundation.
- Smetana, J. G. (1999). The role of parents in moral development: A social domain analysis. *Journal of moral education*, 28(3), p. 311-321.
- Sools, A. (2012). Narratief onderzoek. *Kwalon*, 17(1), p. 27-35.
- Stakić, I. (2016). *Serbian nationalism and right-wing extremism*. In: *Violent Extremism in the Western Balkans* (p. 133-148). National Defence Academy: Vienna.
- Stenersen, A. (2020). Jihadism after the 'Caliphate': towards a new typology. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 47(5), p. 774-793.
- Stephens, W., Sieckelinck, S., & Boutellier, H. (2021). Preventing violent extremism: A review of the literature. *Studies in Conflict & Terrorism*, 44(4), p. 346-361.
- Stevenson-Hinde, J. (2007). Attachment theory and John Bowlby: some reflections. *Attachment & Human Development*, 9(4), p. 337-342.
- Sterkenburg, N. (2021). *Van actie tot zelfverwezenlijking: routes van toetreding tot radicaal-en extreemrechts* (Dissertatie). Leiden Universiteit.
- Stoeldraaijers, C., Rodermond, E., Anwar, T., Ismaïli, N., & Peels, R. (2023). *Een onderzoek naar de totstandkoming en kwaliteit van, het toezicht op, en beroepsmogelijkheden tegen ideologische duidingen*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum.
- Striegler, J. L. (2015). *Violent-extremism: An examination of a definitional dilemma* [Conference Proceeding]. Australian Graduate School of Policing and Security. Sydney: Charles Sturt University.
- Sykes, G. M. & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American sociological review*, 22(6), p. 664-670.
- Tammilehto, O. (2019). *The Present is Pregnant with a New Future*. In: Venturini, F. Deirmenci, E., Morales, I. (Eds.), *Social Ecology and the Right to the City* (p. 141-154). Montreal, Canada: Black Rose Books.
- Van den Bos, K. (2019). *Waarom mensen radicaliseren: Hoe waargenomen onrechtvaardigheid radicalisering, extremisme en terrorisme aanwakkert*. Amsterdam: Prometheus.
- Van den Broeke, L., & Kunter, K. (2021). Religion, populism and politics: The notion of religion in election manifestos of populist and nationalist parties in Germany and The Netherlands. *Religions*, 12(3), 178; <https://doi.org/10.3390/rel12030178>.
- Van Ditmars, M. M. (2023). Political socialization, political gender gaps and the intergenerational transmission of left-right ideology. *European Journal of Political Research*, 62(1), p. 3-24.

- Van Gemert, M. (2019). *De complexiteit van opgroeien in onveiligheid*. In: Van Gemert, M. (Ed.). *Praktijkboek praten met kinderen over kindermishandeling* (p. 17-27). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Van Staa, A., & Evers, J. (2010). 'Thick analysis': strategie om de kwaliteit van kwalitatieve data-analyse te verhogen. *Kwalon*, 15(1), p. 5-12.
- Van Wieringen, L., Weggemans, D.J., Krüsselmann, K. & Liem, M.C.A. (2021). *Van Ouder op Kind*. Universiteit Leiden/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum: Den Haag.
- Van Wieringen, L. Weggemans, D.J. & Liem, M.C.A. (2022). De intergenerationele overdracht van extreme gedachtensystemen: Verkenning van een nieuw onderzoeksdomein. *Mens en Maatschappij*, 97(4), p. 437-451.
- Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E., & Barton, G. (2020). The three Ps of radicalization: Push, pull and personal. A systematic scoping review of the scientific evidence about radicalization into violent extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(10), p. 854-854.
- Wahlström, M., Törnberg, A., & Ekbrand, H. (2021). Dynamics of violent and dehumanizing rhetoric in far-right social media. *New media & society*, 23(11), p. 3290-3311.
- Walsh, M., & Gansewig, A. (2021). Long-Term experience means professionalization—Or does It? An in-depth look on the involvement of former extremists in German prevention and education. *Journal for Deradicalization*, (27), p. 108-145.
- Warr, M. (2017). *Life-course transitions and desistance from crime*. In: The Termination of Criminal Careers (p. 447-480). New York: Routledge.
- Weggemans, D. J., & De Graaf, B. A. (2015). *Na de vrijlating: een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden*. Amsterdam: Reed Business.
- Weggemans, D. J., van der Zwan, M. M. A., & Liem, M. C. A. (2018). *Familie van Uitreizigers*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Weijer, S. van de, & Spapens, T. (2019). Intergenerationele overdracht en criminele families: introductie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 61(2), p. 119-131.
- Weine, S., Eisenman, D. P., Kinsler, J., Glik, D. C., & Polutnik, C. (2017). Addressing violent extremism as public health policy and practice. *Behavioral sciences of terrorism and political aggression*, 9(3), p. 208-221.
- Whitbeck, L. B. (1999). Primary socialization theory: It all begins with the family. *Substance use & misuse*, 34(7), p. 1025-103.
- Wibisono, S., Louis, W. R., & Jetten, J. (2019). A multidimensional analysis of religious extremism. *Frontiers in psychology*, 10(2560). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02560>
- Williford, A. C. (2019). Blurred Lines: What Is Extremism? *University Of Michigan Journal of Law Reform*, 52(4), p. 937-946.
- Windisch, S. (2019). *From Swaddling to Swastikas: A Life-course Investigation of White Supremacist Extremism* (Dissertatie). Lincoln: University of Nebraska.

- Wittendorp, S., De Bont, R., De Roy van Zuijdewijn, J., & Bakker, E. (2017). *Beleidsdomein aanpak jihadisme: een vergelijking tussen Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, het VK en de VS*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Woestenburg, N., Winter, H., Diekema, M., Roest, S., & Struiksmā, N. (2021). Evaluatie Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum.
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, 17(3). DOI:10.1002/cl2.1174
- Worthman, C. M., Tomlinson, M., & Rotheram-Borus, M. J. (2016). When can parents most influence their child's development? Expert knowledge and perceived local realities. *Social science & medicine*, 154, p. 62–69.
- Zimmerman, C., & Watts, C. (2004). Risks and responsibilities: Guidelines for interviewing trafficked women. *The Lancet*, 363(9408). [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(04\)15547-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(04)15547-5)
- Zych, I., & Nasaescu, E. (2022). Is radicalization a family issue? A systematic review of family-related risk and protective factors, consequences, and interventions against radicalization. *Campbell Systematic Reviews*, 18(3). DOI:10.1002/cl2.1266

Bijlagen

Appendix 1. Methodologie

Ethische overwegingen

We zijn ons niet bewust van eventuele persoonlijke of professionele belangenverstrengeling wat betreft dit onderzoeksproject. In onze werkzaamheden volgen we de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit, zoals opgesteld door de KNAW (2018). De betrokken onderzoekers hebben voor de uitvoering van dit onderzoek bovendien toestemming van de Ethische Commissie van de Faculteit Governance and Global Affairs (FGGA) – bestaande uit onderzoekers van diverse disciplines met uitvoerige onderzoekservaring (referentienummer toestemmingsbesluit: 2021-010-ISGA-VanWieringen) Met deze toestemming heeft de Commissie aangegeven vertrouwen te hebben in de opzet van het onderzoek – aangaande de waarborging van de integriteit, veiligheid en privacy van betrokkenen. Ook het verkrijgen van informed consent, omgang met gevoelige data, de onafhankelijkheid van de onderzoekers en de mogelijkheid tot open en eerlijke communicatie naar derden is hierbij in overweging genomen. Het Ethische Certificaat van Toestemming voor deze studie is op aanvraag verkrijgbaar.

Selectie van interviewrespondenten

Bij de selectie van respondenten hanteerden we verschillende criteria. De belangrijkste voorwaarde voor selectie was dat respondenten ofwel een rechtsextremistische of jihadistische opvoeding hadden genoten door ten minste één (biologische, adoptie-, pleeg- of stief-) ouder, ofwel zelf de ouderlijke verantwoordelijkheid droegen voor ten minste één kind ten tijde van hun rechtsextremistische of jihadistische overtuigingen. Omdat we in ons eerdere onderzoek al zagen dat intergenerationele overdracht zich ook via grootouders kan voordoen (Van Wieringen e.a., 2021), hebben we ook deze mogelijkheid geïncorporeerd. Bovendien was het een vereiste dat de extremistische opvoeding zich (tenminste gedeeltelijk) na 1980 heeft voltrokken, om al te grote verschillen in de tijd uit te sluiten.

Voor dit onderzoek hebben we Nederlandse respondenten gesproken, maar ook mensen uit onder meer het Verenigd Koninkrijk, Canada en de V.S. Waar we in eerste instantie enkel Nederlandse respondenten wilden interviewen, hebben we dit criterium tijdens het wervingsproces losgelaten uit praktische overwegingen. Zeker onder (voormalig) rechtsextremisten bleek het moeilijk Nederlandse casussen te vinden die aan onze selectiecriteria voldeden. Mogelijk komt dit doordat de focus van beleid, politiek en onderzoek de afgelopen jaren vooral op jihadistische radicalisering heeft gelegen –

mede door grote aantallen Nederlanders die zich vanaf 2012 aansloten bij terroristische groeperingen in Syrië en Irak. Daarnaast suggereren sommigen dat zich in Nederland een ‘normalisering’ van extreemrechtse denkbeelden heeft voltrokken, wat niet los kan worden gezien van de nog altijd breed gedragen steun voor radicaal rechtse populistische partijen (Butter, 2019; Van den Broeke & Kunter, 2021; Van Puffelen, 2021). Zo schrijft sociaalonderzoeker Van Puffelen (2021) dat “voor rechtsextremisme iets [geldt] dat niet voor jihadistisch extremisme geldt: het is niet moeilijk om over jihadistisch extremisme te zeggen dat we het verkeerd en eng vinden, rechtsextremisme daarentegen, is minder makkelijk te veroordelen” (p. 15). Deze verschillende maatschappelijke perspectieven verklaren mogelijk onze moeizame toegang tot (voormalig) rechtsextremistische respondenten in Nederland.

Vandaar dat we de keuze maakten om de geografische focus van dit onderzoek te verbreden naar Europa, Canada en de Verenigde Staten. Het includeren van deze laatste was geen vanzelfsprekendheid. De VS verschillen sterk van Nederland, bijvoorbeeld wat betreft politiek klimaat, socio-etnische verhoudingen, geschiedenis en jurisdictie (op het gebied van extremisme en terrorisme, maar ook wapenwetgeving, opvoeding en (thuis)scholing). Deze contextuele verschillen tussen de VS en West-Europa – en de gevaren van onterechte generalisaties – zijn al eerder uitvoerig besproken in criminologische literatuur (Barberet, 2007; Marshall, 2001; Messner, 2021). Desondanks hebben we door deze brede focus een groter scala aan respondenten kunnen werven. Dit heeft ons diepgaander inzicht gegeven in de verschillende vormen die de intergenerationele overdracht van extremisme aan kan nemen. Wel belemmert de inclusie van niet-Nederlandse respondenten de directe vertaling naar de huidige context in ons land. Dit hebben we meegewogen in de interpretatie van de bevindingen van dit onderzoek.

Werving van respondenten

Bij de werving van respondenten hebben we gebruik gemaakt van vier verschillende ingangen: (1) openbare bronnen, (2) (internationale) lotgenotengroepen en NGO’s, (3) het persoonlijk netwerk van onderzoekers, en (4) de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI). Bovendien hebben we in alle gevallen gebruikgemaakt van de zogenoemde ‘sneeuwbalmethode’, waarbij reeds gesproken respondenten werden gevraagd nieuwe namen aan te dragen. De werving van respondenten is gestopt toen zich verzadiging van de onderzoeksgroep voordeed (bij een totaal van N=50), waarbij de gevoerde gesprekken niet langer tot nieuwe inzichten leidden. Alle wervingsactiviteiten vonden gelijktijdig plaats, tussen maart 2022 en mei 2023. Zie Figuur 3 voor een stroomdiagram van de respondentenwerving.

In de eerste plaats vond werving plaats via openbare bronnen zoals nieuwsberichten, blogs en autobiografieën geschreven door mensen die uit een extremistisch gezin komen (dan wel als ouder, dan wel als kind). Deze hebben we gevonden door Nederlandse, Franse, Duitse, Italiaanse en Engelse zoektermen in verschillende combinaties in te voeren in een online zoekmachine (bijvoorbeeld

“extremist + youth + family” of “jihadisme + opvoeding + moeder”). Op basis van ons eigen oordeelsvermogen en de bovengenoemde selectiecriteria hebben we vervolgens relevante casussen geïdentificeerd (*purposive sampling*). Het contact met deze respondenten verliep voornamelijk via email en sociale media (waaronder LinkedIn, Instagram en Facebook), aan de hand van een standaarduitnodiging.

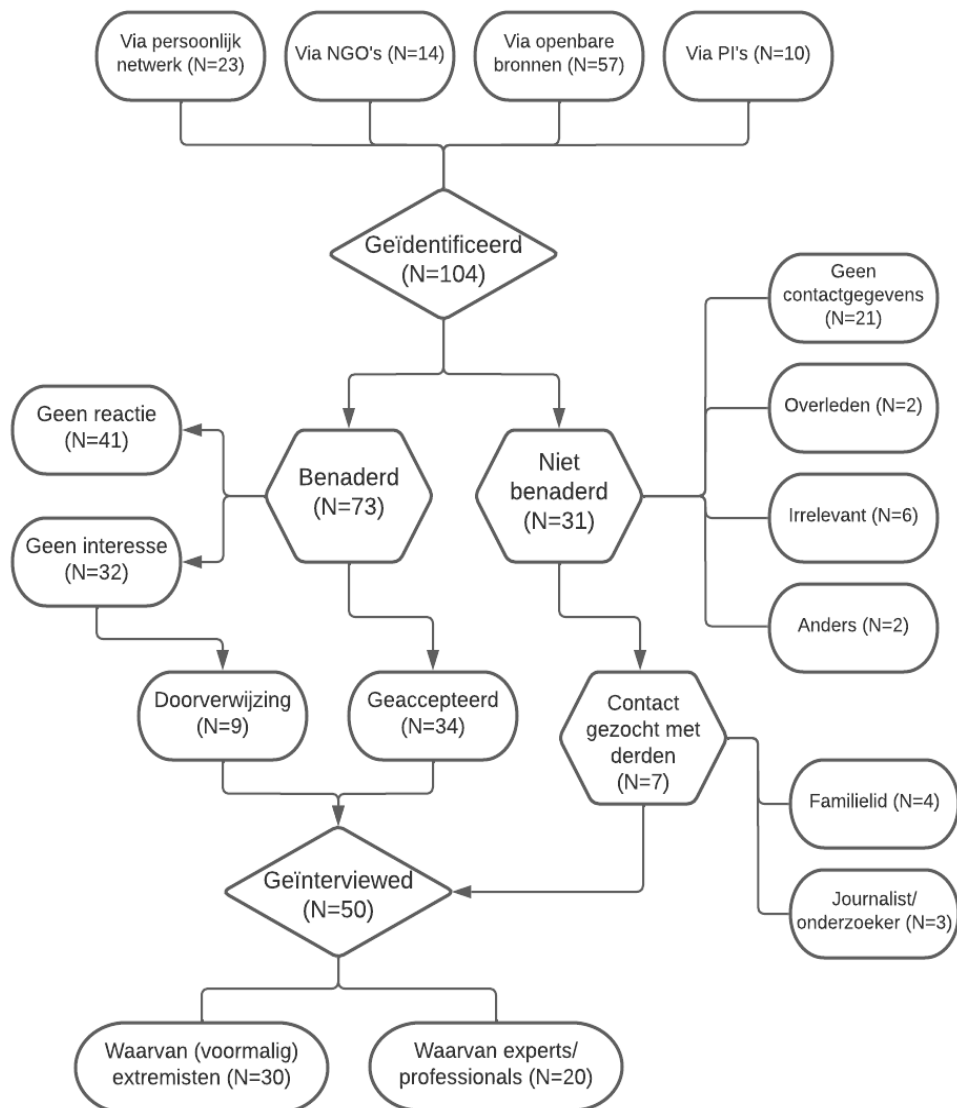
In de tweede plaats hebben we via internet contact gezocht met verschillende internationale organisaties voor voormalig extremisten. Dit betrof veelal lotgenotengroepen die geleid werden door ervaringsdeskundigen of sociaalwerkers. Een aantal woordvoerders bleek bereid om ons (digitaal) te woord te staan en ons van (namen of contactgegevens van) potentiële respondenten te voorzien. Ook op deze wijze zijn wij in contact gekomen met enkele respondenten.

In de derde plaats hebben we ons persoonlijk netwerk aangesproken. Door ons eerdere onderzoek naar de rol van familie in radicaliseringsprocessen (Van Wieringen e.a., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022; Weggemans, Van der Zwan & Liem, 2018) hebben we goed contact met onderzoekers, praktijkdeskundigen en experts in binnen- en buitenland. We spraken met een deel van hen over hun kennis van of ervaringen met extremistische gezinnen. In sommige gevallen konden zij ons verder in contact brengen met andere deskundigen of respondenten.

In de laatste plaats hebben we respondenten geworven via de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI). Onder de terugkeerders uit Syrië en Irak bevinden zich veel immers veel (voormalig) extremistische ouders. Het merendeel van hen zit momenteel nog in detentie. Om ook met deze groep te kunnen spreken over de opvoeding van hun kinderen, dienden we bij DJI het verzoek in om in drie penitentiaire inrichtingen (PI De Schie, PI Zwolle en PI Vught) interviews af te nemen. De bereidwilligheid van de gedetineerden was hierbij uitgangspunt, aangezien deelname geheel vrijwillig was (*convenience sampling*). Het benaderen van gedetineerden verliep volgens het protocol van DJI. Via de penitentiair inrichtingswerkers (PIW'ers) verspreidden we een uitnodigingsbrief waarin we ons onderzoek toelichtten en gedetineerden vroegen om eenmalig met ons in gesprek te gaan. Het inplannen van de gesprekken met geïnteresseerde gedetineerden verliep vervolgens via de PIW'ers en de TA-directie.

Figuur 3.

Stroomschema van de respondentenwerving

Achtergrond respondenten

Aan de hand van bovenstaande wervingsactiviteiten hebben we uiteindelijk 104 potentiële respondenten geïdentificeerd. Daarvan hebben we er 73 benaderd voor een interview. Redenen om personen niet te benaderen waren bijvoorbeeld het ontbreken van contactgegevens of overlijden. In dat geval hebben we geprobeerd contact te zoeken met iemand uit de omgeving van de respondent, zoals een familieelid, advocaat of journalist. Van de benaderde respondenten hebben we er uiteindelijk 34 gesproken. In de overige gevallen gaven respondenten aan geen interesse te hebben in deelname aan het onderzoek

(N=32). Anderen hebben geheel niet op onze uitnodiging gereageerd, ook niet na een herhaalverzoek (N=41).

Uiteindelijk hebben we interviews afgenomen met dertig voormalig extremisten – waaronder zowel (voormalig) extremistische ouders als (volwassen) kinderen die in een extremistisch gezin zijn opgevoed. Hiervan hebben 16 een rechtsextremistisch verleden en 14 een jihadistische achtergrond. Een groot deel van de respondenten komt uit de Verenigde Staten (N=10), het Verenigd Koninkrijk (N=3) en Canada (N=3). We spraken bovendien met dertien Nederlandse respondenten en één Duitse, die wij in het Engels interviewden. Ter aanvulling op deze interviews spraken we met twintig praktijkdeskundigen en experts, die vanuit hun professionele rol over de intergenerationele overdracht van extremisme konden vertellen.

Tabel 2. Achtergrond van de interviewrespondenten

<i>Alias</i>	<i>Nationaliteit</i>	<i>Datum interview</i>	<i>Ideologie</i>
<i>Madison</i>	Verenigd Koninkrijk	18-03-2022	Rechts-extremisme
<i>Jeffrey</i>	Verenigde Staten	15-04-2022	Rechts-extremisme
<i>Charlotte</i>	Verenigde Staten	30-04-2022	Rechts-extremisme
<i>Brooke</i>	Verenigde Staten	02-05-2022	Rechts-extremisme
<i>Liam</i>	Verenigde Staten	23-05-2022	Rechts-extremisme
<i>Michael</i>	Verenigde Staten	25-05-2022	Rechts-extremisme
<i>Jocelyn</i>	Verenigd Koninkrijk	26-05-2022	Rechts-extremisme
<i>Abigail</i>	Verenigde Staten	27-05-2022	Rechts-extremisme
<i>Damian</i>	Canada	02-06-2022	Rechts-extremisme
<i>Ethan</i>	Verenigde Staten	08-06-2022	Rechts-extremisme
<i>Lukas</i>	Duitsland	21-06-2022	Rechts-extremisme
<i>William</i>	Nederland	30-06-2022	Jihadisme
<i>Andrew</i>	Verenigde Staten	01-07-2022	Rechtsextremisme
<i>Bilal</i>	Canada	06-07-2022	Jihadisme
<i>Brendon</i>	Canada	06-09-2022	Rechts-extremisme

<i>Omar</i>	Verenigd Koninkrijk	01-10-2022	Jihadisme
<i>Vincent</i>	Nederland	17-10-2022	Rechts-extremisme
<i>Irene</i>	Nederland	17-11-2022a	Jihadisme
<i>Rachelle</i>	Nederland	17-11-2022b	Jihadisme
<i>Mustafa</i>	Nederland	26-01-2023a	Jihadisme
<i>Ibrahim</i>	Nederland	26-01-2023b	Jihadisme
<i>Soufiane</i>	Nederland	26-01-2023c	Jihadisme
<i>Karim</i>	Nederland	27-01-2023	Jihadisme
<i>Abdelkader</i>	Nederland	15-02-2023	Jihadisme
<i>Jamaal</i>	Nederland	07-03-2023a	Jihadisme
<i>Rachid</i>	Nederland	07-03-2023b	Jihadisme
<i>Nour</i>	Nederland	17-03-2023a	Jihadisme
<i>Samira</i>	Nederland	17-03-2023b	Jihadisme
<i>Benjamin</i>	Verenigde Staten	10-05-2023	Rechts-extremisme
<i>Audrey</i>	Verenigde Staten	16-05-2023	Rechts-extremisme

Interviewopzet

Met de respondenten uit Tabel 2 hebben we semigestructureerde interviews afgenomen aan de hand van een topiclijst (zie Appendix 2). Het voordeel van deze interviewopzet is dat in elk gesprek dezelfde thema's ter sprake komen (structuur), maar dat zowel onderzoeker als respondent ruimte bestaat om door te gaan op specifieke onderwerpen (flexibiliteit). Semigestructureerde interviews bevorderen de onderlinge uitwisseling tussen onderzoeker en respondent, waarmee betekenisgeving en kritische reflectie kunnen worden gestimuleerd (Galletta, 2013; Kendall, 2008). Daarom wordt deze methode met name geschikt geacht voor complexe interviewthema's waarin de persoonlijke ervaring van de respondent centraal staan (Galletta, 2013). Het is tegen deze achtergrond dat we in dit onderzoek voor semigestructureerde interviews hebben gekozen.

Aan de hand van onze onderzoeksvragen hebben we een topiclijst opgesteld. Deze bevat onderwerpen zoals de vroege jeugdherinneringen van respondenten, de relatie met ouder(s), en de praktische uitwerking van de gezinsideologie. De topiclijst is voorafgaand aan de interviews getest op

een internationale subset (N=10) van personen die een schadelijke ideologische opvoeding hebben ondergaan. Deze subset is door middel van *convenience sampling* tot stand gekomen, waarbij respondenten zijn geworven aan de hand van openbare (online) bronnen zoals nieuwsberichten, blogs en autobiografieën. Het merendeel van deze respondenten werd grootgebracht in een radicale beweging of sektarische groepering. Hoewel hun ervaringen niet één op één te vertalen zijn naar die van kinderen uit extremistische gezinnen, heeft ons eerdere onderzoek laten zien dat intergenerationele overdracht in deze contexten vergelijkbaar is (Van Wieringen e.a., 2021; Van Wieringen, Weggemans & Liem, 2022). Aan de hand van deze pilotinterviews hebben we kunnen toetsen of de topiclijst voldoende compleet was; in hoeverre de vragen aansloten bij de leefwereld van respondenten; en of de interviewtopics de respondenten geen psychisch ongemak of leed toebrachten. De pilotinterviews maken geen onderdeel uit van onze data. Wel hebben we op basis van pilot enkele interviewtopics aangepast of verduidelijkt. De uiteindelijke topiclijst is opgenomen in Bijlage 2.

Gezien onze keuze om ook internationale respondenten te werven, vond een groot deel van de interviews (N=18) online plaats via een videoverbinding. De meeste van de in Nederland woonachtige respondenten hebben we persoonlijk kunnen spreken (N=12). In die gevallen vond het gesprek plaats op een neutrale openbare plek in de woonplaats van de respondent (N=1), of in de penitentiaire inrichting indien de respondent een gedetineerde was (N=11). De gesprekken duurden tussen de 42 en 179 minuten en vonden plaats tussen maart 2022 en mei 2023.

Privacy en informed consent

Alle respondenten zijn voorafgaand aan het interview mondeling om hun *informed consent* gevraagd. Gezien de gevoelige aard van het onderzoek, hebben we hierbij zoveel mogelijk transparantie en openheid gegeven over het doel en de opzet van de studie. Zo hebben we hen op de hoogte gesteld over de manier waarop de door hen verleende informatie zal worden gebruikt, onze maatregelen omtrent databeveiliging, en de bewaartermijn van de data. We hebben benadrukt dat data enkel in anonieme en onherleidbare vorm zal worden gebruikt. Hoewel deze keuze de repliceerbaarheid en de controleerbaarheid van deze studie tot op zekere hoogte belemmert, is deze waarborging van de privacy van respondenten van cruciaal belang.

Respondenten zijn voorafgaand aan het gesprek op de hoogte gesteld van hun recht om hun medewerking te allen tijde in te trekken. Ook is hen verteld dat zij het interview op elk moment (tijdelijk of definitief) mogen afbreken. Dit is in geen enkel geval gebeurd. We hebben respondenten mondeling gevraagd goedkeuring te verlenen voor de opname van het gesprek op een digitale recorder. Op één persoon na hebben alle respondenten hiermee ingestemd. De persoon die weigerde, wilde wel meewerken aan het onderzoek, maar gaf aan uit privacyoverwegingen niet op band te willen spreken. In dit geval zijn – met goedkeuring van de respondent in kwestie – aantekeningen gemaakt die later digitaal zijn uitgewerkt ter reconstructie van het gesprek.

Codering en analyse

Alle geluidsopnames zijn woordelijk getranscribeerd en vervolgens gecodeerd aan de hand van softwareprogramma Atlas.ti. De interviews zijn vervolgens bestudeerd middels twee kwalitatieve analysemethoden – specifiek thematische analyse en narratieve (*oral history*) analyse. We volgen hierbij het uitgangspunt van Van Staa en Evers (2010) dat ‘analysetriangulatie’ (of de toepassing van meerdere analysemethoden op dezelfde data) een belangrijke verdieping van het onderzoek kan bewerkstelligen. Het verhoogt de interne validiteit van het kwalitatieve onderzoek, en stelt de onderzoeker in staat om tot een ‘*thick analysis*’ (als alternatief op Clifford Geertz’ (1973) ‘*thick description*’) van data te komen (Van Staa & Evers, 2010).

Thematische analyse is een methode die de onderzoeker in staat stelt om de belangrijkste gesprekspatronen en onderwerpen uit een interview in kaart te brengen (Guest, MacQueen, Namey, 2011). Het doel van de analyse is zodoende om de kernthema’s uit het gesprek te destilleren. In de praktijk betekent dit dat we de interviews in Atlas.ti hebben gecodeerd aan de hand van inductieve codes die naar deze thema’s verwijzen. Narratieve analyse daarentegen gaat niet zozeer over de inhoud, maar juist over de (mondelijke) vorm waarmee uiting wordt gegeven aan deze thema’s (Bischoping & Gazso, 2016). Het doel is beter inzicht te krijgen in de manier waarop respondenten hun ervaringen interpreteren, welke betekenis zij aan gebeurtenissen geven, en welke verhalen zij over hun verleden vertellen (Copeland, 2019; Maruna & Liem, 2021; Presser & Sandberg, 2019). In deze analysevorm is de realiteit ondergeschikt aan de subjectieve interpretatie van respondenten. Met andere woorden: de narratieve analyse heeft niet tot doel feiten bloot te leggen. In plaats daarvan is zij een middel om de innerlijke betekenisgevingsprocessen van respondenten te begrijpen (Gubrium, & Holstein, 2009; Sools, 2012). Hiermee proberen we hun ervaringen ‘door hun eigen ogen’ te zien (bij wijze van *emic* benadering, zie Becker, 1997; Harris, 1976). De keuze voor een narratieve analyse betekent in de praktijk dat we de interviews in Atlas.ti hebben gecodeerd aan de hand van het taalgebruik van respondenten. Dit omslaat onder andere het gebruik van specifieke uitdrukkingen, nuanceringen, vergelijkingen, gedachtesprongen en metaforen.

Zoals gezegd hanteerden we een inductieve codeerstijl, zonder vooropgesteld codeerschema. Bij het coderen zijn ook de schriftelijke aantekeningen van de interviewer meegenomen, om een zo gelaagd mogelijk beeld te krijgen van het interview. Het coderen heeft, zoals gebruikelijk in kwalitatief onderzoek, in meerdere rondes plaatsgevonden (coderen als ‘iteratief proces’, zie Flick, 2013, p. 302). De codering van de teksten is uitgevoerd door een onderzoeker uit het team, wiens werk steekproefsgewijs is getoetst door een tweede onderzoeker. Aangezien de codering uiteindelijk berust op eigen keuzes en interpretaties van de codeerder, hebben deze toetsingen niet tot aanpassing van de coderingsstrategie geleid. Wel is te allen tijde verzekerd dat resultaten van de analyse logischerwijs voortvloeien uit de gecodeerde documenten in Atlas.ti.

Analyse van OM-dossiers

Aan de hand van een verzoek tot toestemming voor wetenschappelijk onderzoek bij het Openbaar Ministerie, hebben we inzage kunnen krijgen in twaalf strafdossiers. De relevante dossiers hebben we geselecteerd aan de hand van het jurisprudentieoverzicht op de website *Rechtspraak.nl*, waarbij we gebruikmaakten van de onderstaande zoektermencombinatie. Voorafgaand aan het opstellen van deze zoektermen hebben we verschillende extremisme- en terrorismezaken op *Rechtspraak.nl* gescreend om te zien welke terminologie gehanteerd wordt. De definitiekwesties die terrorismeonderzoek plagen (zie bijvoorbeeld Berger, 2018; Bötticher, 2017), zijn ook in de jurisprudentie terug te zien. Vandaar dat we gekozen hebben voor de inclusie een breed scala aan termen, om deze inconsistenties te ondervangen.

(Extremis* OR Terror* OR Nazi* OR Neonazi* OR Neo-nazi* OR Fascis* OR Islamis* OR Jihadis* OR Antisemitis* OR Antisemitis* OR Nationaal-socialis* OR Nationaalsocialis* OR Terror*) AND (Kind OR Dochter* OR Zoon* OR Moeder OR Vader OR Kinderen OR Grootouder* OR Familie* OR Gezin* OR Grootmoeder OR Grootvader OR Ouder* OR Baby OR Babies OR Pleeg* OR Adoptie* OR Stief* OR Kleinkind* OR Generatie)

Aangezien de website *Rechtspraak.nl* de omvang van ingevoerde zoekopdrachten beperkt, hebben we deze zoektermen separaat in alle mogelijke combinaties in de database ingevoerd. In de selectie van strafzaken hebben we vervolgens dezelfde criteria gehanteerd als bij de interviews. In de zaak moest sprake zijn van ten minste één kind waar zorgen speelden over mogelijke rechtsextremistische of jihadistische opvoeding door ten minste één (biologische, adoptie-, pleeg- of stief-) ouder. In lijn met de interviews hebben we ook intergenerationele overdracht via grootouders geïncludeerd. Daarnaast moest uitspraak in de afgelopen tien jaar hebben voltrokken. Een veroordeling was geen vereiste voor inclusie: ook strafzaken die leidden tot vrijspraak of ontslag van alle rechtsvervolging zijn geïncludeerd. Bovendien was het geen vereiste dat de extremistische opvoeding centraal stond in de rechtszaak. Het was voldoende wanneer in de bewijsvoering zorgen werden geuit over de gezinssituatie in relatie tot rechtsextremistische of jihadistische overdracht.

Dit heeft uiteindelijk geleid tot een selectie van 12 dossiers, waarvan we de zaaksnummers ter inzage hebben aangedragen bij betreffende parketten. De uiteindelijke inzage van de dossiers vond plaats tussen oktober 2022 en maart 2023. Zoals in Tabel 3 te zien is, vond het merendeel van de inzagen plaats bij het Landelijk Parket in Rotterdam. De reden daarvoor is dat het Landelijk Parket van het OM belast is met strafrechtelijk onderzoek naar zaken met een (inter)nationaal georganiseerd en ondermijnend karakter. Dit betreft ook zaken met verdenkingen van terrorisme. De meeste dossiers

waarin vermoedens van extremistische overdracht een rol speelden, vielen in deze strafrechtelijke categorie. Alle zaken bleken betrekking te hebben op jihadistische denkbeelden – we hebben met onze zoektermen geen zaken gevonden waarin zorgen speelden over rechts-extremisme.

Alle dossiers zijn op de locatie van betreffend parket ingezien. Aangezien het vrijwel allemaal niet-gedigitaliseerde dossiers betrof, zijn zij in hun geheel doorgenomen door één van onze onderzoekers. Slechts één van de dossiers bleek wel gedigitaliseerd (Dossier 12). Dit dossier is niet volledig gelezen, maar aan de hand van eerdergenoemde zoektermcombinaties doorgenomen. Tijdens de inzage is gebruik gemaakt van een codeerschema, gebaseerd op de bevindingen uit eerdere onderzoek (Van Wieringen e.a., 2021), maar met voldoende ruimte voor nieuwe observaties. Deze codeerschema's vormden de basis voor de analyse.

Tabel 3. Achtergrond van de OM-dossiers

<i>Nummer</i>	<i>Parket</i>	<i>Datum inzage</i>	<i>Ideologie</i>	<i>Tenlastelegging</i>
Dossier 1	Parket Oost-Nederland	27/10/2022	Jihadisme	Onttrekking aan het gezag
Dossier 2	Landelijk Parket	10/11/2022	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Dossier 3	Landelijk Parket	25/11/2022	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Dossier 4	Functioneel Parket	07/12/2022a	Jihadisme	Terrorismedfinanciering
Dossier 5	Functioneel Parket	07/12/2022b	Jihadisme	Terrorismedfinanciering
Dossier 6	Landelijk Parket	15/12/2022a	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Dossier 7	Landelijk Parket	15/12/2022b	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Dossier 8	Landelijk Parket	15/12/2022c	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Dossier 9	Landelijk Parket	05/01/2023	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Dossier 10	Landelijk Parket	19/01/2023a	Jihadisme	Terroristische misdrijven

Dossier 11	Parket Oost-Brabant	19/01/2023b	Jihadisme	Onttrekking aan het gezag
Dossier 12	Landelijk Parket	16/03/2023	Jihadisme	Terroristische misdrijven

Analyse van gerechtelijke uitspraken

In ons onderzoek vormen naast interviews en OM-dossiers ook gerechtelijke uitspraken een belangrijke databron. Via het E-Archief van de Raad voor de Rechtspraak hebben we inzage gekregen in gerechtelijke uitspraken waarin mogelijk sprake is van extremistische overdracht. In selectie van de uitspraken is gebruik gemaakt van dezelfde zoektermen als in de selectie van de OM-dossiers (zie de voorgaande paragraaf). Ook gebruikten we dezelfde inclusiecriteria: zo moesten de uitspraken in de afgelopen tien jaar hebben plaatsgevonden, en betrekking hebben op rechtsextremistische of jihadistische ouders en hun kinderen. Uiteindelijk zijn we tot een selectie van 27 rechtszaken gekomen (zie Tabel 4). Deze hebben we vervolgens gecodeerd aan de hand van een vooropgesteld codeerschema, waarbij voldoende ruimte voor nieuwe observaties bestond.

Al deze zaken hebben betrekking op jihadistische gezinnen – we hebben geen zaken gevonden over rechtsextremistische ouders. Een groot deel van deze zaken vond bovendien plaats in het civiele domein, specifiek het familie- en jeugdrecht. Dat is niet verwonderlijk, aangezien binnen dit rechtsgebied ook wordt beslist over jeugdzorgmaatregelen zoals ondertoezichtstelling (OTS) en uithuisplaatsingen (UTH). In gezinnen waar zorgen zijn over mogelijke radicalisering onder ouders wordt soms besloten tot dergelijke maatregelen, mits er voldoende reden is om aan te nemen dat de kinderen in het gezin in hun ontwikkeling bedreigd worden.

Hoewel de achtergrondinformatie bij deze casussen minder uitgebreid is dan dat voor de OM-dossiers geldt, bieden ook de gerechtelijke uitspraken ons een belangrijk inkijkje in het reilen en zeilen van extremistische gezinnen. Zo bevatten zij vaak elementen uit de dossiers van betrokken instanties (zoals de Raad voor de Kinderbescherming of een gecertificeerde instelling voor jeugdbescherming) die ons iets kunnen vertellen over ouder-kind-relaties en mogelijke overdrachtsmechanismen. Gerechtelijke uitspraken binnen het strafrecht bevatten soms bovendien een beknopte samenvatting van de bewijsvoering, waaruit ook het één en ander kan worden opgemaakt over het gezinsleven van extremistische ouders. Desondanks is het goed om te benadrukken dat in het gebruik van deze data enige beperkingen gelden. De partijen en instanties die in een rechtszaak betrokken zijn, vertegenwoordigen uiteenlopende belangen, en zullen hun beweringen of bevindingen daarop baseren. Bovendien zijn gerechtelijke uitspraken niet opgesteld met het doel van wetenschappelijk onderzoek, en kan onvolledigheid, bias of vertekening van de data niet worden uitgesloten. Daarom dat de gerechtelijke uitspraken enkel in samenhang met de andere databronnen dienen te worden beschouwd.

Tabel 4. Achtergrond van de gerechtelijke uitspraken

<i>Nummer</i>	<i>Instantie</i>	<i>Rechtsgebied</i>	<i>Ideologie</i>	<i>Thema</i>
Rechtszaak 1	Rb. Amsterdam	Strafrecht	Jihadisme	Onttrekken Leerplicht
Rechtszaak 2	Rb. Gelderland	Personen- en Familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 3	Rb. Gelderland	Personen- en Familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 4	Gh. Den Bosch	Civiel recht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 5	Rb. Amsterdam	Civielrecht	Jihadisme	Onderwijs- subsidie
Rechtszaak 6	Gh. Den Haag	Personen- en Familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 7	Gh. Den Haag	Strafrecht	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Rechtszaak 8	Hoge Raad	Strafrecht	Onbekend	Terrorisme- financiering
Rechtszaak 9	Gh. Arnhem- Leeuwarden	Personen- en familierecht	Jihadisme	Omgangs- regeling
Rechtszaak 10	Gh. Den Haag	Personen- en familierecht	Onbekend	OTS/UHP
Rechtszaak 11	Rb. Oost-Brabant	Civielrecht	Jihadisme	Co- ouderschap
Rechtszaak 12	Rb. Den Haag	Bestuursrecht	Jihadisme	Intrekken NL- schap
Rechtszaak 13	Rb. Zeeland- West-Brabant	Strafrecht	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Rechtszaak 14	Gh. Amsterdam	Strafrecht	Jihadisme	OTS/UHP

Rechtszaak 15	Rb. Rotterdam	Strafrecht	Jihadisme	Terroristische misdrijven
Rechtszaak 16	Rb. Gelderland	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 17	Gerechtshof Amsterdam	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 18	Rb. Rotterdam	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 19	Rb. Rotterdam	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 20	Rb. Limburg	Strafrecht	Jihadisme	Terrorisme- financiering
Rechtszaak 21	Rb. Rotterdam	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 22	Gerechtshof Den Haag	Strafrecht	Jihadisme	Terrorisme- financiering
Rechtszaak 23	Rb. Den Haag	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 24	Rb. Den haag	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 25	Rb. Den haag	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 26	Rb. Rotterdam	Personen- en familierecht	Jihadisme	OTS/UHP
Rechtszaak 27	Rb. Den Haag	Personen- en familierecht	Jihadisme	Omgangs- regeling

Appendix 2. Topiclijst

1. Introductie.

- a. Onderzoeker introduceert zichzelf en het onderzoeksonderwerp.
- b. *Informed consent*, anonimiteit en vertrouwelijkheid worden besproken. (Voor: gedetineerden: onderzoeker benadrukt dat dit gesprek geen enkele gevolgen heeft voor het rechtsproces en/of verblijf in de PI).
- c. Toestemming tot opnemen van het gesprek op een recorder.

2. Jeugd algemeen.

- a. Waar groeide de respondent op? Hoe zag het gezin eruit? Hoe was de relatie met broers/zussen (indien van toepassing)?
- b. Wat voor soort kind was de respondent?
- c. Ging de respondent naar school? Hobby's? Buitenschoolse activiteiten?

3. Relatie met ouders.

- a. Wat was de rolverdeling thuis? Hoe zag de sociale kring van ouders eruit?
- b. Hoe zou de respondent zijn/haar vader omschrijven? Hoe was de relatie met de vader als kind?
- c. Hoe zou de respondent zijn/haar moeder omschrijven? Hoe was de relatie met de moeder als kind?
- d. Hoe was de relatie tussen ouders onderling?
- e. Welke gevoelens roept terugdenken aan de jeugd op?

4. Opvoeding en overdracht

- a. Wanneer deed de gezinsideologie zijn intreden? In hoeverre leeft het gedachtegoed breder binnen de familie (ooms, tantes, grootouders, etc.)?
- b. Wat zijn de eerste herinneringen aan de gezinsideologie?
- c. Wat waren de regels? Wat mocht wel/niet?
- d. In hoeverre 'begreep' de respondent de gezinsideologie als kind?

- e. Hoe werd tegen de buitenwereld aangekeken?
- f. Hoe werd contact met de buitenwereld vormgegeven?
- g. Welke rol speelde de ideologie in de opvoeding?

5. Nasleep

- a. In hoeverre heeft de respondent wel eens aan de gezinsideologie getwijfeld? Hoe zag die twijfel eruit?
- b. Indien van toepassing: Hoe verliep het proces van losmaken?
- c. Hoelang heeft dit proces geduurd? Wat heeft geholpen? Wat niet?
- d. Zijn er andere familieleden in diens omgeving uitgetreden? Waarom wel/niet?
- e. In hoeverre heeft de respondent wel eens getwijfeld om terug te gaan naar de ideologie?

6. Heden.

- a. Hoe is het contact met ouders na het uittreden? En met broers of zussen?
- b. Welke sporen heeft het nagelaten? Welke rol speelt het verleden van de respondent tegenwoordig nog?
- c. Hoe kijkt de respondent tegenwoordig terug op diens jeugd?
- d. Hoe kijkt de respondent tegenwoordig aan tegen gesloten gemeenschappen of religieuze/ideologische groepen in het algemeen?
- e. Indien van toepassing: Hoe is de respondent zelf als ouder?

7. Afsluiting

- a. Zijn er nog dingen onbesproken gebleven?
- b. Eventuele vervolgspraken.
- c. Suggesties voor nieuwe respondenten?